

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСШ

Бр. 3-4/2020.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСШ

3-4

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у првој половини 2021.*

ПОДГОРИЦА
2021.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCIII

3-4

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au premier semestre 2021.*

PODGORICA
2021.

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić
et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
dressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Husterique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commercele Montenegro à Pod-
gorica.

ГОДИШЊИЦА ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА ПОКРЕТА НЕСВРСТАНИХ

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ*

АКЦИЈА „МИР“

(или како је остварена „висока обавештеност“ и „вештина предвиђања“ политичких потеза учесника Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља у Београду, септембра 1961. године)

ABSTRACT: On the base of documents from Yugoslav archives, mostly Archive of Yugoslavia and Diplomatic archive of the Ministry of foreign affairs of Serbia, the article covers the activities of Yugoslav officials to prepare, organize and succesfully direct the planned conference of Non-Aligned countries, held in September of 1961. in Belgrade. These activities covered the wide range, from the communication of diplomatic representatives with officials in their host countries, to intensive inteligence work aimed at collecting relevent data on delegates to the conferrence, their political attitudes and positions, all in order of gaining the control over the event 's flow and results. The acquired data enabled Yugoslav leadership, especially Josip Broz Tito, to mitigate the tensions and forge the needed compromises among the participants, needed for the overall success of the conference.

KEY WORDS: Yugoslavia, Conference of Non-Aligned countries in Belgrade (September 1961), Preparatory meeting of nonengaged countries in Cairo (June 1961), Operation Peace, Josip Broz Tito

Припремни састанак ванблоковских држава, одржан у Каиру од 5. до 12. јуна 1961. године, није био нимало лак.¹ Непосредно пре почетка тог важног састанка, да би предупредила могуће тешкоће, југословенска дипломатија је заједно са египатском усагласила ставове о важним

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

¹ На припремном састанку у Каиру су учествовале следеће земље: Авганистан, Куба, Гвинеја, Индонезија, Мали, Саудијска Арабија, УАР, Југославија, Мароко, Камбоџа, Јемен, Индија, Непал, Бурма, Цејлон, Етиопија, Судан, Ирак, Сомалија, Бразил (посматрач).

питањима о којима је требало разговарати. Обе стране су биле сложне у ставу да се у Каиру супротставе „свакој дискусији о потреби одржавања конференције“ неангажованих држава и да цео скуп третирају као састанак „припремно-организационог карактера“ на коме се неће прављати да ли „конференцију“ треба, или не, одржати. Договорено је да наступи представника обе државе буду истовремено и „енергични и еластични“. Представници и Египта и Југославије су сматрали да се на предстојећој конференцији не треба бавити темама од локалног значаја, нити отворати спорна питања међу земљама учесницама.² Активни дипломатски контакти успостављени са Индонезијом потврђивали су да и та земља има истоветне ставове.³

Већ прве седнице припремног састанка у Каиру показале су да се мимоилажења међу потенцијалним учесницима конференције настављају и да својом природом изазивају неспокој. Министар спољних послова Коча Поповић, који је предводио југословенску делегацију, извештавао је Београд да су „Индијци недвосмислено дошли са намером да промене карактер читаве акције и ограниче способност и успех конференције“. То је, по мишљењу Поповића, али и његових колега у Каиру, неминовно водило споровима. У таквој ситуацији, поред принципјелних разилажења, до изражаја су дошле и бројне сујете, суревњивости и радикализми. „Тврди“ ставови индијских представника, захтеви за накнадним консултацијама са Делхијем, прекиди у раду, изјаве попут оних да „конференцију никада нису сматрали неопходном формом сарадње неангажованих“, успоравале су и обесмишљавале рад припремног састанка у Каиру и као такве изазивале забринутост званичног Београда. Узнемиравајуће су биле и вести из Делхија да се услед „жестоких, безобзирних и вређајућих напада на Индију од стране амбасадора Гане, Малија и Кубе“ размишља о отказивању учешћа Индије на конференцији. Такве нападе југословенска дипломатија је оцењивала као „неумесно даље понижавање“ Индије.⁴ Није изостала ни забринутост да они могу бити згодан изговор за одустајање Делхија од заједничког рада на припреми будуће конференције.

² Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива (ДА, МСП РС, ПА), 1961, ф-116, дос.32, бр. 417198, Телеграм амбасадора Р. Дугоњића из Каира од 31. 5. 1961.

³ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-116, дос. 35, 417569, Телеграм амбасадора Р. Дугоњића из Каира од 2. јуна 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, дос. 36, бр. 417694, Телеграм амбасадора Р. Дугоњића из Каира од 5. јуна 1961.

⁴ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-116, дос. 9, бр. 420453, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 8.6.1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, дос. 36, бр. 417967, Телеграм К. Поповића из Каира од 7. 6. 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-116, дос. 2, 418276, Телеграм К. Поповића из Каира од 9. 6. 1961.

Пригајена борба учесника састанака у Каиру водила се и око места одржања прве конференције шефова држава и влада неангажованих земаља. Југославију је, као најпогодније место за одржавање конференције, предложила Етиопија. Политичким аргументима тај је предлог безрезервно подржала Индонезија, а томе су се прикључили УАР и Камбоџа. Представници Кубе су сматрали да конференцију треба одржати у Хавани, јер је њихова земља „центар антиимперијалистичке борбе“. Делегација Гвинеје је предлагала Каиро, што је изазвало колебање представника УАР. Те иступе југословенски представници су тумачили као некоректна оспоравања улоге Југославије и јасну алузију „да за њих Југославија нема потребне политичке квалификације“. Југословенска страна је имала утисак да су представници Гвинеје, Малија, Кубе „поступили по прецизним инструкцијама неког трећег, вероватно Ру-са“.⁵ Све је то додатно будило сумње и повећавало неповерење.

Нове спорове отворила је дискусија „о мерилима за позивање“ нових држава на конференцију неангажованих. Насупрот Индији која је тежила да на конференцију буде позван „што већи“ број земаља, афричке државе су сматрале да њихов број треба да буде „што мањи“. Ставовe обе стране К. Поповић је оцењивао као екстремне, паролашке и сматрао их саботирањем рада припремног састанка. Током дискусије пуне противуречности утврђен је минимум заједничких ставова земаља учесница око основних питања неангажованости, односа према војним блоковима, прихватања принципа коегзистенције држава са различитим друштвеним или политичким системима, осуде колонијализма, борбе за мир у свету, економске сарадње... Прихватање основних принципа коегзистенције држава са различитим друштвеним или политичким системом означено је за „основну идеју политике неангажовања“. Процењено је да је политика неангажованости најдиректније допринела „еманципацији народа под колонијалном доминацијом“ и да то треба да остане један од приоритета у даљем раду. Важним сегментом ангажовања означена је борба за „попуштање затегнутости и одржавање мира“ у свету. Подједнако важним сматран је и рад на јачању економских односа и помоћи неразвијеним земљама. Утврђени и у расправама учесника дефинисани критеријуми, на основу којих је упућен позив учесницима будуће конференције, дефинисали су суштину несврстаности. О томе је сведочио и дневни ред будуће Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља у коме је била предвиђена раз-

⁵ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-116, дос. 36, бр. 417967, Телеграм министра К. Поповића из Каира од 7. 6. 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 9, бр. 420453, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 8. 6. 1961; ДА МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 2, бр. 418276, Телеграм министра К. Поповића из Каира од 9. 6. 1961;

мена мишљења „о међународној ситуацији“ и рад на успостављању и јачању „међународног мира и безбедности“. Под тим се подразумевало: „поштовање права народа и држава на самоопредељење, борбу против империјализма, ликвидацију колонијализма и неоколонијализма“, „поштовање суверенитета и интегритета држава, немешање у унутрашње ствари других држава“, супротстављање „расној дискриминацији и политици апартхејда“, залагање за „опште и потпуно разоружање, забрану нуклеарних проба и проблем страних војних база“, инсистирање на „мирољубивој коегзистенцији међу државама с различитим политичким и друштвеним системима“, јачање „улоге и структуре Уједињених нација у спровођењу у живот њених резолуција“. У Званичном коминикеу Припремног састанка у Каиру посебно је истакнуто да се „зона неангажованости проширила“ и да неангажоване земље, у погледу свога утицаја, постају „фундаменталан фактор очувања мира и међународне безбедности“. ⁶ Коначни закључци, једногласно прихваћени, нису говорили да се до њих дошло у жучној дискусији.

У Каиру су, око свих покренутих питања, испољене велике разлике у мишљењима, али су, на крају, „о свему прихваћена једногласна решења“. Одређивање Југославије као државе у којој ће бити одржана Конференција шефова држава или влада неангажованих земаља несумњиво је био велики успех југословенске дипломатије. Ипак, оштре дискусије и поларизације ставова оставиле су лош утисак и побудиле сумњу. Југословенски представници су се са припремног састанка вратили са убеђењем да су неке земље заузимале екстремне ставове. Иступања Индије, која је у својим ставовима често остајала усамљена, оставила су на југословенске представнике негативан утисак „због систематског опортунизма“, „претераног страха од сваког везивања“, „ситничарском инсистирању на сваком детаљу својих ставова“. Све је то личило на опструкцију и ангажман на „правцу разводњавања“ целог пројекта. Целокупни наступ Индије у Београду су оцењивали као настојање да јој се ничим не „вежу руке“ и да се избегне „замерање било коме“. Истовремено, југословенске дипломате у Делхију су уочавале да је Индија спремна да у будућности прихвати заједничку акцију неангажованих земаља само у случају да сама буде на њеном челу „и обезбеди да њена мудрост и искуство дају правац акцији“. Иступи Кубе вредновани су као секташки, паролашки, незрели, нервозни, неконструктивни, не-

⁶ Архив Југославије, Кабинет председника републике (АЈ, КПП (837), I-4-a/ Припремни састанак за Конференцију шефова држава или влада неангажованих земаља, Званични коминике, 12.6.1961; АЈ, КПП (837), I-4-a/ Припремни састанак..., Завршни извештај Припремног састанка Конференције шефова држава или влада неангажованих земаља, 12.6.1961.

коректни, као непотребно заоштравање. Инсистирање на „паролашком антиимперијализму“ тумачено је не само као „утицај лагера и Кине“, већ и као „сопствено уско гледање на садржину дејства неангажованих земаља“. Такво учешће Кубе на састанку у Каиру није сматрано изразом „њене жеље да води антиблоковску политику“, већ последицом тактичких тренутних потреба „да добије проширен ослонац за борбу против САД, а вероватно да утиче у крилу неангажованих у прилог позиција и интереса лагера“. То је код југословенских дипломата стварало утисак да је Куба „убачена са одређеним задатком“. Као незнатно „гипкији“ оцењивани су наступи Гане, Гвинеје и Малија.⁷ Све је то будило сумњу Београда, а самим тим и потребу да се са што већом прецизношћу сагледају ставови наведених држава. То није било у колизији са проценом да су у Каиру исказани различити интереси и ставови, али и да се кроз оштру размену мишљења, „дошло до заједничког гледишта о конкретним питањима и потврде заједничких ставова“.⁸ Луксуз да се и у Београду зачну расправе које могу да угрозе саму суштину будуће Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља, југословенска дипломатија и њене политичке вође нису смеле да дозволе. Евентуални неуспех тог скупа Београд је доживљавао као сопствени пораз и отуда је преузео све потребне мере да „контролише“ ситуацију, спречава сукобе који воде раздору, благовремено интервенише предлозима који су прихватљиви за већину учесника. „Могућност предвиђања“ политичких потеза учесника будуће конференције зависила је од степена обавештености о ставовима које поједине земље и њихови политички представници заузимају. Том циљу били су подређени напори југословенске дипломатије и обавештајне службе.

*

Састанак у Каиру изазвао је различите коментаре у свету. Ипак, временом, и Запад и Исток су предстојећу конференцији неангажованих земаља почели да оцењују „као стварност и озбиљан фактор који се силом или маневрима не може умањити нити избећи“. У њиховим проценама ситуације почело је да преовладава „хладно разматрање могућих импликација“ и да бивају све виднији покушаји да се и сами сугестијама „укључе“ у њену припрему. Совјетски Савез је сматрао да му

⁷ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 3, бр. 418576, Циркуларни телеграм министра К. Поповића од 13. 6. 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 12, бр. 421083, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 4. 7. 1961.

⁸ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 30, бр. 420140, Телеграм министра К. Поповића свим представништвима ФНРЈ у иностранству од 29. 6. 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 3, 418705, Телеграм К. Поповића Амбасади ФНРЈ у Хавани.

састав учесника и дневни ред конференције објективно пружају веће могућности него САД. Отуда је започео „широку и издиференцирану акцију“ према већини земаља учесница. У складу са тим, у месецима који су претходили конференцији, Москву су по позиву посетили Сукарно, Нкрумах, Абуд, председник владе Сомалије, Нехру, Коча Поповић, док је совјетска мисија добре воље боравила у земљама Латинске Америке. СССР је инсистирао да се конференција изјасни у прилог става о разоружању и осуди наоружавање Немачке. У погледу Немачке Хрушчов је отворено говорио да „неутралне земље не могу да буду неангажоване“. Сличног садржаја су биле и поруке које је слао Насеру, Нехруу, Квадросу. У Москви су очекивали подршку и за њене предлоге о решавању берлинског питања и закључивања мировног уговора са Немачком. Совјетске дипломате су недвосмислено указивале да ће став СССР-а према конференцији у Београду зависити „од степена одлучности неангажованих земаља да осуде Запад за вођење Хладног рата“. Приметна су била и настојања да се ослаби позиција Југославије. Притисак је посебно био усмерен ка афричким лидерима (Судан, Гана, Гвинеја) и Куби да истрају „на линији лагерским ставовима“.⁹ Све наведено је за југословенске дипломате и политичаре било упозоравајуће!

Западу је, опет, било јасно да конференција неће дати пуну подршку СССР-у, али је преовлађивао став да ће њени учесници у многим питањима бити наклоњени Истоку. Запад је, на једној страни, настојао да спречи учешће појединих земаља на конференцији, док се упоредо трудио да појача свој утицај на земље чије учешће није могао да спречи. Изјаве америчког амбасадора у Београду Џорџа Кенана да у погледу будућег састанка САД не „желе да утичу ни позитивно ни негативно“, нису изгледале уверљиво. Суштински, администрација у Вашингтону је од Југославије очекивала да ће том приликом „искористити свој утицај и заложити се за умереност“.¹⁰ Такво очекивање је, мимо жеља самог Београда, непријатно обавезивало.

Сумирајући утиске о разговорима које је имао са Титом и југословенским функционерима, амбасадор Кенан је извештавао Вашингтон да ће Југославија пажљиво пратити политичке потезе САД и да ће, у случају да они противурече светском миру, на конференцији заузети антиамерички став. Кенан наведене ставове није тумачио као „антиамер-

⁹ АЈ, КПП (837), I-4-а, Билтен..., бр. 5, август 1961, Неки значајни политички елементи у припремама за конференцију неангажованих земаља; АЈ, КПП (837), I-4-а, Билтен..., бр. 6, 22. август 1961, Осврт на политички аспект припрема за конференцију.

¹⁰ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, Doc. 93; Д. Богетић, Југословенско-амерички односи 1961–1971, Београд, 2012, 25–30 стр.

риканизам“ Јосипа Броза Тита, већ као последицу дубоког неслагања „с неким нашим политичким потезима на светској сцени“. По његовој процени, Југословени су били у могућности „да буду веома корисни на Београдској конференцији и да би у принципу то и желели да буду“. У складу са тим формулисана је и политика Вашингтона.¹¹ Ипак, ни почетком августа 1961. године, у Вашингтону нико није могао са сигурношћу да процени „шта све може да излети из те вреће“. Отуда је администрација рачунала са четири могућа начина деловања: обесхрабривање дела земаља да учествују и подршка умереним земљама у њиховим ставовима; посредни утицај на коначно уобличавање теме састанка; утицај на самом састанку приликом обраде појединих тема; појачана обавештајна делатност. Део утицаја Вашингтон је намеравао да оствари преко слања „бројних незваничних личности“ склоних „неутралном размишљању“ које би се различитим поводима нашле у Београду. У ту сврху направљена је и листа утицајних новина које је влада била спремна да „стимулише“ како би њихови сарадници адекватно извештавали из Београда.¹² За ту групу „гостију“, њихове контакте, задатке, изворе информисања и конкретне ставове, Београд је био веома заинтересован.

Опречних мишљења о конференцији у Београду било је и у кругу неангажованих земаља. Нехру је сматрао да састанак у Каиру „није донео досад никакав резултат“ сем мноштва „непрекидних оштрих дискусија“, поларизација и одбацивања индијског захтева „либералне примене критеријума за позивање“ и „суштинског проширења конферен-

¹¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe, Doc. 93; АЈ, КПР (837), I-4-а, Билтен..., бр.5, август 1961, Неки значајни политички елементи у припремама за конференцију неангажованих земаља; ДА, МСП РС, Кабинет Коче Поповића, ф-2, Забелешка разговора државног секретара за иностране послове К. Поповића и амбасадора САД у Београду Џорџа Кенана вођених на Брионима 17. јула 1961; АЈ, КПР (837), I-3-а/САД, Забелешка о разговору друга Председника са амбасадором САД Џорџом Кенаном од 17. јула 1961. На Брионима; Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961–1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc 93, Memorandum of Conversation J.B. Tito – G.F. Kennan, Brioni July 17, 1961; АЈ, КПР (837), I-3-а/САД, Забелешка о разговору Председника са подсекретаром САД Chester Bowlesom од 30. јула 1961; FRUS, 1961-1963, Volume XVI, Eastern Europe, doc. 94, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, July 31, 1961, 6 p.m; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-124, бр. 425576, Телеграм М. Никезића из Вашингтона од 17. августа 1961; „Belgrade Conference 7/61-11/61“ folder, Box WH-25, Classified Subjects Files, White House Files, Personal Papers of Arthur M. Schlesinger, Jr, John F. Kennedy Library, Boston, Massachusetts, USA, collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP;

¹² Belgrade Conference 7/61-11/61“ folder, Box WH-25, Classified Subjects Files, White House Files, Personal Papers of Arthur M. Schlesinger, Jr, John F. Kennedy Library, Boston, Massachusetts, USA, collected by James G. Hershberg for GWCW/CWIHP;

ције“ које би одразило „фактички данашњи регион неангажованости“. Нехру је проширење броја учесника означавао суштинским питањем конференције и најављивао да ће се за то до краја борити. У случају да се тим његовим настојањима не изађе у сусрет, он је поручивао да ће „Индија поново размотрити своје учешће на конференцији“ јер сматра да у постојећем саставу она „неће постићи циљеве политике неангажованости“.¹³ Југословенска дипломатија је такве изјаве с пажњом регистровала, сматрала их „средством притиска“ и последицом Нехруових убеђења, да би у постојећем саставу конференција донела „један радикалан и ефикасан програм и одлучила се за тешњу сарадњу“ неангажованих земаља, што није одговарало политици коју је Индија водила. Настојање да себе представи као носиоца „либералних тенденција“ било је, како се веровало, намењено Западу и делу земаља које је Индија предлагала. Своје погледе, како је уочено, Индија није упорно бранила, што је додатно говорило да су предлози подношени „из техничких разлога“, са циљем да се касније цела акција „капитализује“.¹⁴ Протести које су чиниле Гана, Мали и Гвинеја, у многим елементима искључиви и догматски, омогућавали су Индији, по мишљењу Београда, да на њиховој „ускости“ гради свој престиж. Улога Кубе оцењивана је као крајње „секташка“, испуњена „псеудореволюционарним фразама“ и намерама да себе наметну „као савест Комитета“, испуњена „потенцираним антиамеричким иступима“, што је све говорило „колико је лабава неангажованост Кубе“. У таквим околностима југословенска „основна линија“ дипломатског деловања била је усмерена ка „спречавању заштравања и изналажењу решења“. Залагањем за проширењем броја земаља којима треба упутити позив за конференцију и сталним истицањем да је „неангажованост процес који новим позивима треба олакшати, а не затворити у неки уски круг“, југословенска дипломатија је настојала да истовремено парира и Индији и Куби.¹⁵ У Београду је процењивано да информације које су достављале дипломате и објављивала штампа треба допунити сазнањима до којих се долази обавештајним каналима, између осталог и прислушкивањем.

Дешавања у Каиру утицала су на Београд да још једном темељно сагледа спољну политику Индије. Анализе су показале да Индија „већ дужи низ година“ избегава „тешњу координацију активности неангажов-

¹³ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 20, бр 420202, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 26. 6. 1961.

¹⁴ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 12, 421226, Извештај амбасадора Р. Дугоњића о раду Комитета дипломатских представника у Каиру од 8. јула 1961.

¹⁵ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 12, 421226, Извештај амбасадора Р. Дугоњића о раду Комитета дипломатских представника у Каиру од 8. јула 1961.

ваних земаља“ и противи се организовању колективних састанака и узимању заједничких ставова. Уочено је да Делхи тежи да у међународним односима наступа сам и да као „нарастајућа велика сила“ верује да је то ефикаснији и политички и економски исплативији начин посредовања међу блоковима. То је сматрано основним разлогом индијског супротстављања идеји о организовању конференције неангажованих земаља. У таквим околностима, по мишљењу југословенских аналитичара, дипломата и обавештајаца, Индији није било стало до успеха конференције и у успех конференције није веровала.¹⁶ Њено учешће у раду састанка у Каиру било је изнуђено акцијом осталих неангажованих земаља, а положај крајње неповољан до мере да су друге државе имале осећај „да је на састанку у лицу Индије присутно неко страно тело“. Званичне изјаве индијских функционера у којима су били изражени колебљивост, условљавање присуства и „демонстрација незаинтересованости“ тумачене су у Београду као притисак на остале учеснике састанка у Каиру са циљем да се индијским захтевима изађе у сусрет и „плати што виша цена за њено присуство“.¹⁷ Та је тактика несумњиво допринела да се захтевима Индије излази у сусрет, али и чинила да се на ту важну земљу почело гледати са неповерењем. Суштински, од првог је тренутка било јасно да се Индија „не сме одвојити“ од азијских и афричких земаља. Ипак, по проценама југословенских дипломата, политички програм који је на конференцији у Каиру Индија заступала, говорио је да она није штитила интересе неангажованих земаља. Била је то, по проценама југословенских аналитичара и дипломата, последица настојања Делхија да одржи што боље односе са великим силама. „Обазриви став“ према сваком питању које би погађало интересе великих сила, „отклон од своје неутралне позиције“ и прозападна оријентација, пресудно су утицале да се, између Индије и већине других делегација на припремном састанку у Каиру, појави и непрекидно проширује „понор чија дубина је била изненађење за све“.¹⁸ Индија је у Каиру ос-

¹⁶ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 8, бр. 420359, Анализа индијских ставова на Припремном састанку у Каиру, Делхи 24. јуна 1961.

¹⁷ Штампa у Делхију је на следећи начин дефинисала ту тактику: „Говорити да се Индија још није обавезала на конференцију пошто се је прихватила делимичног спонзорства припремног састанка, пошто је у пуној мери учествовала у његовим дискусијама и прихватила његове закључке и пошто је сам индијски делегат написао његов званични записник, нипошто не би било логично. Али је то добра тактика. Мало игре притисака, мало игре „тешко ме је добити“, моћи ће да смекша УАР и Југославију да се мало више прилагоде и да нешто мање околишу”.

ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 8, бр. 420359, Анализа индијских ставова на Припремном састанку у Каиру, Делхи 24. јуна 1961.

¹⁸ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос.8, бр. 420359, Анализа индијских ставова на Припремном састанку у Каиру, Делхи 24. јуна 1961.

тала „виртуелно осамљена, изолована, често чак непријатељски блокирана“. На конференцији у Каиру, сматрале су југословенске дипломате, дефинитивно је разбијен „мит о водећој улози Индије у азијско-афричком и неангажованом свету“. Она на том састанку није задобила ни улогу „поштованог сапутника“. Од политике посредовања у споровима и „заузимања средње линије“, за коју се у Делхију сматрало да је Индија предестинирана, „у Каиру ништа није остало“. Ту су улогу међу неангажованим земљама одиграле Југославија, УАР и Индонезија.¹⁹ Ипак, чињеница да се Индија није смела испуштати из вида, наметала је потребу да се сваки корак, свака реч, сваки потез чланова делегације Индије региструје и бележи.

Почетком јула 1961. југословенске дипломате и политичари су почели да уочавају промене у политици Индије. У њој је почео доминирати став „да је добро да се ванблоковске земље удружују и заједнички предузимају акције“, јер ће то утицати на велике силе и допринети ефикаснијем решавању светских проблема. Све је то било могуће, како је истицао Делхи, „само ако Индија води те акције, ако Индија стоји на челу и обезбеди да њена мудрост и искуство дају правац акцији“. У складу са тим активности Индије су, уз остало, биле уперене и на сузбијање водеће улоге Југославије, УАР и посебно Индонезије, међу неангажованим државама.²⁰

Извесних колебања било је и у Индонезији. Прве „осетне промене“ у политици Цакарте југословенске дипломате су регистровале почетком априла 1961. Отуда је основни задатак који је Београд наложио своме амбасадору у Индонезији био да покуша да „наведе Сукарна да остане на досадашњем договору“. Укупан ангажман Индонезије у Каиру југословенске дипломате су оцењивале позитивним оценама. Ипак, под притиском политичких партија, посебно оних блиских Пекингу, званична Цакарта је после Каира почела интензивније да размишља о старој идеји – припреми нове азијско-афричке конференције (нови Бандунг). Југословенске дипломате су уочавале напоре Ахмеда Сукарна и других угледних и утицајних људи да убеди све релевантне чиниоце у земљи да најбоља афирмација Индонезије и њен највећи допринос човечанству „леже у њеном чврстом повезивању и активној сарадњи са осталим неангажованим земљама“. На крају је пронађен компромис. Прокламовано је да „београдски самит“ неће ослабити и повредити афро-азијско јединство, већ, напротив, допринети националној борби на-

¹⁹ ДА, МСП РС, ПА, 1961., ф-117, Дос. 8, бр. 420359, Анализа индијских ставова на Припремном састанку у Каиру, Делхи 24. јуна 1961.

²⁰ ДА, МСП РС, ПА, 1961., ф-117, дос. 12, 421083, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 4. 7. 1961.

рода Африке и Азије.²¹ Независно од наведеног, опсервација политичких ставова Сукарна наметала се као нужност.

Београд је, у датим околностима, настојао да буде што кооперативнији. Дипломатама у иностранству је препоручивано да у разговорима о конференцији буду „офанзивни“, без правдања према сумњицењима која стижу са Истока и Запада, са убеђењем „у позитивност оваквог нашег деловања“. Задатак је дипломата био да саговорницима јасно ставе до знања да окупљање неангажованих земаља не значи формирање „трећег блока“, јер би то било у супротности са основним принципима политике неангажованости.²² Склоност ка компромису југословенски представници су демонстрирали и у раду Комитета дипломатских представника, који се у Каиру од 21. јуна до 5. јула 1961. бавио питањима проширења учесника конференције. Током осам мукотрпних састанака, на којима је дискусија претежно вођена између представника Индије, подржаваних од Бурме и Непала, и групације коју су чинили Мали, Гвинеја, Гана и посебно Куба, дефинитивно је одлучено да се поред Мексика и Бразила, којима су позиви већ били упућени, на конференцију позову и Боливија, Еквадор, Либан, Нигерија, Того и Горња Волта.²³

*

Припреме за Београдску конференцију започеле су 13. јуна 1961, само дан после окончања припремног састанка у Каиру, формирањем Одбора за припрему Конференције шефова држава и влада неангажованих држава. Унутар Одбора, чији су председник Владимир Поповић, а секретар Антун Вратуша били искусне југословенске дипломате и људи од највећег поверења, формирано је више радних тела. Пододбор за послове политичког, организационог и дипломатско-протоколарног карактера, формираног у Министарству спољних послова, водио је Вељко Мићуновић. Унутар њега деловало је више група задужених за симултано превођење, превођење материјала, пратњу делегација, штампање материјала и друго. За послове материјалне и организационе природе,

²¹ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-116, дос. 7, бр. 410229, Телеграм Јосипа Дјерђе Ј.Б. Титу од 5. 4. 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос.17, бр. 422286, Телеграм из Цакарте од 15. јула 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос 26, бр. 423611, Телеграм из Цакарте од 31. јула 1961.

²² ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 9, бр 420392, Депеша свим представништвима ФНРЈ од 29. 6. 1961.

²³ О састанцима Комитета дипломатских преставника више у: ДА МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 9, бр, 420201, 420392, 420454, 420566, 421081, Телеграми Боричића из Каира 27. 6. 1961 – 5. 7. 1961; АЈ, КПП (837), I-4-а, Припремни састанак..., Извештај Комитета дипломатских представника у Каиру од 5. јула 1961.

унутар пододбора НОО Београд, били су задужени Милијан Неоричић и Бранко Пешић.²⁴ О организацији културних манифестација требало је да брине Добривоје Видић. Пословима обезбеђења и уређења резиденција руководио је Слободан Пенезић Крцун.²⁵ За смештај шефова делегација посебно су уређене и опремљене 34 виле, док су за делегације били на располагању београдски хотели „Метропол“, „Палас“, „Екцелзиор“, „Мажестик“ и „Москва“.²⁶ Послови техничког оспособљавања просторија, комуникација и веза поверени су стручњацима из ЈНА, ДСУП-а, СИП-а, СИВ-а, Радио-телевизије и Танјуга и њима је руководио Првослав Васиљевић.²⁷ Послови информисања поверени су радним телима у Секретаријату СИВ-а и водио их је Богдан Осолник. За ту свр-

²⁴ Унутар пододбора НОО Београд било је формирано 8 радних тела за: културно-просветни рад и декорацију града; обезбеђивање исхране и смештајног простора у хотелима, вилама, депадансима, приватним становима за делегате, посаде авиона страних делегација; организовање градског саобраћаја према потребама Конференције, обезбеђење водовода, осветљења и рада градске чистоће; организовање трговине, радног времена у трговини, уређење излога, израде украсних и пропагандних предлога и сл; пресељење породица из барака са леве стране савског моста, чишћење и озелењавање терена, уређење десне стране савског моста; израду туристичко-пропагандног материјала (водича, проспеката); послове инспекције (санитарне, ветеринарске, тржишне, грађевинско-комуналне и др).

АЈ, КПР (837), I-4-а, Белешка са састанка Одбора од 24. 6. 1961.

²⁵ АЈ, КПР (837), I-4-а, Белешка са састанка Одбора од 24. 6. 1961.

Пододбор за безбедност је био задужен за бригу о физичком обезбеђењу, регулисање саобраћаја, за јавни ред и мир, визно-пасошку и граничну службу, обезбеђење возила и шофера, такси-сервис, санитет. Тим пословима је руководио подсекретар у СД СУП-у Ђура Станковић.

²⁶ Виле су се налазиле у следећим улицама: Андре Николића, Лацковићевој, Октобарске револуције, Ужичкој, Ботићевој, Толстојевој, Жупана Властимира, Генерала Васића, Теодора Драјзера. Делегација Индонезије је била смештена у хотелу Метропол. За свку од вила обезбеђено је угоститељско и све друго особље и официр са знањем страног језика. За чланове делегација били су обезбеђени и посебни станови у следећим улицама: Драгослава Јовановића, Палмотићевој, Народног фронта, Првог маја, Симе Луке Лазића, Булевару револуције. Чланови делегација су се хранили у хотелима. Представници око 40 напредних и револуционарних покрета који су присуствовали Конференцији били су смештени у посебно уређеним становима или у хотелима.

²⁷ Тај део организационих послова реализован је преко 7 радних тела: телеграфско-телефонске везе према Западу преко Аустрије и Италије (сто веза); две нове аутоматске телеграфско-телефонске централе са 600 бројева отворене су у Београду за потребе Конференције; у згради Народне скупштине Југославије инсталирано је 10 кабина за међународне телефонске разговоре, 5 за локалне разговоре и 1 телепринтер; у згради Народне скупштине Србије инсталирано је 5 телефонских кабина за међународне и локалне разговоре, у Дому синдиката 30 кабина за међународне разговоре, 5 за локалне и 20 телепринтера за међународни телекс саобраћај. Од фирме Сименс набављено је 5 уређаја за симултани превод – 5 преводачких кабина са 6 језичких канала и 690 лица до којих је превод могао да стигне.

АЈ, КПР (837), I-4-а, Белешка са састанка Одбора од 24. 6. 1961.

ху у Дому синдиката је отворен „Дом штампе“.²⁸ За послове финансија био је задужен Зоран Полич.²⁹ За уређење радних просторија у Народној скупштини и репрезентативних објеката ангажоване су познате архитекте Бугариновић, Пешић, Максимовић, Радовановић. За потребе Конференције Батајнички аеродром је увео 24-часовно дежурство, као алтернативни аеродроми означени су Плесо, Пула и Титоград. Три авиона ЈАТ-а ДЦ-6 и два Адриа-авиопромета из Љубљане као и четири сталне посаде биле су на располагању шефовима држава и влада.³⁰ За потребе чланова делегација и позване госте на располагању је био возни парк од 623 аутомобила са шоферима (свака делегација је поред аутомобила и пратње за шефа делегације добијала по 5 аутомобила).³¹ Брига о супругама појединих шефова држава и влада била је поверена Одбору жена који је за њих организовао посебан програм.³²

Промене је доживео и Београд. Конференција је била повод да се на Ушћу формира Парк пријатељства. Град је декорисан заставама и транспарентима. На јарболима висине од 16 и 8 метара било је 644 застава земаља учесница, као и 168 шпанованих застава (21 комплет застава на јарболима и 6 комплета шпанованих застава који су се поновили на улицама Београда). Свака од земаља учесница је била равноправно представљена. Све је то пратило украшавање града зеленилом (1.300 квадрата) и светлосном декорацијом (важни објекти попут Народног музеја, споменика Кнезу Михаилу, Београдског победника, Калемегданске тврђаве, као и око 70 објеката који су украшени светлосном декорацијом изнутра), обнављањем светлећих реклама, појачавањем осветљења излога, постављањем око 700 рефлектора који осветљавају објекте или посебне елементе на њима. Темељно су уређене радње у главним улицама и пешачким зонама града. Уређено је око 4.000 зграда и слободних површина у граду, појачано улично осветљење, окречене су многе фасаде на Дедињу, Топчидерском брду, али и у Земуну и Батајници. У Београду је уређено 6 хотела А категорије за учеснике Конференције са 566 лежаја и 40 апартмана за чланове делегација. У

²⁸ АЈ, КПП (837), I-4-а, Оцена писања светске штампе о Конференцији шефова држава или влада ванблоковских земаља.

²⁹ АЈ, КПП (837), I-4-а, Белешка са састанка Одбора од 24. 6. 1961.

Према предрачуноу, опремање просторија Народне скупштине, Радио-телевизије, Танјуга и Дома штампе телефонским и телепринтерским уређајима коштало је 256.000 долара (око 380 милиона динара).

³⁰ АЈ, КПП (837), I-4-а, Извештај о завршним припремама за рад Београдске конференције од 25. 8. 1961.

³¹ АЈ, КПП (837), I-4-а, Извештај о завршним припремама за рад Београдске конференције од 25. 8. 1961.

³² АЈ, КПП (837), I-4-а, Извештај о завршним припремама за рад Београдске конференције од 25. 8. 1961.

оквиру мера за припрему Београдске конференције срушено је 90 старих и неугледних зграда и барака са око 660 стамбених јединица, чији су станари пресељени у друге делове града (Ледине, Нови Београд). Део улица је реконструисан (Булевар војводе Путника, Савска улица, Васе Пелагића, Вишњичка) и озелењен (Цара Душана, Маршала Тита и Карађорђево трг у Земуну; прилази Савском мосту, травњаци испред болница и зграде председника републике...). Београд је постао лепши, чистији, допадљивији, што је, такође, имало изразити политички карактер.³³

Представници Одбора за припрему конференције учинили су видан напор да дешавање у Београду пропрате светски медији. Акредитовано је 11 домаћих и 509 страних новинара, фоторепортера и сниматеља. Највише новинара било је из САД – 126, СР Немачке – 49, Велике Британије 45, Италије 25, Холандије 18... Од учесника конференције, највише је било новинара из УАР – 31 и Индије – 13. Иначе, 137 новинара је радило за агенције, 244 за новине, 110 за радио и телевизију. Према доступним подацима, осам ТВ компанија је преносило свечано отварање и затварање Београдске конференције. За новинаре је у сали за пленуме било обезбеђено 90 места, а пропуснице су издаване за преподневне и послеподневне седнице (укупно 180 новинара). Дневно је, у две смене, седнице пратило и 60 репортера. Филмске новости су током трајање Конференције дистрибуирале материјале својим редовним кореспондентима којих је у иностранству било 34. Упоредо са тим урађена су и два ванредна журнала и један документарни филм о конференцији. Због што боље информисаности гостију, приступило се објављивању посебних публикација „Београдска конференција“ на енглеском и француском језику и у тиражу од 4.000 примерака.³⁴ Издавачка кућа „Југославија“ добила је обавезу да непосредно по завршетку конференције изради зборник „Београдска конференција“ на енглеском и француском језику, који би садржао сва иступања шефова делегација, резолуције и пропратна акта. Телевизија је у континуитету током јула и августа обеваштавала домаћу јавност о значају конференције и нудила бројне информације о земљама учесницама. Уз оно што је било видљиво и афирмативно за Југославију као домаћина Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља, учињено је и много тога што је било тешко регистровати, а што је суштински утицало на позиционирање политике југословенске државе у Трећем свету.

³³ АЈ, КПР (837), I-4-а, Извештај о извршеним припремама за рад Београдске конференције од 25. 8. 1961.

³⁴ Објављено је 5 бројева публикације „Београдска конференција“. Издавач је била „Међународна политика“.

*

У месецима који су претходили конференцији, настављена је и „пригушена“ дипломатска борба, превасходно са Индијом, у којој су југословенске дипломате настојале да предупреду сваки могући потез Делхија и других земаља. Неусаглашеност гледишта о појединим тачкама дневног реда и чињеница да су се „конзервативни“, „прозападни“ и „опортунистички“ ставови Индије умногоме разликовали од погледа радикално оријентисаних земаља Африке (Гана, Гвинеја, Мали) и Кубе, захтевала је од Југославије да као домаћин конференције смишљеном дипломатском акцијом покуша да удаљена гледишта приближи и тако избегне непотребна и непријатна спорења. На исти начин дипломатија је настојала да одстрани потенцијалне несугласице око формулисања закључака конференције. Између захтева Индије да буде што мање обавезујућих закључака, посебно оних који погађају интересе великих сила, и очекивања већине земаља учесница да закључци буду написани „оштријим језиком“, требало је дипломатским путем избећи „мучне дискусије“ и унапред договорити „карактер докумената“ које конференција планира да донесе. Иза Нехруовог става да за Индију „неангажованост значи и неангажованост између неангажованих“, југословенске дипломате су учавале неспремност те државе да прихвати било који облик „организационих обавеза“ које би земље учеснице на конференцији „терале на заједничку активност“. Клонећи се оптужби да у Београду треба да настане „трећи блок“, југословенска дипломатија је настојала да и на том плану избегне затегнутост и избори компромис.³⁵

Питање „трећег блока“ било је и у средишту порука које су Нехру и Тито изменили 23. и 28. јула 1961. Нехру је желео неки вид писменог осигурања да конференција у Београду неће бити покушај формирања неког „трећег блока“ или „треће групације земаља“. Тито је одговарао да тако нешто нико од потенцијалних учесника и не жели, „уколико пре што би то било супротно политици неангажовања, како је ми схватамо“. Уколико би на конференцији и било појединаца „са таквим побудама“, истицао је Јосип Броз, „мислим да они не могу наметнути своја мишљења великој већини присутних шефова држава или влада других земаља, међу којима су и наше двије земље“.³⁶ У својој пору-

³⁵ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 15, бр. 421996, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 13. 7.1 961.

³⁶ АЈ, КПР (837), I- 1/374, Порука Ц. Нехруа Ј. Б. Титу од 23. јула 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 27, бр. 423782, Порука Ј. Б. Тита Ц. Нехруу од 28. јула 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 20, бр. 422918, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 25. јула 1961.

ци Тито је изражавао жељу да са Нехруом „тијесно сарађује у припреми и раду конференције“, користи његове савете и искуство. У разговору са југословенским дипломатама А. Беблером и Д. Кведером, уприличеном поводом предаје Титове поруке, Нехру је још једном истакао своје убеђење да неангажоване земље нису у стању да постојеће светске проблеме реше, али да могу утицати на смањење затегнутости.³⁷

Један од праваца ангажовања дипломата, који је захтевао велику умешност, спремност, обавештеност и апсорбовао значајне енергије, тицао се „убеђивања“ појединих шефова држава и влада да баш они представљају своје земље на конференцији у Београду и да не размишљају о слању високих владиних делегација.³⁸ У поруци упућеној Нехруу 19. јула 1961. године, Тито је молио председника владе Индије да употреби свој ауторитет и убеди премијере Бурме У Нуа и Цејлона Сиримаво Бандаранаике да лично учествују у раду конференције.³⁹ Поруку сличне садржине Тито је 20. јула 1961. године упутио премијеру Бурме У Нуу.⁴⁰ Упоредо са тим, преко југословенских дипломатских представника у Рангуну, чињени су покушаји да се У Ну убеди да дође у Београд. Његова правдања да мора да остане у земљи због изгласавање закона о проглашењу будизма државном религијом и осетљивог питања федералног уређења земље, која су покретали представници мањина, нису сматрана убедљивим. По мишљењу аналитичара, пасиван однос Бурме проистао је из унутрашњих тешкоћа са којима се У Ну суочавао, али и из спољне политике која је следила Индију и ишла за тим да се не замере великим силама.⁴¹ Порука послата принцу Нородому Сихануку и „пријатељски кораци“ Тита и Сукарна пресудно су утицали да и шеф Камбоџе прихвати позив. Позитиван одговор је стигао и из Туниса, од председника Хабиба Бургибе. Позивање представника Кипра на конференцију био је несумњив успех југословенске дипломатије. У разговорима са Геваром у Хавани, уз разумевање тежине ситуације у којој се Куба налазила, чињени су покушаји да на конференцију дође Фидел Кастро.⁴² Настојања да позване земље Латинске Америке буду присутне у својству посма-

³⁷ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 25, бр. 423517, Телеграм амбасадора Д. Кведера из Делхија од 30. јула 1961.

³⁸ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 17, бр. 422181, Телеграм Ј. Ђерђе југословенским амбасадорима у неангажованим земљама од 18. јула 1961.

³⁹ АЈ, КПР (837), I-1/374, Порука Ј. Б. Тита Ц. Нахруу од 19. јула 1961.

⁴⁰ АЈ, КПР (837), I-1/145, Порука Ј. Б. Тита премијеру Бурме У Нуу од 20. јула 1961.

⁴¹ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 19, бр. 422672, Телеграм амбасадора Његована из Рангуна од 21. јула 1961; ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, Дос. 28, бр. 424048, Телеграм амбасадора Његована из Рангуна од 4. августа 1961.

⁴² ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 21, бр. 422925, Телеграм Цвиличићића из Хаване од 22. јула 1961.

трача, иако половично остварено, такође је сматрано великим успехом и „максимумом који се могао постићи“.⁴³ Када је у питању Мексико, све информације су говориле да је разлог негативног одговора био „притисак САД“. На унутрашњем плану то се огледало кроз организоване протесте деснице и римокатоличке цркве против владе Лопеза Матеоса, а на спољном плану кроз пропагандну кампању против „социјалистичке и прокомунистичке“ политике владе, обустављање америчких приватних инвестиција, подстицање неповерења у стабилност државе.⁴⁴ Одбијање Нигерије, Тогоа и Горње Волте да присуствују конференцији у Београду, тумачено је као резултат дејства низа фактора – притиска Запада, посебно Француске, супротстављених интереса и међусобне нетрпеливости појединих земаља (Гане и Нигерије), незнатне способности да самостално наступају на међународном плану.⁴⁵ Предузети напори југословенске дипломатије резултирали су највишим могућим нивоом конференције.

Увиђајући бројне „тенденције и нијансе“ у политици неангажованих земаља, а са циљем да конференција у Београду буде што успешнија, Министарство спољних послова је средином августа још једном доставило упутства дипломатама акредитованим у земљама Трећег света. У њима је јасно дефинисано да је циљ конференције „попуштање затегнутости између Истока и Запада и у свету уопште“. Да би се у томе успело, од југословенских дипломата је тражено да посете министре спољних послова у земљама у којима врше дипломатску службу и сугеришу им да „прилаз проблемима“ на конференцији у Београду „буде реалистичан и објективан, значи умерен и конструктиван, у циљу да се пружи подршка свим позитивним тенденцијама и ставовима“.⁴⁶ Поучена дешавањима у Каиру, југословенска дипломатија је настојала да утиче да се на конференцији у Београду елиминишу пропагандни наступи, одбаци претерани радикализам и екстремизам, избегне „отворена критика негативних праваца и поступака у међународним односима“. Такве тенденције сматране су штетним и супротним жељеном конструктивном политичком деловању.

⁴³ АЈ, КПП (837), I-4-а, Билтен..., бр. 5, август 1961, Неки значајнији политички елементи у припреми за конференцију неангажованих земаља; АЈ, КПП (837), I-1/794, Одговор председника Мексика Адолфа Лопеза Матеоса од 25. августа 1961; АЈ, КПП (837), И-1/523, Порука Нородома Сиханука од 11. августа 1961; АЈ, КПП (837), И-1/145, Порука председника владе Бурме Манг Ну-а од 17. августа 1961, АЈ, КПП (837), И-1/125, Порука председника Републике Тунис од 21. августа 1961.

⁴⁴ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-118, Дос. 1, бр.426187, Телеграм из Мексика од 21. августа 1961.

⁴⁵ АЈ, КПП (837), I-4-а/к-204, Осврт на политички аспект припрема за конференцију, Билтен..., бр.6, 22.1 август 1961.

⁴⁶ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 29, бр. 424464, Државни секретаријат иностраних послова амбасадама ФНРЈ у УАР, Индији, Мароку, Гани...од 10. 8. 1961.

Друго упозорење, које је као задатак саопштавано југословенским дипломатама, тицало се жеље да се на конференцији дефинишу „општи оквири за решавање унутрашњих проблема“ без детаљнијег улажења у питања регионалног карактера. У Београду је постојало уверење да без оптерећења постојећим блоковским погледима и тенденцијом стварања „трећег блока“, на конференцији треба заузети јасне ставове „по свим крупним међународним питањима“ и понудити предлоге за њихово решавање.⁴⁷ Југословенским дипломатама је сугерисано да својим саговорницима предоче да се на конференцији у Београду треба искључиво руководити интересима мира и решавања постојећих међународних проблема, без оптерећења „да ли ће то стварати утисак да се конференција више приближава Истоку или Западу“. Прихватање критеријума који воде изјашњавању за било коју страну у сукобу и „маневрисање између њих“, сматрано је погрешним и неприхватљивим.⁴⁸

Југословенске дипломате имале су и задатак да са саговорницима постигну „јединствен став по колонијалном питању“ и питању осуде неоколонијализма (то се посебно односило на питање Алжира, Конга, Анголе, Западног Иријана, Бизерте, Гое, расне дискриминације у ЈАУ). Јединственост је очекивана и око морално-политичког притиска на велике силе у погледу разоружања и употребе атомског оружја, али не и неки посебан и нов став конференције у Београду према том питању. Интенција је била да се на том плану (посвећивање што веће пажње питању разоружања на XVI Генералној скупштини ОУН; одређивање конкретних процедура око процеса разоружања; успостављање споразума о забрани нуклеарних проба; денуклеаризација одређених области; сазивање светске конференције о разоружању), али и генерално што више ојача утицај ОУН (додељивање веће улоге азијским и афричким земљама, нова улога генералног секретара ОУН). Трајна оријентација на измену постојећих односа у сфери економије још једна је од тема око које се на конференцији у Београду очекивао јединствени став. Отуда је од дипломата захтевано да са саговорницима ускладе мишљења о узроцима и последицама неједнаког развоја као „основе неравноправности, експлоатације, дискриминације“, афирмишу политику коезистенције у сфери економских односа и заложу се за сазивање посебне конференције која би била посвећена тим питањима. Подршка преговорима, компромису и потчињавању локалних и посебних интереса општим интересима мира око питања кризе у Берлину, противљење сваком огра-

⁴⁷ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 29, бр. 424464, Државни секретаријат иностраних послова амбасадама ФНРЈ у УАР, Индији, Мароку, Гани... од 10. 8. 1961.

⁴⁸ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 29, бр. 424464, Државни секретаријат иностраних послова амбасадама ФНРЈ у УАР, Индији, Мароку, Гани... од 10. 8. 1961.

ничавању „ма чије слободне акције“, стварању „ванблоковског центра“ и „посебних организама или машинерије која би стварала утисак „о оријентацији на трећи, ванблоковски блок“, били су још неки од ставова које је требало да афирмишу југословенске дипломате.⁴⁹

Позитиван одговор већине позваних шефова држава и влада неангажованих земаља сматран је највећим успехом обављених политичких и техничких припрема.⁵⁰ Према проценама Београда, рад на припреми конференције најдиректније је допринео стицању уверења код неангажованих земаља „да активна политика невезивања за блокове отвара веће перспективе у погледу очувања светског мира, тако и у правцу очувања националног интегритета и независности тих земаља“. Уочљиво је постало настојање малих земаља да постану „активни чинилац“ у светској политици. У том контексту су, како су примећивали аналитичари, и велике силе и мале земље, од конференције очекивале конкретни резултат. Умногосте приближени ставови учесника конференције сматрани су важним резултатом рада југословенске дипломатије.⁵¹ Ипак, требало је на том плану поради и на самој конференцији у Београду, а да би се у том послу постигао успех, биле су потребне прецизне информације о ставовима кључних делегација неангажованих земаља.

Дане пред почетак конференције обележила је додатна интензивна дипломатска активност Јосипа Броза и осталих шефова делегација приспелих у Београд.⁵² У сусрету са Кваме Нкрумахом Тито је добио

⁴⁹ ДА, МСП РС, ПА, 1961, ф-117, дос. 29, бр. 424464, Државни секретаријат иностраних послова амбасадама ФНРЈ у УАР, Индији, Мароку, Гани... од 10. 8. 1961.

⁵⁰ АЈ, КПР, I-4-а, Београдска конференција, Забелешка о закључцима са састанка југословенске делегације од 25. августа 1961.

⁵¹ АЈ, КПР, I-4-а, Београдска конференција, Забелешка о закључцима са састанка југословенске делегације од 25. августа 1961.

⁵² До Београдске конференције (септембар 1961) Јосип Броз је имао сусрете и водио разговоре са шефовима држава и влада 18 земаља од укупно 24 држава присутних на првом скупу неангажованих. Тито се у Београду 1959. и Њујорку 1960. сreo са потпредседником владе Авганистана Наимом, а у Београду је 1960. примио и краља Захира. Почев од 1958, када се на VII конгресу СКЈ упознао са каснијим председником владе Бенхедом, Тито је током 1959. и 1960. имао још три сусрета са највишим представницима Алжира. Успостављајући блиске односе са Бурмом, Тито се од 1955. до 1961. три пута сreo са председником бурманске владе У Нуом и једном са Не Винном. Три сусрета Тито је, почев од 1956, имао и са принцем Сихануком, шефом државе Камбоџе. Председника Цејлона Соломона Бандаранаике упознао је 1959. у Коломбу. Председника централне владе Конга Патриса Лумумбу и Томаса Кауза сreo је током 1960. Са Фиделом Кастром се упознао 1960. у Њујорку. Са царом Хаиле Селасијом разговарао је четири пута, председником Гане Нкрумахом три пута, председником Гвинеје Секу Туреом три пута. Тито се у периоду 1954-1960. шест пута састао са премијером Индије Нехруом. Подједнако пута био је у прилици да размени мишљење са председником Индонезије Сукарном. Тито је имао два сусрета са председником Малија Модибо Кеитом, једном се сусрео са премијером Либана Салемом, два

сагласност да се на конференцији покрене питање признања Алжира.⁵³ Сустрет са Нехруом резултирао је ставом да основно питање конференције треба да буде „питање мира“. У складу са тим је договорен састанак „петорице из Њујорка“ са циљем да донесу посебан апел за мир.⁵⁴ Разговори са Насером потврдили су истоветност погледа на питања обнављања нуклеарних проба, кризе око Берлина, ситуације у Конгу, оцене стања у Африци.⁵⁵ Сустрет са принцом Сихануком био је посвећен процедуралним питањима и проблемима југоисточне Азије.⁵⁶ Разговори са Сукарном били су прилика да се још једном размотре питања империјализма, колонијализма и окупљања на регионалном нивоу.⁵⁷

*

На конференцији у Београду ништа није смело бити препуштено случају. Очекивани политички резултати нису смели бити угрожени „неспоразумима“ учесника. Зато се, с посебном озбиљношћу, приступило безбедносним припремама, чији је циљ био што прецизније информисање о ставовима и политичким потезима учесника конференције. Цела акција је започела 16. јуна 1961. под тајном шифром „Мир“. Послови су подељени у осам група. Група за Лабораторију је била задужена да прикупи потребне податке „о свим расположивим материјалима“ који постоје у централама и у републикама, а тичу се микрофона, материјала за појачала, прислушних уређаја, каблова. Све што није могло бити нађено у земљи требало је набавити у иностранству. За то су били задужени посебни кадрови из Управе државне безбедности. Рачунало се на помоћ СИП-а, услуге ЈАТ-а, а помињан је и Трст као место одакле је потребан материјал требало да „уђе“ у земљу. Послови склапања специјалних телефонских централа, мерења и адаптације микро-

пута био је у прилици да разговара са челницима Марока и Судана. Председника Туниса Бургибу срео је једном, као и престолонаследника Јемена Ел Бадром. Од 1955. до 1961. Тито се девет пута састао са председником УАР Насером. Укупно узевши, са представницима 24 земље које су се, поред домаћина, окупиле на конференцији у Београду Јосип Броз Тито се лично срео 52 пута (41 сустрет у оквиру званичних или приватних посета). То је био политички капитал који је Јосип Броз знао да искористи.

⁵³ АЈ, КПР (837), I-4-a/к-204, Забелешка о разговору друга Председника са председником Гане Кваме Нкрумахом од 30. августа 1961. у згради Савезне народне скупштине.

⁵⁴ АЈ, КПР (837), I-4-a/к-204, Забелешка о разговору Председника са индијским премијером Нехруом од 31. августа 1961. у резиденцији Нехруа.

⁵⁵ АЈ, КПР (837), I-4-a/к-204, Забелешка о разговору друга Председника са председником УАР Гамелом Абделом Насером одржаном 31. августа 1961. у резиденцији УАР.

⁵⁶ АЈ, КПР (837), I-4-a/к-204, Забелешка о разговору са принцом Сихануком у његовој резиденцији 31. августа 1961.

⁵⁷ АЈ, КПР (837), I-4-a/к-204, Забелешка о посети председника Сукарна другу Председнику Титу 31. августа у 21 час.

фона, израде појачала и осталих уређаја за прислушкивање били су поверени централној и специјализованим лабораторијама Управе државне безбедности по републикама.⁵⁸

Група за Општу тенику је имала за циљ да изучи ситуацију у хотелима и приступи њиховој адаптацији, постављању телефона и каблова у хотелима, становима, вилама и формира оперативно-техничке групе по свим одабраним објектима. За те потребе и због предвиђеног обима послова предложено је да буду „повучени“ додатни стручни кадрови из осталих република. Најхитнијим и најкритичнијим пословима означени су они везани за телефонске централе, под чим се подразумевало увећање броја линија и, посебно, довођење телефонских каблова „до наше зграде“. Било је предвиђено да поједине државне службе буду хитно исељене из својих зграда како би оне биле употребљене за потребе Управе државне безбедности. Телефонска централа на Сењаку добила је уз 500 постојећих 300 нових специјалних бројева за потребе обавештајне и контраобавештајне службе. Број специјалних бројева на „Калинићу“ увећан је са 28 на 100. На Дедињу и Кошутњаку број телефонских линија је дуплиран (са 50 на 100). Специјални телефонски бројеви УДБЕ повећани су са 181 на 207, КОС-а са 118 на 200, а београдске оперативе са 102 на 140 (укупно са 401 на 547).⁵⁹

У групи означеној као „Репродукција“ планирано је „по важности и озбиљности“ ангажовање три врсте преводилаца – за „наше сталне објекте“ као и за резиденције, Народну скупштину и СИВ, затим за прислушкивање телефона и, најзад, новинарске извештаје. Рачунало се на помоћ из република.⁶⁰

Уређивање билтена је, такође, сматрано послом од посебне важности и било је предвиђено да се он обавља у три вида: а) израда билтена за најужи број личности (укупно 4 до 5 примерака); б) билтени са информацијама за шири круг личности и в) новинарски билтени.⁶¹

Посебне групе биле су задужене за обезбеђивање потребних материјалних и финансијских средстава, безбедносну страну свих техничких уређаја (за симултано превођење, специјални и обични телефони, ТВ апарати, филм) и контролу хране у хотелима.⁶²

Од свих наведених послова посебно су хитним сматрани они везани за формирање центра за прислушкивање телефона у згради СУП-а и постављање нових телефонских каблова. Подједнако важним било

⁵⁸ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 1-3.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

је и обезбеђивање потребног броја аутомобила и поузданих шофера, штампање нових телефонских именика, исељавање појединих државних зграда, обезбеђивање девиза за набавку потребног материјала, контрола телепринтера, израда специјалних билтена... У ту сврху одржани су хитни и учестали састанци са начелницима појединих одељења УДБ-е, шефовима специјализованих лабораторија, директорима предузећа и хотела, као и задуженима за одржавање телефонских инсталација.⁶³

Основни задатак који је постављен пред сараднике Четврте управе Државне безбедности Савезног СУП-а (Ђуру Станковића, Едија Брајника, Селима Нумића и друге) је био да „цјели ток конференције мора бити снимљен – легално у Скупштини, рад комисија – комитета у згради И(звршног) већа Србије“. Инструкција је била и следеће: „Користити ово па озвучити у Скупштини кабинете – где ће бити делегације“.⁶⁴ План је у почетку предвиђао и „озвучити“ 4 резиденције: Кубанци, Индијци, Гвинејци (Гана)“. Касније је план укључио озвучивање четири резиденције са по шест уређаја (укупно 24 уређаја) и то Индије, Гвинеје, Кубе и Гане. За те потребе било је предвиђена набавка 8 магнетофона. Озвучени су и „станови у граду у које ће се сместити (вероватно) министри спољ. послова“. На посебним састанцима тражено је мишљење о томе које новинаре „слушати“.⁶⁵

Да би целокупни „посао“ био обављен, формирана је посебна материјално-набавна група. Њен је задатак био да погледа постојеће домове учитељских и техничких школа у Београду с циљем да у њима буду „смештени“ новинари и кадрови који би били ангажовани на пословима безбедносне природе. Група је, такође, била задужена да прошири постојећи бифе у лабораторији и у ту сврху је било предвиђено 250.000 динара.⁶⁶

⁶³ Исто.

⁶⁴ АЈ, 507-III/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 6.

⁶⁵ АЈ, 507-III/28, Акција „Мир“, стр. 6, 10, 42.

Службом озвучавања руководио је, почев од октобра 1954. Селим Нумић. По његовом исказу датом 1968. Комисији ИК ЦК СКЈ, просторије у кругу Белог двора, гостинској вили у Ужичкој и Дому гарде озвучене су пред прву посету Н. Хрушчова Београду 1956. У то време озвучени су због потреба државе кабинети А. Ранковића и Е. Кардеља у згради СИВ-а, као и сала за конференције. О озвучивању учињеном 1961. С. Нумић по сећању наводи следеће: „Озвучен је знатан број вила и бољих станова који су били одређени за смештај шефова и чланова страних делегација. Поред осталих, сећам се да су озвучени виле и станове другова: Мићуновић Вељка, Стојнић Веље, Комар Славка, Марковић Моме и Пенезић Слободана“.

Четврта седнице ЦК СКЈ – Брионски пленум (приредио Јован П. Поповић), Београд 1999, 285–286 стр.

⁶⁶ АЈ, 507 – III/28, Акција „Мир“, стр. 11.

План је предвиђао и озвучивање 30 кабинета у Народној скупштини Југославије уз употребу 36 магнетофона. У згради СИВ-а на Новом Београду било је планирано постављање 10 микрофона и 3 магнетофона. У старој згради СИВ-а и згради Извршног већа Србије 15 магнетофона. За ту сврху була је предвиђена набавка 15 магнетофона⁶⁷

Према подацима од 24. августа 1961, у згради Савезне народне скупштине је озвучено 25 кабинета и две сале за конференције, у Скупштини Србије две сале за рад Комитета, у згради СИВ-а главна сала и два радна кабинета. Озвучене су резиденције Индије у Ужичкој бр. 38 са 8 микрофона, Гане у Ужичкој бр. 29 са 3 микрофона, Уједињене Арапске Републике (УАР) у Толстојевој бр. 2 са 6 микрофона, Гвинеје у Чакариној бр. 8 са 3 микрофона, Кубе у Лацковићевој бр. 6 са 5 микрофона, Алжира у Лаковићевој бр. 10 са 4 микрофона, Туниса у Булевару Октобарске револуције бр. 44 са 4 микрофона. Било је планирано и озвучивање амбасаде Либана у улици Васе Пелагића бр. 46 са 2 микрофона.⁶⁸

Оперативни план акције „Мир“, изнет на састанку од 11. јула 1961, предвиђао је да се у хотелу „Метропол“, најелитнијем хотелу у Београду, озвучи 80 соба са могућношћу да се истовремено прате разговори из 40, али и да остане отворена могућност да се уређаји, према потреби, током конференције могу пребацивати из собе у собу. Иначе, хотел „Метропол“ је располагао са 180 соба и 6 апартмана. План Удбе је предвиђао да апартмани буду „покривени“ са 12 прислушних уређаја, а собе са 68. У случају потребе број озвучених соба је могао бити и увећан (дуплиран). За потребе озвучивања соба у хотелу „Метропол“ било је планирана набавка 48 магнетфона који би бележили разговоре и пружали могућност њиховог преслушавања.⁶⁹

У хотелу „Мажестик“ је било планирано озвучивање 50 соба (од укупно 82 и 7 апартмана), уз могућност да се истовремено слуша 25 разговора. У ту сврху је била предвиђена набавка 30 магнетофона. У случају потребе размишљало се о могућности да буду прислушкиване све собе, па је планирано да 50 линија буде „провучено“ до зграде „Призада“.⁷⁰

Било је планирано да у хотелу „Екцелзиор“ буде озвучено 30 соба (од 52 и 6 апартмана) са могућношћу истовременог праћења 15 линија. За те потребе набављено је 18 магнетофона.⁷¹

⁶⁷ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 8.

⁶⁸ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мира“, стр. 61.

⁶⁹ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 8.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

План је предвиђао да 30 соба буде озвучено и у хотелу „Москва“ (од 80 соба и 6 апартмана), уз истовремено прислушкивање 15 линија и употребу 18 магнетфона. Центар за праћење прислушкиваних разговора, као и у претходним хотелима („Метропол“, „Мажестик“) био је у згради „Призада“.⁷²

У хотелу „Палас“ било је планирано озвучивање 40 соба (од укупно 64 соба и 15 апартмана) и истовремено праћење 20 линија. За ту сврху била је предвиђена набавка 20 магнетфона. У хотелу „Касина“ рачунало се са озвучивањем 20 соба (од 54 и 4 апартмана), са истовременом контролом 10 линија и употребу 12 магнетфона. У хотелу „Балкан“ планирано је озвучивање 20 соба (од укупно 112 и 5 апартмана), са истовременим праћењем 10 линија и употребу 12 магнетфона.⁷³

За хотеле „Асторија“ и „Унион“ је утврђено да немају телефоне у собама и да нема могућности да се телефонске линије поставе.⁷⁴

За предвиђене послове озвучења хотелских соба требало је набавити и 90 „скретница“ за високофреквентне телефонске уређаје. Планирано је да ти уређаји, због високе цене и хитности, буду „позајмљени“ од Армије. Упоредо са тим започела је набавка магнетфона, телепринтера, телефонских централа, писаћих машина, каблова... Део апарата требало је набавити у Шведској, Немачкој, Чехословачкој... Према проценама стручњака, крајем јула 1961. године државне безбедносне службе су могле да контролишу 614 телефонских линија, око 200 релеја, 235 магнетфона,⁷⁵

„Пратеће апарате“ је требало уградити и у 105 аутомобила. Цена сваког од њих била је око 1.000 долара.⁷⁶

У забелешки од 24. августа 1961. констатовано је да је у хотелу „Метропол“ озвучено 80 соба са 40 линија које се могу истовремено пратити. У питању су биле просторије у којима су биле делегације Индонезије, Гане, Индије, Марока и Етиопије. Са 5 микрофона озвучене су собе страних новинара, а са 10 просторије експерата УН. У хотелу „Палас“ озвучене су собе делегације УАР и Кубе. На састанку одржаном 24. августа 1961. године такође је истакнуто да је резиденција у којој је било планирано да борави делегација Индије (Нехру) у Ужичкој рој 38 озвучена са 8 микрофона, Гане (Некрумах) у Ужичкој број 29 са 3, Уједињене Арапске Републике (Насер) у Толстојевој бр 2 са 6, Гви-

⁷² Исто.

⁷³ Исто

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 10, 11, 14-15.

⁷⁶ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 27.

неје (Секу Туре) са 3, Кубе (Дортикос) са 5, Алжира (Ферхат Абас) са 4, Туниса (Бургиба) са 4, Либана са 2 микрофона.⁷⁷

У тиму новинара 6 је било задужено да преводи са енглеског језика, 7 са француског, 4 са немачког, 2 са италијанског, 1 са шпанског, 2 са арапског, 1 са мађарског, 1 са грчког, 1 са руског, 1 са турског, 1 са чешког, 1 са бугарског језика.⁷⁸

Организовано је 47 „радних места“ на 10 локација, за кадрове који су вршили снимање. Према подацима од 28. августа 1961, године под контролу је стављено 500 телефонских линија.⁷⁹

Ради што боље информисаности југословенског државног и партијског врха, бројеви Билтена „са зеленом штрафтом“ били су достављани Јосипу Брозу Титу, Едварду Кардељу, Александру Ранковићу, Светиславу Тећи Стефановићу и Ђури Станковићу. У исто време „новинарски билтен“ је достављан Јосипу Брозу Титу, Едварду Кардељу, Владимиру Бакарићу, Вељку Влаховићу, Кочи Поповићу, Вељку Мићуновићу, Добривоју Видићу, Богдану Црнобрњи, Јосипу Ђерђи као и Александру Ранковићу, Петру Стамболићу, Јовану Веселинову, Ивану Гошњаку.⁸⁰

Непосредно по завршетку рада конференције, 8. септембра 1961, констатовано је да је „Четврта управа у целини добро извршила задатке“. Рад је почео 16. јуна 1961. године. Задачи који су пред њу постављени оцењени су као „широки и предимензионирани“ па су код неких служби, у односу „према уложеном труду и средствима“, изостали „адекватни резултати“. Томе су допринели и „неки други разлози. – Служба је у извесном смислу компромит.(ована).“ Такође је констатовано да је „Лаботорија са успехом, али уз велике напоре, обавила све задатке.“ Посебну тешкоћу су чинили „накнадни (непредвиђени послови), набавка све опреме техничке из иностранства и њен транспорт, послови ван ресора – итд.“ Такође је истакнуто да је упркос благовременим мерама, добро организованој служби и великом броју кадрова „служба није могла прогутати огроман број снимљ.(ених) трака – превод.(илачки) кадар са добрим познавањем језика није био у стању да пружи знатнију помоћ, нарочито у прислушкивању: зато је терет пао на наше кадрове.

⁷⁷ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 61-62.

На истом месту записана су и следећа презимена и имена: „Ђорђевић, Ђилас, Зоговић (Жујовић), Иван“. Остаје нејасно да ли су и те личности прислушкиване у време трајања Београдске конференције.

⁷⁸ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 63.

⁷⁹ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 65-66.

⁸⁰ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 64.

Приликом истраживања нисмо били у прилици да се упознамо о садржају „Билтена са зеленом штрафтом“.

– Још једном се показало (овога пута јаче него икада) да за ову службу треба систем.(атски) припремати и оспособља.(авати) кадрове...“. Показало се да новинарска служба, поред употребе телепринтера и контроле међународних линија, није дала „знатан“ резултат.⁸¹

Према доступним подацима, уграђивање прислушних уређаја и контрола телефонских централа требало је да кошта 391.428 долара.⁸² То је била цена којом је плаћена висока обавештеност југословенских власти о политичким ставовима и општем расположењу шефова држава и влада, чланова делегација, приспелих гостију, новинара и извештача.⁸³ На тај је начин „могућност предвиђања“ политичких потеза била додатно увећана, што је југословенској страни омогућавало „контролу“ ситуације, елиминисање конфликта, благовремено иступање са предлозима који су прихватљиви за највећи број учесника. Био је то начин да Конференција шефова држава и влада неангажованих држава у Београду буде успешна, а Југославија као добар домаћин и конструктивни сарадник задобије једно од водећих места у покрету који је у Београду почео да се уобличава.

Prof. Dr Ljubodrag DIMIĆ

OPERATION “PEACE”

Summary

The Belgrade Conference of Non-Aligned countries was thoroughly planned. The awaited political results could not be jeopardized by misunderstandings and quarrels between participating leaders. Therefore, covert actions aimed at gathering precise intelligence about delegates' political views and activities were carried out with utmost care. The intelligence gathering operation entitled “Peace” was initiated on 16 June 1961. Tito was supposed to, armed with precise information, appear as an exceptionally skilled leader capable of forging compromise among participants. According to available data, the large-scale installment of listening devices and telephone monitoring costed \$391.248. It was the price the Yugoslav authorities paid in exchange for being well-informed. In return, it enabled them to gain control of the Conference, eliminate conflicts, and formulate proposals acceptable for a great majority of delegations, thereby influencing its outcome.

⁸¹ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 74.

⁸² АЈ, 507-II/28, Акција „Мир“, стр. 32.

⁸³ АЈ, 507-II/28, Материјал – Акција „Мир“, стр. 74.

ЧЛАНЦИ

Ифигенија РАДУЛОВИЋ*, Снежана ВУКАДИНОВИЋ**

ДОКИМАСИЈА ПРОТИВ ФИЛОНА¹
ИЛИ О ЛОШИМ ГРАЂАНИМА И ЧЕСТИТИМ
СТРАНЦИМА

ABSTRACT: *According to Lysias' oration 31 the paper deals with the relationship citizens – noncitizens, i.e. metics, and their rights, exploring this relationship with regard to moral values. It also deals with the institutional procedure of dokimasia which was established after the restoration of democracy in Athens in 403 BC in order to prevent the immoral and inappropriate citizens from running a campaign and from being elected public officials. The paper is accompanied by the first translation of this Lysias' oration into Serbian.*

KEY WORDS: *dokimasia, Lysias, citizenry, aliens/metics, rights, axiocratic values, the Thirty, democracy*

Лисија је атички беседник бурног периода атинске историје.² Као Сократов ученик, имао је формално филозофско образовање, а као

* Ауторка је редовна професорица на Филозофском факултету у Новом Саду

** Ауторка је ванредна професорица на Филозофском факултету у Новом Саду

¹ Чланак и превод са старогрчког су фазни резултат на истраживачком пројекту Матице српске „Антика и античко наслеђе- нови увиди” под руководством проф. др Ненада Ристовића.

² Лисија (ска. 445-380. године пре нове ере), беседник из александријског *Канона*. Био је пореклом са Сицилије, а отац Кефал се на Периклов позив доселио у Атину и стекао статус метека исотела, с правом стицања имовине. У Пиреју је његова породица имала производњу оружја, што им је у времену бурних ратова доносило огромне приходе. Због свог богатства Кефалови синови су образовани са најистакнутијим атинским грађанима и уживали су велики углед све до рушења демократије 404. године пре нове ере. Тада им је власт Тридесеторице конфисковала имовину. Полемарх, Лисијин брат, убијен је без суда и пресуде, а Лисија је исту судбину избегао бекством. Од тада је помагао финансијски и у оружју атинске демократе, на чијем челу је био Трасибул, који су коначно срушили тиранску власт Тридесеторице 403. године пре нове ере. После ресторације демократије, Лисија почиње да се бави логографским

представник атинске демократије у колонији Турију и практично политичко. Ту у Турију се упознао и сарађивао са Тисијом, оснивачем сицилијанске реторске школе, преко кога је и уведен у свет софистичке реторике. Лисија ће, међутим, интензивније почети да се бави беседништвом тек после рестаурације демократије у Атини 403. године пре нове ере, пре свега оптужбом Ератостена, једног од Тридесеторице тиранина, за братовљево убиство.³ Саставио је више од четири стотине беседа, од којих су нам сачуване тридесет и четири.

На значај реторских текстова као историјских извора и „рудник који није експлоатисан“⁴, указао је, седамдесетих година прошлог века, највећи познавалац Лисијиног беседничког дела Кенет Доувер.⁵ Лисијини реторски списи постали су откровење и један су од ретких извора који нису писани са елитистичко-аристократског аспекта, какав су имали списи његових старијих или млађих савременика Антифонта, Андокида, Тукидида, Ксенофонта, Платона, и др., који су у науци до тада били једини извори за проучавање Пелопонеског рата (431-404), његових последица и друштвено-политичких збивања у Атини на крају 5. и почетком 4. века пре нове ере. Лисија, као метек и становник Атине без грађанског права, коме је то право измакло због једног процедуралног недостатка, један је од најинтересантнијих аутора који пружају „другачије“ читање тих бурних догађаја. Лисија би могао да се назове *ибеседником грађанског рата* с обзиром на то да су његове беседе најбољи одраз⁶ времена рушења демократије 404. и њеног поновног успостављања 403. године пре нове ере, као и страха у потоњим годинама да се демократија поново не укине.

Лисија је написаонајвише беседа о тзв. процесима докимасије. Из његовог беседничког корпуса издваја се чак пет тог карактера: *У корист Мантитеја, Одбрана од оптужбе за укидање демократије, Против Еуандра, Против Филона* и фрагментарна беседа *Против Ерикси-маха*. Докимасија је била „превентивна“ мера која се примењивала пред

занатом, тј. писањем беседа за друге. Познато је да је написао и одбрамбену беседу за свог учитеља Сократа, коју је Сократ одбио из принципијелних разлога. И. Радловић, Г. Маричић, *Андокид, беседник који је једном погрешио*, Београд-Нови Сад: ННК – Филозофски факултет у Новом Саду, 2013, 32-34.

³ И. Радловић, Г. Маричић, *Против Ератостена* или како је једно убиство прошло некажњено, *Lucida Intevalla* 47 (2018), 55-73.

⁴ K.J. Dover, *Marginal Comment, a Memoir*, London: Duckworth, 1994, 157.

⁵ K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press 1968.

⁶ И. Радловић, *Λογοδικαγοιοί ретора Лисије као извор за историју Атине с краја 5. и почетка 4. века пре нове ере* (магистраска теза), Нови Сад, Филозофски факултет, 2004.

Већем када је требало да се испита⁷ да ли јепотенцијални кандидат за булеуту (већника)законски и морално подобан (ἄξιος) да врши ту државну функцију. То значи да је морао да докаже своје атинско порекло с мајчине и очеве стране, односно да је атински грађанин,⁸ као и да у току свог дотадашњег живота није начинио никакав јавни, као ни приватни преступ, како потврђује и друга Лисијина беседа *У корист Мантитеја*, у којој се каже да је „у процесу докимасије право да се полаже рачун за цео живот.“ Ова мерасе још примењивала и при избору за архонте.⁹

Функција докимасија је да обезбеди интегритет државне институцијеВећа, као и архонтата од ма каквог спољног наметања и утицаја. Беседе везане за процесе докимасије не постоје пре 403. као ни после 380. године пре нове ере, што се подудара с временским интервалом од рестаурације демократије у Атини до нешто после закључења Коринтског рата (395-387. год.пре н.е.). Веће није имало законодавну власт и њени чланови бирали су се жребом из грађанства како не би долазило до злоупотребе положаја. Међутим, у пракси сепоказало да то није увек био случај и да су одређене политичке групе на разне начине успевале да у Веће „убаце“ своје присталице, чиме су успевале да врше утицај на политички живот у Атини. Тако се десило да су за време владавине Четири стотине 411. године пре нове ере Пробуле чинили само присталице олигархије које су спремале дневни ред за Скупштину, и припремале преврат, тако да важна питања за демократску страну, представнике народа, нису могла да дођу на ред, чиме је рад Скупштине заправо био блокиран, и подвргнут формалном одлучивању оног што су „противници народа“ желели.

Ако би се процесом докимасије показало да кандидат није подобан, он не би био кажњен никаквом материјалном или другом казном, али испитивани кандидат, уколико су се оптужбе за које су га теретили показале као истините, није могао да добије функцију за коју се кандидовао.

⁷ Или преиспита (позове на одговорност εἰθύνῃ) по окончању државне функције. Докимасија је нека врста надзора.

⁸ Атинско грађанско право је имао само онај становник Атине чија су оба родитеља била Атињани. Тај закон је увео Перикле ради ограничавања броја грађана у Атини. У изузетним случајевима, то право је давано и заслужним становницима Атине који нису по оцу и мајци били Атињани. Тако су Атињани дозволили да сам Периклов син, Перикле, чија је мајка била странкиња Аспасија, буде уписан у списак атинских грађана, Plut. *Per.*37.Cf. I.Radulović, *Citizenship in Ancient Greece – Athens and Sparta: Terms and Sources*, S. G. Ellis, G. Halfdanarson, A. K. Isaacs(eds.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa: Pisa University Press, 2006, 25-35.

⁹ О чему сведочи друга Лисијина беседа под бројем 25. Cf. И. Драганић, *Одбрана од оптужбе за укидање демократије - Лисијин политички памфлет против колективне кривице, Истраживања* 23 (2012), 81-93.

Беседу *Против Филона* Лисија је као логограф, писац беседа за клијенте, написао за неког, нама непознатог члана Већа, који је претходне године обавио своју функцију и који је пред Веће иступио по принципу *ὄβουλόμενος* с намером да докаже да Филон из деме Ахарне, кандидат за већника, није достојан (*ἄξιότητιᾶσθαι*) функције, тј. није подобан за тај јавни положај.

Време изговарања беседе ставља се у године одмах после ресторације демократије у Атини, тј. 403/2. године, што закључујемо на основу одељка 19. Међутим, одељак 27. који каже „у то време“ оставља могућност да је изговорена нешто касније, тј. до године 398. пре нове ере.

У овој беседи, као уосталом и у другим Лисијиним беседама, нпр. *Одбрана од оптужбе за укидање демократија*¹⁰, Филону се на терет пре свега ставља неутралност у демократско-олигархијском сукобу током владе Тридесеторице тирана 404. године пре нове ере. Чини се да је такав био и генерални став Атињана, повратника у град послерушења Тридесеторице, којима је сећање на те догађаје било свеже, а ратне ране још незацељене. У Атини је постојао¹¹ и један стари Солонов закон који је налагао да се онај ко заузме неутралан положај казни атимијом, тј. губитком грађанског права.¹² Лисија овај закон и његове последице не помиње изричито у једном делу беседе, мада се цела беседа на томе базира и има огорчени тон, разочаран што људи, који су својим животом и делима доказали да заслужују сва грађанска права, немају их због свог порекла, док, с друге стране, они који су својим рођењем добили грађанска права и тиме и све привилегије које уз то иду, ништа својим делима нису учинили за полис, чак су му наносили штету, а у најблажем случају нису ништа чинили њему укорист. Тужилац се током читање беседе осврће само на Филонов „грех против полиса“, не помињући други захтев докимазије, тј. не испитујући његово порекло, које је, вероватно, било свима јасно.

Оптужбе против Филона показале су се као основане и Филон није могао да постане већник. Но, чини се да је Филон пре осуђен због једног другог неморалног чина, а не става који је имао током грађанског рата да не учествује у заједничком подухвату рушења Тридесеторице. Како се показало, Филон је злостављао и пљачкао своје сиромашне

¹⁰ В. претходну белешку.

¹¹ О аутентичност тог закона в. V. Bers. *Solon's Law Forbidding Neutrality and Lysias 31, Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 24/ 3 (1975), 493-498 и нешто старија студија о овом закону, на коју се претходна позива, J.A. Goldstein, *Solon's Law for an Activist Citizenry, Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 21/4 (1972): 538-45.

¹² Arist. *Ath. Pol.* 8.5.

суседе-суграђане у време грађанског рата, уместо да их помаже. И још горе, напустио је своју мајку, не удостојивши је прикладне сахране. То је био сраман злочин и велики грех,¹³ и управо је такво његово понашање свим Атињанима говорило о његовом карактеру. Без обзира на то да ли су Атињани знали или не за стари Солонов закон о неутралности, на основу Лисијине беседе можемо закључити да је расположење према таквим грађанима било негативно и да се поред очите Филонове аморалности, његова неутралност, како за самог Лисију тако и за тужиоца, заправо тумачила као антидемократско расположење. Највећи Филонов грех према полису јесте његово нечињење; нечињење, између осталог, и према мајци. У том контексту се доводи у везу и Филонов недостатак емпатије, како према својим суграђанима, тако и према најрођенијима, односно родитељу. Зато, иако је у оба случаја могао нешто да учини, а у политичком је чак имао могућности да помогне борцима за демократију, јер није био скромног имовинског стања, он није ништа урадио. Ево тих оптужби:

„Сетите се зашто сте некад одавали признање људима који су се показали корисним за полис а кажњавали одузимањем грађанских права лоше грађане. Показало се, наиме, да је било и једног и другог. Зато то треба учинити, више због оних који ће доћи на свет него због оних који су већ рођени, да не би ни на који начин покушали да буду кварни, већ да би се припремали и били вољни да постану честити грађани.

Промислите још и ово! Изгледа ли вам да ће се он старати око полагања заклетви¹⁴, тај који је делима издао богове отаца? Да ли ће тај ишта ваљано смислити за државно уређење, кад већ није помислио да учествује у ослобађању отаџбине? Да ли ће, пак, тај не да чува, тај који се није удостојио да учини оно што је већ установљено? Доликује ли да се пре ода признање ономе који се, макар и последњи, није појавио у опасностима, него онима што су

¹³ На вежност сахрањивања покојника, а посебно оних у крвном сродству подсећа нас и Софоклова трагедија *Антигона*. Не треба заборавити да су стратези, иначе победници у поморској бици код Аргинуса, због необављеног погребног чина погинулим Атињанима осуђени на смрт. Diod. 13.101.1. О овом процесу в. А. Andrews, *The Arginus Trial*, *Phoenix* 28 (1974), 112-122; D. Kagan, *The Fall of the Athenian Empire*, Ithaca and London, 1987, 354; P. Cloché, *L'affaire des Arginuses*, (406 avant J. -C.), *RH* 130 (1919), 4-68; L. A. Asmonti, *The Arginusae Trial, the Changing Role of "Strategoi" and the Relationship between "Demos" and Military Leadership in Late Fifth Century Athens*, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 49 (2006): 1-21; Alexander Rubel, *Afterlife and the Living. The Arginusae Trial and the Omission of Burying the Dead*, *Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne* 59 (2015), 277-297.

¹⁴ Заклетва коју су давали већници.

толико допринели успеху? Срамно би билокад бисте њега једног, који је омаловажавао све грађане, одабрали за већника. Видим да су неки спремни да му сада помогну и да вас моле за њега, пошто мене нису могли да убеду. Међутим, када су опасности биле највеће и ваше борбе најжешће, а награда је била управо државно уређење, зар није требало тада да се бори за слободу, а не само за већничку функцију? Тада га нису молили да вамапомогне и целокупном полису, да не изда ни отаџбину ни Веће, чији сада тражи да буде члан, немајући права на то, док су други за то подметнули леђа. Он сам, булеуте, нема право да се љути ако у томе не успе. Наиме, ви њега не лишавате грађанских права, него је он самог себе ономад лишио¹⁵ кад није прихватио да буде уз вас и да се тако бори за Веће. Но, сада је радо дошао да буде изабран на функцију.“ (30-34)

Беседом *Против Филона* логограф и непознати булеута протестују због важећег закона о грађанским правима. Као метек, без грађанских права, Лисија у центар пажње ставља питање странаца и њихових права спрам честитости, као и питање грађанина и однос његових права и дужности служећи се *антитезом*. Он пореди (σύγκρισις) дела која су за полис учинили грађанин и метек, упоређујући сходно томе и њихова права, доказујући да су се метеци према полису понели достојније и боље него сами атински грађани. Метеци као странци насељеници у Атини чинили су велики део Трасибулових снага¹⁶ иако нису имали никакву обавезу, осим да плаћају намете. Ипак, не треба губити из вида да су имали интерес да се врате у Атину, где су имали предузећа¹⁷, да су се надали животу као пре владе Тридесеторице, као и то да су се неки од њих можда борили из освете у нади да ће за заслуге и добити грађанска права.

Кудећи (ψόφος, реторско средство) Ератостена¹⁸ и Филона, два атинска грађанина који нису одани полису већ новцу и своје добро стављају изнад добра заједнице, и брижљиво сликајући њихове карактере (ἠθολογία), Лисија покушава да промени слику односа грађанин-метек и метек-грађанин, критикујући „политолатрију“, као неправедну и штетну по полис и суграђане, и захтевајући нови приступ

¹⁵ Алузија на поменути Солонов закон о неутралности.

¹⁶ P. Krentz, *The T hirtyat Athens*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1982, поглавље: Civil War.

¹⁷ B. I. Radulović, Family Business in Classical Athens 5/4th Century BC. The Case of Three Orators (Lysias, Isocrates, Demosthenes), *Balkans Law Review*, 16/6 (2003), 36-39.

¹⁸ Једног од Тридесеторице тирана, у беседи која се у Лисијином корпусу налази под бројем 12.

грађанству спрам аксиократије. Он чак сматра да управо зато грађани, као привилеговани рођењем, и треба да буду строже кажњени за неутралност и нечињење добра полису:

„Ко вас не би с правом оптужио да сте метецима, због тога што нису похрлили у помоћ народу, доделили признање вредно нашег полиса, а њега, који је противно својим обавезама издао полис, заштоне бисте казнили, ако не неком другом већом казном, бар одузимањем грађанских права сада?“ (29)

С обзиром на лош призив који је носила реч метек¹⁹ (као данас мигрант), Лисија је хтео да постигне две ствари: да прикаже оптуженог у лошем светлу, али и да метеке „очисти“ од стереотипа и укаже на њихову улогу у одбрани демократског поретка.²⁰ То се може осетити и у беседи *Против Ератостена* када Лисија говори о својој породици која је, иако насељеници у Атини,²¹ била поштована као атинска породица. У корист аксиократије у односу на „политолатрију“ Лисија подвлачи и један куриозитет. Говорећи да су се грађани, а заједно с њима и неграђани, атински метеци борили за ослобађање полиса од олигархијске тираниде, Филон, атински грађанин се сам одрекао свог грађанског права, и отишао је да постане метек у Беотији. Дакле, он је превласт дао свом имању пре него грађанству, супротно ономе што је већина метека сањала, а то је да добију атинско грађанско право. С обзиром на ту чињеницу, анонимни булеута се пита, како сада, после свих опасности које су други грађани и неграђани прошли и ризиковали иметак и живот, треба дати грађанске привилегије Филону који се одрекао грађанске дужности.

Амнестија је омогућавала и антидемократским присталицама кандидовање на јавне функције, осим у случају да су то били сами чланови Тридесеторице тирана и њихови најближи помагачи Једанаестиорица и Десеторица.²² Ова кратка беседа доказује да је пракса докима-

¹⁹ Насељени странац, међу којима је био и беседник Лисија.

²⁰ О поређењу и заслугама *лошег грађанина и доброг метека* в. Geoff Beckwell, *Lysias 12 and Lysias 31: Metics and Athenian Citizenship in the Aftermath of the Thirty*, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 40/1 (1999), 5-22.

²¹ Cf. I. Radulović, G. Maričić, *An Athenian as an Emigrant and an Alien as Immigrant in Athens: the cases of Andocides and Lysias*, S. Vukadinović, S. Boškov, I. Radulović (eds.), *Migrations from Antiquity to the Present Days*, Novi Sad: Faculty of Philosophy, Center for Historical Research, 2020, 433-444.

²² После поновног успостављања демократије у Атини 403. године, амнестијом су амнестирани сви, осим олигархијске власти: Тридесеторице, Једанаестиорице и Десеторице. Аристотел (*Arist. Ath. Pol.* 39) тврди да су неки од Тридесеторице, Једанаестиорице у Пиреју и Десеторице у Атини могли бити амнестирани (P. Krentz, *The Thirty at Ath-*

сије уведена управо после рестаурације демократије као предострожна мера с намером да се у државне органе не уврсте људи који би можда могли да угрозе демократски поредак. Неутралност и пасивност, по Лисији и његовом анонимном клијенту, не сме да се прашта, већ је кандидат требало да буде осведочени борац за демократију. Мада је на снази била амнестија, чији је циљ био помирење, тек обновљена демократија није допуштала да се неки антидемократски елемент убаци у демократске институције и поново почне да ради на њену штету, као што се десило двапут, 411. и 404. године пре нове ере. Атињани су увели предостројне мере да им се не би поново догодило рушење и укидање демократије под ма којим изговором.²³

Иако Лисија није имао атинско грађанско право, те није непосредно могао да учествује у доношењу одлука за полис, његове беседе су сведочанства „*alteriuspartis*“ и посредно су покушавале да утичу на промену става Атињана према грађанима и неграђанима (метецима) на једини могући начин, као логографски списи, и то кроз демократске институције суда и Већа, инсистирајући на вредностима које један атински грађанин мора да поседује да би могао да се назове *πολίτης* и спрам тога тражи своја права и привилегије. У светлу грађанских сукоба и покушаја помирења чланова заједнице, у којој сама заједница одређеним категоријама друштва одриче слободе, права и признања, беседом *Против Филона* Лисија указује на то да лош грађанин није ништа вреднији и заслужнији за своја права самим својим рођењем као грађанин, већ да би та категорија требало да се стиче заслугама.

ДОКИМАСИЈА ПРОТИВ ФИЛОНА XXXI

1. Сматрао сам, булеуте, да се Филон никад не би толико осмелио да пожели да дође пред вас на испитивање. Али пошто је смео у много чему, а не само у нечему, и ја сам дошао у Веће заклевши се да ћу полис посаветовати најбоље што могу 2. јер у заклетви стоји да обелоданимо уколико неко зна за некога, од оних који су жребом изабрани, да није

ens, р. 104) уколико би у процесима докимасије или полагања рачуна доказали да су невини. С друге стране, Лисија (13. 88–90) каже да се амнестија односила само на оне две стране у сукобу које су положили заклетву између себе да се неће светити једна другој, тј. они из Филе са „онима из града“ В. И. Драганић, Лисијина беседа *Против Агората* као историјски извор, *Истраживања* 22(2011), 43–64. Више о амнестији и беседама које се позивају на амнестију в. И. Радуловић, Г. Маричић, *Андокид, беседник који је једном погрешио*, 49, 80–82, 185, 198–199.

²³ У претходна два је то био изговор враћању уставу отаца и пораз у рату са Спартом, где је наводно спартанска страна условила рушење демократије.

подобан да буде булеута. Е, ја ћу овог овде Филона тужити, наравно, не чинећи то из неке личне мржње, нити подстакнут навиком да пред вама говорим, него због тога што сам уверен у мноштво његових кривичних дела и што се држим заклетве коју сам дао. **3.** Знајте да ћу га ја, иако нисмо имали подједнаку припрему, дискредитовати у смислу какав је и како се покварено понео. Ако бих ја, ипак, изоставио нешто при изношењу оптужбе, не би било праведно да то буде у његову корист, већ, штавише, да буде кажњен због оног што сам основано изнео. **4.** Наиме, немогуће је да довољно кажем због непознавања свега онога што је он учинио, али и то је довољно да се сазна о његовој покварености. Тражим од вас, који сте вештији од мене у говору, да докажете да су његови злочини већи и на основу оног што ја будем изоставио, и сами опет да осудите Филона на основу онога што знате. Наиме, не треба ви да закључите какав је он човек само на основу оног што ја изнесем. **5.** Ја кажем да није праведно да неки други већају вама као булеуте, поред тога што имају право грађанства, већ да то и желе. Међу њима је, свакако, огромна разлика, нарочито када је овај полис у благостању и када је у невољи, због тога што сматрају да је нужно да и они својим делом учествују у његовим несрећама као што учествују и у срећи. **6.** Наравно они који су по рођењу грађани, а мисле да је свака земља у којој, ако имају све што им треба, отаџбина²⁴, јасно је да би се ти такви, занемарујући заједничко добро полиса, окренули својој личној користи због тога што за отаџбину не сматрају полис него своју имовину. **7.** Ја ћу, дакле, доказати да је овај овде Филон ставио своју личну безбедност изнад опште опасности полиса и да је сматрао да је боље да он безбедно живи него да спасава полис излажући се опасности, као што су то чинили остали грађани. **8.** Он је, булеуте, када је полис задесила несрећа—које се ја, колико сам приморан толико и присећам – протеран из града од Тридесеторице. Заједно са осталим грађанима боравио је на селу, а када су људи из Филе²⁵ сишли у Пиреј²⁶ и окупили се не само они са села и поља, него и они из туђих крајева, једни у Атини, други у Пиреју, и свако је помогао отаџбини колико је могао, он је радио супротно осталим грађанима: **9.** сакупивши своју имовину, отишао је одавде у туђину и плативши боравишну таксу, живео је код заштитника на Оропу. Више је волео да буде метек код њих, него грађанин са вама. Нити се, пак, предомислио, као

²⁴ Принцип Ubibene, ibipatria.

²⁵ Фила је мало утврђење у атичкој деми Декелеји, на граници између Атике и Беотије. Ту је прву своју победу над олигарсима извојевао Трасибул, који је, са малобројним атинским избеглицама, пошао из Тебе. Успут су му се придружили други грађани, метеци, чак и робови.

²⁶ Устаници које је предводио атински стратег Трасибул.

што су то учинили неки грађани када су видели да су они који су дошли из Филе успевали у оном свом подухвату. Није ни тражио да учествује у тим успесима, већ је више желео да се врати када све буде потпуно срађено, него да са осталима дође и учини нешто што би било у користи заједничке државе. Није дошао у Пиреј, нити је био у неком месту где би се ставио под ваше заповедништво. **10.** Управо супротно! Шта би тај тек онда урадио да нисмо хтели нешто да предузмемо, а ето усудио се да нас изда иако је увиђао да успевамо!? Они који нису, због личних несрећа учествовали у опасностима које су задесиле полис, ваља да добију неки опроштај, јер никоме се ниједна несрећа не догађа зато што то жели. **11.** Међутим, они који су то учинили својом вољом, нису вредни праштања, јер то нису радили због несреће него из зле намере. Постоји нека праведна навика код свих људи да се љуте за исте неправде више против оних који могу да не чине неправду, а сиромашним или телесно слабир да праштају зато што мисле да греше против своје воље. **12.** Овај, дакле, није достојан никаквог опроштаја, јер нити је био телесно слаб па да се мучи, као што и сами видите, нити је сиромашан за вршење литургија, као што ћу ја доказати. Он је, дакле, иако је имао велику могућност да помогне, био толико покварен, (с. и ништа није урадио), па како да не буде с правом омрзнут од свих вас? **13.** Свакако, ниједан вас грађанин не би мрзео што сте одрекли већничко место овом, <који> не само да је једну страну, него обе, како изгледа, издао, тако да не доликује да буде пријатељ ни онима који су остали у граду²⁷ (јер није прихватио да дође када су они били у опасности), нити онима који су заузели Пиреј,²⁸ јер није хтео да дође са њима из Филе, све то је чинио иако се назива атинским грађанином. **14.** Ако, пак, постоји неки део грађана који је учествовао у истим радњама као и он, са њима заједно нека буде булеута, ако икада, (не дај боже) добију власт у полису.

То да је живео на Оропу код заштитника и стекао довољно имовине и да није ни у Пиреју ни у Атини (граду) узео оружје да се бори, чућете од сведока, како бисте првенствено сазнали да о томе говорим истину.

СВЕДОЦИ

15. Њему, дакле, преостаје да говори да је због неке настале телесне болести био неспособан да помогне људима у Пиреју, а да је лично обећао да ће од своје имовине или дати новац за ваш народ или да ће наоружати неке од својих суграђана, као што су учинили и многи дру-

²⁷ Олигархијска власт.

²⁸ Демократске снаге.

ги грађани који нису физички могли да учествују. **16.** Да не би, дакле, могао да вас превари својим лажима, и то ћу вам сада јасно доказати, пошто ми после неће бити дозвољено да га контролишем када изађем одавде. Позови ми дакле Диотима из Ахарне и оне који су заједно с њим били изабрани да наоружају грађане од новца који је дат као допринос.

СВЕДОЧЕЊЕ ОНИХ КОЈИ СУ БИЛИ ИЗАБРАНИ ЗАЈЕДНО СА ДИОТИМОМ

17. Овај, дакле, није мислио како да буде од користи полису у таквим временима и у таквој политичкој ситуацији, него се припремио како да нешто заради од ваших несрећа. Наиме, полазећи из Оропа, некад сам, а некад на челу других којима су ваше несреће биле срећа, **18.** пролазећи кроз поља и срећући најстарије грађане који су живели у демима – а били су скромног имовинског стања располажући само најнеопходнијим стварима – били су благонаклони према народу, али немоћни због старости да помогну, њима је отимао имовину, сматрајући да је боље да сам понешто ућари него да им не учини нажао. Сада сви они не могу да га гоне из оног истог разлога због ког ни тада нису могли да притекну у помоћ полису. **19.** Стога не треба он двапут да има корист због њихове немоћи, први пут када је узео оно што су имали, и сада уколико буде од вас одобрен за булеуту. Напротив, уколико се било ко буде појавио од тих оштећених, сматрајте то као велику ствар, а њега да омрзнете што се усудио да отме имовину оних којима други желе да дају нешто од своје, жалећи их због њихове немаштине. Позови ми сведоке.

СВЕДОЦИ

20. Ја, заиста, не знам зашто бисте ви требало о њему да имате друкчије мишљење него што имају његови укућани. Наиме, његови греси су такви да и ако се ни о шта друго није огрешио, само због њих је праведно да буде одбијен. Оно због чега га је његова мајка оптуживала док је била жива, изоставићу, а по ономе што је учинила при крају живота, лако је да схватите какав је био према њој. **21.** Наиме, она није имала поверење да себе њему повери кад умре. Верујући, међутим, Антифану, иако му није била ништа, дала му је суму од три мине за своју сахрану, изостављајући њега који је био њен син. Није ли јасно да је знала да он није достојан да учини оно што треба за њу? **22.** Ако је, дакле, мајка – која га је родила и која када јој деца наносе неправду све подноси и када нема користи, мисли да много добија због тога што о ономе што се догађа просуђује пре свега из љубави, а не аргумената –

мислила да ће је покрасти чак и када буде мртва, шта ондави треба о њему да мислите? **23.** Уосталом, свако ко се тако огреши о своје најближе, шта би тек урадио туђинцима? Зато, да је све ово истина, саслушајте оног што је добио новац и сахранио је.

СВЕДОК

24. С каквим размишљањем бисте ви њега, дакле, изабрали за булеуту? Да ли што се није огрешио? А против отаџбине је учинио највећа кривична дела. Да ли због тога што ће постати бољи? Па, ако се прво поправи, после нека тражи да буде булеута у полису. Нек учини неко очигледно добро као што је тада учио зло. Иначе, паметније је да свима по обављеној заслуги одајемо захвалност. Мени се, наима, чини да је управо страшно ако никада не буде кажњен за оно што је већ згрешио, а за оно добро што тек намерава да учини да унапред буде почашћен. **25.** Да ли га, међутим, треба одобрити да би грађани постали бољи увиђајући како сви добијају исте почести? Постоји, ипак, опасност да ће и поштени, кад схвате да су и нечасни подједнако почашћени, престати да чине добра дела, мислећи да је особина таквих људи да цене зле и да заборављају добре. **26.** И ово треба да имате на уму да, ако је неко издао утврђење или брод или неки логор у којем се, ето, десило да је био део грађана, најстрожом казном био би кажњен, а он, иако је издао цео полис, припрема се не да буде кажњен <него да буде почашћен>. Било би праведно да свако ко је, као овај овде тако очигледно издао слободу, не би требало да се бори не за већничко место него да не изгуби слободу и избегне најстрожу казну.

27. Чујем га како се правда да би о томе, ако је био преступ да си у то време одсутан, постојао изричит закон, као и о другим преступима. Наравно да не мисли да ви не знате да о величини преступа није написан никакав закон. Јер, да ли би икад иједан беседник могао ида помисли, или законодавац да очекује, да ће неко од грађана направити такав злочин? **28.** Зар не би засигурно, кад би неко напустио свој положај, чак и ако сам полис није у опасности, но друге је доводио у ту ситуацију, био донесен закон за оног ко се тако страшно огрешио? А кад би неко напуштао овај полис, док је и сам полис у опасности – за то да се, пак, не донесе закон! И те како бисе донео, да је неко могао и да помисли да ће ико од грађана икад учинити такав злочин. **29.** Ко вас не би с правом оптужио да сте метецима, због тога што нису похрлили у помоћ народу, доделили признање вредно нашег полиса, а њега, који је противно својим обавезама издао полис, зашто не бисте казнили, ако не неком другом већом казном, бар одузимањем грађанских права сада? **30.**

Сетите се зашто сте некад одавали признање људима који су се показали корисним за полис а кажњавали одузимањем грађанских права лоше грађане. Показало се, наиме, да је било и једног и другог. Зато то треба учинити, више због оних који ће доћи на свет него због оних који су већ рођени, да не би ни на који начин покушали да буду кварни, већ да би се припремали и били вољни да постану честити грађани. **31.** Промислите још и ово! Изгледа ли вам да ће се он старати око полагања заклетви²⁹, тај који је делима издао богове отаца? Да ли ће тај ишта ваљано смислити за државно уређење, кад већ није помислио да учествује у ослобађању отаџбине? Да ли ће, пак, тајне да чува, тај који се није удостојио да учини оно што је већ установљено? Доликује ли да се пре ода признање ономе који се, макар и последњи, није појавио у опасностима, него онима што су толико допринели успеху? Срамно би било кад бисте њега једног, који је омаловажавао све грађане, одабрали за већника. **32.** Видим да су неки спремни да му сада помогну и да вас моле за њега, пошто мене нису могли да убеди. Међутим, када су опасности биле највеће и ваше борбе најжешће, а награда је била управо државно уређење, зар није требало тада да се бори за слободу, а не само за већничку функцију? Тада га нису молили да вама помогне и целокупном полису, да не изда ни отаџбину ни Веће, чији сада тражи да буде члан, немајући права на то, док су други за то подметнули леђа. **33.** Он сам, булеуте, нема право да се љути ако у томе не успе. Наиме, ви њега не лишавате грађанских права него је он самог себе ономад лишио³⁰ кад није прихватио да буде уз вас и да се тако бори за Веће. Но, сада је радо дошао да буде изабран на функцију.

34. Мислим да сам довољно рекао, мада сам много тога и изоставио. Верујем, међутим, да ви и без тога сами знате оно што је добро за полис. Не треба ви да користите неке друге доказе о онима који треба да постану већници него свој лични пример: какви сте ви били према полису да бисте били одабрани за већника. Његов пример би, свакако, био преседан, стран свакој демократији.

²⁹ Заклетва коју су давали већници.

³⁰ Алузија на поменути Солонов закон о неутралности.

Ifigenija RADULOVIC
Snežana VUKADINOVIC

“DOKIMASIA AGAINST PHILON” OR ON BAD CITIZENS AND
WORTHY ALIENS

Summary

Dealing with the isolation of individuals or a group of people to whom community or even the entire society denied rights or freedoms, Lysias' oration *Dokimasia against Philon* focuses on the relationship citizens – noncitizens of ancient Athens explaining why a bad citizen is not worthier of holding granted civil rights, merely due to the fact that he was an Athenian citizen by birth in comparison to a worthy alien, and points out that the category of citizenry should be based on axiomatic criteria. In the time when Lysias lived and wrote, aliens as foreign inhabitants in Athens, i.e. the metics, were not at all in a favorable position. Although the Athenian democracy offered many possibilities to the metics, such as wide range of prospects for material prosperity and consequently for education and spiritual development, as in orator's case, at the same time it deprived them, as is the case today, of many rights and freedoms, as well as of general recognition and acknowledgment.

Nemanja VUJČIĆ*

ROBOVI S JADRANA U KLASIČNOJ GRČKOJ

ABSTRACT: *The paper examines the presence of slaves from the Adriatic regions in the Classical Greece, as a contribution to the ongoing debate about the prevalence and general importance of Illyrian piracy in the pre-Hellenistic times. Traditional historiography maintains that there was widespread, indeed “endemic” Illyrian piracy centuries prior to the recorded activities of Illyrian pirates under king Agron in the second half of the 3rd century BC. If this was really the case, we would expect that it had a significant impact on the supply of slaves in Classical times. However, the examination of available sources (Old Attic comedy, prose literature, slave records from the Laurion mines, the Attic stelai, the slave lists from Chios, Athenian naval catalogues etc.) shows their presence to be minimal. Some slaves from Illyria are mentioned in the Attic stelai but hardly anywhere else, their numbers being dwarfed by the multitudes of Anatolian and Thracian slaves. Extant sources imply that there was no large scale export of slaves from Illyria in the Classical times and, likewise, that the scale of Illyrian piracy was fairly modest.*

KEY WORDS: *Ancient piracy, slave trade, Illyrian pirates, origin of slaves, Classical Greece.*

U dugotrajnoj, sada već i višedecenijskoj debati o počecima i značaju ilirskog gusarstva na Jadranu, jedan aspekt je ostao slabo zapažen: trgovina robljem. Da počnemo od dobro potkrepljene i prihvaćene generalizacije: gusarenje je jedan od važnijih izvora robova u antičkom svetu, između aktivnosti gusara i delatnosti trgovaca robljem postojala je bliska veza, posvedočena na drevnom Mediteranu ali i van njega.¹ Nesumnjivo, mnogi od ljudi koje su

* Autor je vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹ Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1982, 48-51; N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993, 36-37; Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2002, 60-65; J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011, 56, 61-63; P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018, 33.

pirati oteli bili bi otkupljeni. Praksa popunjavanja piratskih družina zarobljenicima sa trgovačkih lađa, često spominjana u istoriji novovekovnog mediteranskog i atlantskog gusarenja, slabo je posvedočena u antici, ali u nekim slučajevima otmičari bi zadržavali deo otetih za sebe, kao lične robove. Međutim, najčešće bi u posedu gusara ostajala grupa zarobljenika za koje sami gusari nisu bili zainteresovani i za koje niko nije bio spreman da plati otkup.² Ti ljudi su prelazili u ruke trgovaca robljem. Ova pojava je bila najizraženija upravo na antičkom Mediteranu, kada linija između prihvaćenih praksi ratovanja i gusarenja nije bila jasno povučena, i kada se delatnost pirata najčešće odvijala uz tolerisanje, prihvatanje a ponekad i aktivno upravljanje od organizovanih država.³

Od druge polovine III veka p.n.e. ilirski gusari iz oblasti današnjeg južnog Jadrana privlače pažnju grčkih i latinskih pisaca. U ovom periodu Iliri su uplovljavali u Jonsko more, napadali lađe na moru, naselja u primorskom pojasu, čak i utvrđene gradove.⁴ Aktivnost ovih pomoraca, koji su izlazili na pučinu uz blagoslov i podršku ilirskih kraljeva, ubrzo je izazvala prvu rimsku vojnu intervenciju na istočnoj obali Jadrana.⁵ Istoričari koji su se bavili ilirskim gusarima uglavnom su pretpostavljali da je gusarenje na Jadranskom moru imalo slične („endemske“) razmere i ranije, samo je bilo slabije posvedočeno u grčkim izvorima, možda zato što se Jonsko more u klasično i ranohelenističko doba nalazilo pod kontrolom snažnih grčkih sila (prvo Sirakuze i Korkire, kasnije Makedonije i Epira) koje su sprečavale Ilire da napadaju pomorske linije izvan Jadrana.⁶

² D. M. Lewis, Piracy and Slave Trading in Action in Classical and Hellenistic Greece, *Mare Nostrum* 10-2 (2019), 93-102 analizira tretman zarobljenika od strane gusara i veze između gusarenja i trgovine robljem; primeri na koje se oslanja su uglavnom helenistički.

³ Y. Garlan, Signification historique de la piraterie grecque, *Dialogues d'histoire ancienne* 4 (1978), 1-16.

⁴ Polyb. II 2-7.

⁵ Polyb. II 8-12; App. III. 2, 7.

⁶ Da su razmere gusarenja u ilirskim vodama bile znatne još od najranijih vremena tvrdilo se, uglavnom bez posebnih dokaza i argumentacije, u svoj starijoj literaturi, cf. J. M. Sestier, *La piraterie dans l'antiquité*, Paris 1880, 153-154; H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: an Essay in Mediterranean History*, London 1924, 166-171; S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip son of Amyntas*, Oxford 1926, 320, 324; M. Holleaux, Les Romains en Illyrie, u: id., *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV: Rome, la Macédoine et l'orient grec*, Paris, 1952, 79-82. H. J. Dell, *The Origin and the Nature of Illyrian Piracy*, *Historia* 16-3 (1967), 344-358 je ponudio sveobuhvatnu kritiku ove hipoteze. U novije vreme, protiv Dellovog stava su istupili G. Bandelli, La pirateria adriatica di età repubblicana come fenomeno endemico, u: L. Braccisi, *La pirateria nell'Adriatico antico*, *Hesperia* 19, Roma 2004, 61-68, i C. Ferone, Appiano, "Illyr." 3 e la pirateria illirica nel IV sec. A.C., *Hermes* 132 (2004), 326-337. S druge strane, Ph. de Souza, *op. cit.*, 76-80 i P. Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoleće prije Krista)*, Zagreb 2002, 140-142 su podržali Dellovo tumače-

Ako prihvatimo pretpostavku da je aktivnost ilirskih gusara bila znatna i pre III veka p.n.e. onda je ona neizbežno uticala na ponudu na mediteranskim a pre svega grčkim robovskim tržištima. U skladu s tim, očekivali bismo da se robovi iz Ilirije sreću u postojećim pisanim izvorima, i to ne povremeno i slučajno, već u značajnom broju i sa izvesnom pravilnošću. Srećom, posedujemo određena izvorna svedočanstva, kako dokumentarna tako i narativna, koja pružaju direktne informacije o poreklu robova u klasičnoj Grčkoj (pre svega ali ne isključivo, u Atini) i koja nam omogućavaju da ovu pretpostavku proverimo.

Najpre dokumentarni izvori. Čuveni slučaj sknavljenja Hermi,⁷ koji se odigrao u Atini 415. godine p.n.e. i imao tako sudbonosne posledice po Atinjane i njihov predstojeći pohod na Siciliju, doveo je do osude jednog broja ljudi, među njima i samog Alkibijada (u odsustvu). Imovina osuđenih je konfiskovana i potom javno prodana. Među mnogobrojnim fragmentima natpisa koji beleže detalje ove transakcije (tzv. „Atičke stele“), nalaze se i oni na kojima je uklesano poreklo (i vrednost) robova koji su rasprodati, zajedno sa ostalom imovinom.⁸ U sačuvanom tekstu spominje se ukupno 45 robova, od toga se za čak 37 vidi poreklo. Ono što saznajemo je sažeto u tabeli:

Tabela 1: poreklo atinskih robova na osnovu tzv. Atičkih stela

Zemlja porekla:	Broj:	Procentat:*
Trakija	12	33,3%
Mala Azija (Karija, Frigija, Lidija, Kapadokija)	11	30,5%
Skitija	3	8,3%
Atika (οἰκογενεῖς)	3	8,3%
Sirija	2	5,5%
Ilirija	2	5,5%
Kolhida	1	2,7%

nje. Zajedničko svim navedenim radovima je da malo ili nimalo pažnje posvećuju trgovini robljem kao posledici aktivnosti gusara.

⁷ Thuc. VI 27-29, 53, 60-61.

⁸ IG I3 421-430; za ovo pitanje su ključni IG I3 421 (prvih dvanaest fragmenata) i 426 (još tri, naknadno otkrivena). Za većinu fragmenata ed. pr. je W. K. Pritchett, *The Attic Stelai*, Part I, *Hesperia* 22-4 (1953), 240-249, 268-279; id., *The Attic Stelai*, Part II, *Hesperia* 25-3 (1956), 276-281; id., *Five New Fragments of the Attic Stelai*, *Hesperia* 30-1 (1961), 25-28. Poslednji fragment objavio je J. McK. Camp II, *Greek Inscriptions*, *Hesperia* 43-3 (1974), 319-321. Vid. R. Osborne, P. J. Rhodes (edd.), *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, Oxford 2017, br. 172, 428-446.

* Procenti navedeni u ovoj i narednim tabelama služe samo kao dopuna osnovne informacije. Pošto je uzorak mali, slučajan i nepotpun svaki vid statističke obrade je u načelu nepouzdan a u praksi neupotrebljiv.

Makedonija	1	2,7%
Krit	1	2,7%
Mesenija	1	2,7%

Rezultati koje nam pruža ovaj izvor nisu obećavajući. Čak i kada imamo u vidu nasumičan karakter uzorka, broj robova ilirskog porekla je mali, isti kao broj robova sa Levanta i neuporedivo manji od grupa koje dolaze iz Trakije i Anadolije. Nadalje, treba stalno imati u vidu da je gusarenje samo jedan od nekoliko mogućih izvora robova, dve osobe poreklom iz Ilirije su možda žrtve gusara, ali možda i ne, to ne možemo znati. Srećom, postoje i drugi izvori, a neki od njih nisu atinski.

Dva natpisa sa Hiosa, iz poslednje četvrtine V veka p.n.e.,⁹ sadrže spisak robova. Namena ovih spomenika nije sasvim jasna, početak teksta je izgubljen u oba slučaja, kod prvog većim delom, kod drugog potpuno. Međutim, već sama činjenica da su imena robova urezana u kamen, kao i to što su organizovani po „dekadama“, vojnim jedinicama, upućuje na neku vrstu vanredne ratne situacije, koja je nalažala regrutovanje i oslobađanje robova.¹⁰ Prvi natpis je bolje očuvan, mada je i on dosta fragmentaran:

Frag. A [- - -] | [- - -]υλεωνι[---] | ηφονθεμ[---] | τας γράψα[- - -] ||⁵ πόλις ἦλε[- - -] | εναυποιν [- - -] | νουδῆς vac. | Δεκάς Μιδ[- - -] | Πλάτων, ||¹⁰ Εὐδρομος, | Παφλαγων[ί]δης Χάροψ, | Μάνιππος, | Εὐχερίδη[ς], ||¹⁵ Ὑλης, | [- - -]ητων

Frag. B1 [Δεκάς]ωνος | [E]ῦα[ρ]χος, | Τίβειος, ||⁵ Οἰβάρης, | Σῦρος, | Κιλίκας, | Ἀρτύμης, | Γλαῦκος, ||¹⁰ Μειδίτης, | Ἐφεσος, | Δεκάς Παρμένοντος, | Τύργαστος, | Σῦρος, ||¹⁵ Καλλίης, | Ἀρμόδιος, | Φρύξ, | Μίδαας

Frag. B2 Δ[εκάς —] | Δ[- - -] | Σ[- - -] | Μ[- - -] ||⁵ Κ[- - -] | Π[- - -] | Ο[- - -]

Frag. C vacat | [A]ρτέμων, | [A]δρηστος, | [K]αλλίης, | Εὐκρίνη[ς]

Drugi sadrži vrlo malo čitljivog teksta:

⁹ L. Robert, Sur des inscriptions de Chios, *BCH* 59,1 (1935), 453-459 (ed. pr. je E. Zolotas, *Aθηνᾶ* (1908), 219); drugi natpis je objavljen u *AA* 11 (1927-28).

¹⁰ Cf. L. Robert, *op. cit.*, 457: „On doit alors penser, me semble-t-il, à l'armement des esclaves en temps de guerre et de péril pressant.” Kao i (*ibid.*): „On comprend alors très bien le groupement par δεκάδες. La δεκάς est essentiellement une unité militaire”, i (*ibid.*, 459): „Je crois qu'à Chios nous avons une liste d'esclaves affranchis, et enrôlés par 'décades'.”

Frag. A [- - -]ι[. .] | [- - -] | [- - -] | [- - -v]⁵ [. .]εσχέω | [. .]ος | [. .]δης | [. .]ς | [Τί]βειος, ||¹⁰ [. .]ησις, | [Δεκ]άς | [. .]ων

Frag. B Πα[- - -] | Δε[κάς - - -] | Απ[- - -] | Με[- - -] ||⁵ Μη[- - -] | Παρ[- - -] | Τίβει[τος] | Ἀρτύ[μης], | Ποτε[- - -] ||¹⁰ Πέρσ[ης?], | Δημή[τριος], | Δεκάς, [- - -] | Σωσι[- - -]

Iako ozbiljno oštećeni, ovi natpisi daju dosta materijala za proučavanja porekla robova. Prvi sadrži čak dvadeset i šest imena, od kojih su deset prepoznatljiva robovska, etnička imena.¹¹ U drugom čitamo još nekoliko imena (pet prepoznatljivih, ali su sva sem jednog dopune), od toga tri strana. Ni ovde ne srećemo jasno posvedočene robove-Ilire, nema ni Tračana ni Skita (možda se kriju pod grčkim imenima?). Svih trinaest robova sa etničkim imenima dolaze iz Azije, velika većina iz Anadolije (Lidija, Frigija, Paflagonija, Kilikija, jedan rob čak nosi ime Ἐφεσος što je verovatno samo mesto gde je prodat grčkim trgovcima), dvojica su iz Sirije. Hios je u antici bio poznat kao bogato ostrvo, čiji su stanovnici posedovali veliki broj robova, još pre klasičnog doba.¹² Međutim, to je ujedno i ostrvo koje je svojom geografijom čvrsto vezano za susedno maloazijsko kopno i moguće je da poreklo hioskih robova predstavlja prosto odraz te činjenice. Radi dobijanja potpune slike, biće potrebno analizirati još neke atinske primere.

Nadgrobni spomenici i drugi natpisi koji svedoče o radu robova u Laurijskim rudnicima u Atici (V i IV vek p.n.e.), pružaju ponekad informacije i o poreklu ovih radnika. Ovaj materijal je skupio i istražio Zigfrid Laufer (Siegfried Lauffer) u temeljnoj studiji o atičkim robovima-rudarima.¹³ Rezultate njegovih nalaza beleži sledeća tabela:

Tabela 2: Poreklo atinskih robova na osnovu natpisa iz Lauriona

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procenat:</u>
Mala Azija (Frigija, Paflagonija, Karija, Lidija, Bitinija, Pont)	20	74%

¹¹ Za ispravnost upotrebe etničkih imena kao metoda identifikacije robova u slučaju antičke Grčke vid. D. Lewis, *Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories*, *CQ* 61-1 (2011), 93-98.

¹² Thuc. VIII 40; *FGrH* 115, F122 (Teopomp).

¹³ S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Mainz 1957, 124-128, cf. 128-136. Neka anadolska imena (Ἀρτίμας, Μανδίων) sa ovih natpisa su u izvornoj studiji pogrešno identifikovana kao iranska (cf. L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964, 101, br. 108-5: „Der Name kann iranisch sein...“ i 287, br. 856-2).

Trakija	2	7,4%
Fenikija/Sirija	2	7,4%
Jermenija (ili Kapadokija?)	1	3,7%
Makedonija	1	3,7%
Etiopija	1	3,7%

Nalazi iz Lauriona pružaju dosta drugačiju sliku od one koje vidimo na stelama iz 414. g. p. n.e., dajući osnovu za tvrdnju da brojnost anadolskih robova na hioskim natpisima nije netipična i za druge grčke krajeve. Robovi sa ovog golemog poluostrva čine veliku većinu radne snage u atičkim rudnicima, uz ponekog roba iz Evrope, Sirije i Afrike. Iliri i drugi robovi poreklom sa zapada uopšte se ne sreću na natpisima iz ove serije.

Interesantan i informativan izvor sličnog tipa informacija su atinske pomorske liste, pre svega jedanaest fragmenata natpisa (blizu pet stotina ređova čitljivog teksta) objavljenog u *IG I³ 1032*. U pitanju je spisak posada atinskih ratnih brodova, nešto što se u uobičajenim okolnostima nije prezentovalo u formi javnog natpisa, verovatno iz poslednjih godina Peloponeskog rata, mada je tačan datum nemoguće utvrditi a i sama namena ovog dokumenta je sporna. Ono što je važno za problem ilirskih robova u klasičnoj Grčkoj je činjenica da ni izdaleka nisu svi članovi posada bili slobodni ljudi.¹⁴ Tako se u listama, posle zapovednika i vojnika, veslača građana, meteka i stranaca u atinskoj službi, navode i robovi (θεράπωντες).¹⁵ Tipska robovska imena omogućuju da se, bar u nekim slučajevima (ukupno njih 45), odredi i poreklo ovih ljudi:

Tabela 3: poreklo robova na osnovu atinskih pomorskih lista (*IG I³ 1032*)

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procenat:</u>
Mala Azija (Frigija, Lidija, Karija, Paflagonija)	22	48,8%
Trakija	10	22,3%
Sirija/Fenikija	8	17,7%
Grčka (Arkadija, Lakonija, Hios)	3	6,6%

¹⁴ Robovi se sreću i u pomorskim listama sačuvanim u *IG II/III2 1951* (početak IV veka p.n.e.) ali im najčešće nije moguće odrediti poreklo, pošto su navedena samo imena njih i gospodara, a većina ne nosi tipična robovska imena. Ipak, na pr. u red. 138 čitamo Θραϊξ Νικοβόλο. Neki od gospodara su služili na istim brodovima, vid. A. J. Graham, *Thucydides 7.13.2 and the Crews of Athenian Triremes*, *TAPA* 122 (1992), 266, nap. 40.

¹⁵ Za opšte informacije, analizu i tumačenje karaktera natpisa vid. G. Bakewell, *Trierach's Records and the Athenian Naval Catalogue (IG I3 1032)*, u: A. Mackay (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Leiden-Boston 2008, 143-162.

Skitija	1	2,2%
Mesopotamija	1	2,2%

Maloazijske oblasti su i ovde zemlje porekla većine (gotovo polovine) robova, oni koji dolaze iz Trakije su drugi po brojnosti, ali ni Sirija i Fenikija nisu daleko iza. Druge zemlje doprinose samo u malom procentu. Robova iz zapadnih voda ni ovde nema.

Što se tiče narativnih izvora, u njima se robovi vrlo često spominju, ali ta spominjanja izuzetno retko prati i informacija o poreklu roba – postoji svega tri ili četiri desetine primera za čitavo klasično doba. Materijal koji se tiče robova u staroj atičkoj komediji skupio je još Viktor Erenberg (Victor Ehrenberg),¹⁶ dok je Margaret Miler (Margaret C. Miller) tom fondu dodala i svedočanstva klasičnih istoričara, filozofa i besednika.¹⁷ Rezultati se nalaze u sledećoj tabeli*:

Tabela 4: Poreklo robova u atinskim narativnim izvorima klasičnog doba

<u>Zemlja porekla:</u>	<u>Broj:</u>	<u>Procentat:</u>
Mala Azija (Frigija, Karija, Lidija, Paflagonija)	25	73,5%
Trakija	5	14,7%
Skitija	1 (Aristoph. <i>Thes.</i> gde se javlja jedan skitski strelac, u ulozi čuvara. Međutim, više izvora spominju skitske strelce kao kolektiv robova u javnoj službi, na pr. Andoc. III 3).	
Sirija	1	2,9%
Arabija	1	2,9%
Iran	1	2,9%
Kolhida	1	2,9%

Ponovo, ostaje snažan utisak da su glavni izvor robova bile maloazijske pokrajine, sekundarni Trakija, dok je robova iz Ilirije (i uopšte sa zapadnog Mediterana) tako malo, da direktnih potvrda kod klasičnih pisaca goto-

¹⁶ V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, New York 1962, 168-175.

¹⁷ M. C. Miller, *Athens and Persia in the First Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge 1997, 81-85.

* Margaret Miler u svojoj tabeli na str. 82-83 prepliće svedočanstva iz književnih tekstova sa onima iz (jednog dela) epigrafskih nalaza. Ja sam u ovoj tabeli ostavio samo robove čije poreklo navode narativni izvori.

vo i nema. U poslednjih šest decenija napisane su vrlo značajne studije o problemu trgovine robljem i izvorima robova u klasičnom grčkom svetu. Među ovima su radovi koji bliže istražuju značaj i razmere izvoza robova iz Male Azije i daljeg istoka,¹⁸ Trakije i Podunavlja,¹⁹ zemalja na severnim obalama Crnog mora²⁰ i čak Kavkaza.²¹ Uporedive studije koje bi se bavile izvozom robova sa jadranskih obala nisu napisane. Nije teško videti zašto: izvorna osnova za takva istraživanja jednostavno ne postoji.

Na kraju, potrebno je osvrnuti se na druga moguća objašnjenja. Možda nas naša fragmentarna i atinocentrična svedočanstva varaju. Moguće je da robovi s Jadrana nisu stizali u velikom broju u Atinu i na Hios, ali jesu u neki drugi deo grčkog sveta (na Korkiru, Jonska ostrva ili Siciliju?). Nadalje, nije neverovatna pretpostavka da je postojala značajna aktivnost jadranskih gusara u V i IV veku p.n.e. ali robovi iz ovih krajeva nisu prodavani u značajnom broju u Grčkoj, na Siciliji ili u južnoj Italiji, već negde drugde. Gde? Na klasičnom Mediteranu nije postojao neograničen broj razvijenih robovskih sistema koji su mogli da apsorbuju veliku ponudu robova, zapravo bilo ih je svega nekoliko. Ako ne među Grcima, trgovci robljem su realno mogli ponuditi nesrećne ljude u svom posedu na dva mesta. Jedno je u centralnoj Italiji, među Etruscima, Italicima i Rimljanima. Drugo, znatno veće robovsko tržište, postalo je u klasično doba u Kartagini. Značajan broj robova i razvijena trgovina robljem su posvedočeni i u ahemenidskoj Vaviloniji, Siriji i Fenikiji,²² ali nije realno pretpostavljati da su robovi putovali tako dale-

¹⁸ D. Lewis, *Near Eastern Slaves*, 91-113.

¹⁹ V. I. Velkov, Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinseln während der Antike, *Études Balkaniques* 1 (1964), 125-138; В. И. Велков, Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н.э., *ВДИ* 102 (1967, 4), 70-80.

²⁰ M. I. Finley, The Slave Trade in Antiquity: the Black Sea and the Danubian Regions, *Klio* 40 (1962), 51-59 (preštampano u: id., *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981, 167-175); N. A. Gavriljuk, The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, u: P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Ščeglov on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus 2006, 75-85.

²¹ D. C. Braund, G. R. Tsetschkladze, The Export of Slaves from Colchis, *CQ* 39-1 (1989), 114-125.

²² I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millenium to the end of the First Millenium*, New York 1978.2; M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)*, DeKalb IL 1984; H. D. Baker, Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millennium BC Babylonia, *World Archaeology* 33-1 (2001), 18-26; D. C. Snell, Slavery in the Ancient Near East, u: K. Bradley, P. Cartledge (ed.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4-21; H. Baker, Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire, u: J. Bodel, W. Scheidel (edd.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15-30; D. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford 2018, 199-258.

ko od ilirskih obala, zaobilazeći mnogo bliže grčke tržnice. Ako se ove hipoteze pokažu jalove, ostaje mogućnost da je u samom jadranskom zaleđu postojala potražnja za robovskom radnom snagom.

Što se tiče mogućnosti da atinski (i hioski) primer nije tipičan za celu Grčku, da su ilirski robovi bili kupovani i korišćeni drugde, ona nije nerealna i neprihvatljiva sama po sebi, ali je u potpunosti hipotetička. Zasad nema nikakvih dokaza u prilog te ideje, i dok se takvi ne pojave, ne postoji ni prostor za diskusiju.

Da li su, onda, zarobljenici ilirskih gusara prodavani u centralnoj Italiji? Neposredna izvorna svedočanstva u tom pogledu takođe ne postoje, a ono malo što znamo o ranom rimskom ropstvu upućuje na zaključak da je broj robova u Italiji bio ograničen pre velike ekspanzije sredinom III veka p.n.e. i da su glavni izvor ovih robova bili lokalni ratovi.²³ Etrurci su nesumnjivo posedovali robove u još daljoj prošlosti, to beleže i književni i epigrafski izvori, a potvrđuju i arheološki nalazi,²⁴ ali nema razloga da se misli da su ih dobijali od Ilira. U stvari, etrusko gusarstvo na Jadranu je direktno posvedočeno mnogo pre ilirskog, reputacija Etruraca kao dobrih pomoraca i gusara izvan je svake sumnje već u arhaisko doba.²⁵ Mesapski gusari iz Apulije su takođe ostavili traga kao pretnja grčkom pomorstvu još u IV veku p.n.e., mnogo pre Ilira.²⁶ Gusarenje je, dakle, možda deo objašnjenja za poreklo nekih robova u prerimskoj Italiji, ali ne ilirsko gusarenje.²⁷

Nema nikakve sumnje da su Kartaginjani veliki deo svog bogatstva dugovali raširenoj eksploataciji robovskog rada u zemljoradnji. Njihov robovski sistem je verovatno bio najveći i najrazvijeniji na Sredozemlju, bar do uzdizanja Rima kao vodeće sile.²⁸ „Kartaginjani su stekli značajnu robov-

²³ K. R. Bradley, *The Early Development of Slavery at Rome, Historical Reflections / Réflexions Historiques* 12-1 (1985), 1-8.

²⁴ E. Benelli, *Slavery and Manumission*, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 447-456.

²⁵ Strab. VI 2, 2. Cf. S. Bruni, *Seafaring: Ship Building, Harbors, the Issue of Piracy*, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *op. cit.*, 763-766.

²⁶ Diod. XVI 5, 3.

²⁷ Hipoteza Klaudija Ferona (Claudio Ferone, *op. cit.*, 336-337), nastala proširivanjem prastare ideje A. Boeckh-a, *Urkunden über das Seewesen des attischen Staates*, Berlin 1840, 45, po kojoj se iza etruskog imena kriju (između ostalog i) Iliri nije potkrepljena nikakvim dokazima i ne može se shvatiti ozbiljno.

²⁸ D. Hoyos, *The Carthaginians*, London-New York, 2010, pp. 69-72; E. Flaig, *Weltgeschichte der Sklaverei*, München, 2011, 55-56; D. Lewis, *Greek Slave Systems*, 259-266. Važno je napomenuti da ovo nije novo shvatanje; i u starijoj literaturi o Kartaginjanima naglašava se obilje robova i značaj njihovog rada za punsku privredu, cf. R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London, 1913, 32-33; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920, 49, 172. B. H. Warrington, *Carthage*, London, 1960, 127-128 bio je usamljen u stavu da je za Kartaginjane poljoprivreda imala skroman značaj.

sku populaciju, o kojoj dobijamo samo povremene naznake.²⁹ Oni su takođe održavali raširenu mrežu trgovačke razmene, i sami su bili na zlom glasu kao trgovci ljudima. Kao i u slučaju grčkih gradova, postojala je direktna veza između velikog broja kartaginskih robova i kartaginskih mogućnosti da dođu do njih. Pre Punskih ratova, Kartaginjani su kontrolisali Maltu i velike delove Sicilije, njihovi brodovi su bili česti posetioci luka u Egejskom, Jonskom i Jadranskom moru. Svakako da su bili u mogućnosti da kupuju robove na ilirskim obalama, pod uslovom da je ponuda postojala, ali jesu li i da li je? Istina, nismo najbolje informisani u pogledu izvora snabdevanja i porekla kartaginskih robova, međutim, ono malo što pouzdano znamo ne podržava ilirsku tezu. Svoje robove su nalazili u Africi, od pirata sa Balearskih ostrva (zarobljenici su mahom dolazili sa Iberijskog poluostrva), sa Korzike i, najzad, iz Italije. Do robova su dolazili i tokom svojih uspešnih vojnih pohoda, pre svega na Siciliji, ali takođe i u Africi i Španiji.³⁰ Ne postoje direktna antička svedočanstva da su ikada nabavljali robove iz ilirskih voda.

Najzad, ima li dokaza da su se sami Iliri oslanjali na mnogobrojnu robovsku radnu snagu? Ukratko: ne. Dok za savremene tračke zajednice imamo podatke o prisustvu velikog broja robova i o raširenoj trgovini robljem, za ilirska plemena takva svedočanstva nedostaju izuzev nekih indicija koje su ili vrlo nejasne ili pozne. U IV veku p.n.e., saznajemo od Teopompa, da su Ardijeji „imali u vlasništvu *prospelate* slične helotima, njih trista hiljada.“³¹ Ko su i šta su *prospelati* (προσπελάται)? Izbor reči pokazuje da se ne radi o robovima. U pitanju je složenica od reči *pelati* (πελάται), koja, između ostalog, označava osobe koje se stavljaju pod zaštitu moćnijih od sebe, dakle: zavisni ljudi, klijenti – svakako ne robovi.³² Ako pretpostavimo da su ipak robovi u pitanju, postavlja se pitanje zašto Teopomp prosto nije rekao δοῦλοι, već ih je opisao kroz poređenje sa spartanskim helotima? Ogromna brojka čini ovo svedočanstvo još sumnjivijim. Drugi podatak potiče od Agatarhida sa Knida, prema kome Dardanci poseduju mnoštvo robova (ovde je zaista upotrebljena reč δοῦλος), najbogatiji od njih i preko hiljadu. Ali i ovde teško da su u pitanju robovi u grčkom smislu, već pre neka zavisna zemljoradnička populacija, možda srodna Teopompovim helotima. Agatarhidovi „robovi“ u vreme mira obrađuju zemlju svojih gospodara, dok u vreme rata služe kao vojnici.³³ Uzimajući ono što se inače zna o ilirskom društvu, velika veći-

²⁹ D. Hoyos, *op. cit.*, 70.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *FGrHist* 115, F 40: Ἀρδιαῖοι δέ, φησί, κέκτηνται προσπελατῶν ὥσπερ εἰλώτων τριάκοντα μυριάδας.

³² H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, sv. πελάτης, 1357; sv. προσπελάτης, 1522.

³³ *FGrHist* 86, F 17: Ἀγαθαρχίδης δ' ὁ Κνίδιος ἐν τῇ ὀγδόῃ καὶ τρακοστῇ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δαρδανεῖς φησί δοῦλος κεκτῆσθαι τὸν μὲν χιλίους, τὸν δὲ καὶ πλείους τούτων δ' ἕκαστον

na istoričara ih karakteriše kao podređene zemljoradnike.³⁴ Skrenuću pažnju i na činjenicu da Agatarhidov podatak potiče iz II veka p.n.e., znatno posle perioda koji ovde razmatram.

Imajući sve u vidu, čini se da je najčvršća, u izvornom materijalu najbolje utemeljena pretpostavka da porobljavanje ljudi u ilirskim vodama u klasično doba nije imala značajne razmere, te da ono nije mnogo uticalo na trgovinu robovima u velikim mediteranskim centrima. Broj ljudi koje su ote- li i prodali ilirski gusari bio je relativno skroman, bar do nastanka ilirske pre- datorske države pod Agronom.

Nemanja VUJČIĆ

SLAVES FROM ADRIATIC IN CLASSICAL GREECE

Summary

It is a well-recognized fact in modern scholarship that there was a link between ancient Mediterranean piracy and the slave trade. One of the more important (though never the single most important) source of slaves were activities of pirates, naval raids against merchant ships and coastal settlements. This is easily documented for both the Classical and Hellenistic age. However, in the ongoing debate about the prevalence and general importance of Illyrian piracy in the pre-Hellenistic times, this aspect is mostly neglected. Traditional historiography assumes that there was widespread, indeed “endemic” Illyrian piracy for centuries prior to the recorded activities of Illyrian pirates under king Agron in the second half of the 3rd century BC. Although seriously questioned, this view is still upheld and defended by many scholars.

If there was a significant activity of Illyrian pirates during the 5th and 4th centuries BC, how would this affect the supply of slaves in the major centers of the Mediterranean? Presumably, there would be a significant number of slaves of Illyrian or Italian origin (perhaps some Greeks, too), captured in the Adriatic, for us to discover. Is this the case? There is a number of extant Greek sources that reveal or at least imply the origin of (mostly, though not exclusively Athenian) slaves. The so-called “Attic stelai”, the evidence for the sale of property of the mutilators of the

ἐν μὲν εἰρήνῃ γεωργεῖν, ἐν πολέμοι δὲ λοχίζεσθαι ἡγεμόνα νέμοντας τὸν ἴδιον δεσπότην.

³⁴ Tako J. Ducat, *L'esclavage collectif en Illyrie. A la recherche d'un hilotisme barbare*, u: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. II. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris 1993, 211-217; J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1996, 126-127; Ф. Папазоглу, О зависмом селяштву и колективном ропству на средњобалканском простору, у: М. Лазић (ур.), *Уздање Драгославу Срејовићу*, Београд 1997, 353-358; P. Cabanes, *op. cit.*, 109-110 i dr. Nedavno je D. Lewis, *op. cit.*, 100-101 oprezno izneo pretpostavku da su *προσπελάται* Ardijeja i dardanski *δοῦλοι* ipak robovi u punom smislu.

Athenian Herms in 414 BC, do record the slaves from Illyria, but only two of them, compared to over thirty of other (mostly Anatolian or Thracian) origin. Other epigraphic documents, such as the inscriptions from the Laurion mines, the slave lists from Chios and the Athenian naval catalogues mention many slaves of Anatolian and Thracian origin, as well as some that were brought from Syria, Caucasus, Mesopotamia, Iran and Africa, but none from either Illyria or Italy. The information offered by the narrative texts, such as the plays of Aristophanes, is very similar in this regard: there no Illyrian slaves to be found.

Such evidence, although indicative, cannot end the discussion on its own. Firstly, there is a possibility that our fragmentary and Athenocentric record deceives us, that there were significant numbers of slaves from Illyria elsewhere in the Greek World (Ionian islands? Corcyra? Sicily?). But until some new evidence surfaces to support it, this will remain just another hypothesis. As a second explanation, it is possible that slaves from Adriatic were sold outside of the Greek world, for example in Italy or to the Carthaginians. Our knowledge about the origin of slaves in the Classical Western Mediterranean is hardly abundant, but what we do know shows that such claim is not likely. The Etruscans were known as pirates and slave traders, even in the Archaic age, but this was primarily on the Tyrrhenian sea (though there are some records of their activity in the Adriatic in Classical times, unlike Illyrian pirates); they hardly needed Illyrians to supply them with slaves. Apart from Etruscans and Italian Greeks, there were no developed slave systems in Italy prior to the great Roman expansion of the 3rd century BC. While the Romans certainly used some slaves from the earliest days, there is little evidence that their numbers were especially high in the 5th and 4th centuries B.C. and none whatsoever that these came from the Adriatic. On the other hand, the Carthaginians created perhaps the most extensive slave system anywhere on the Mediterranean (at least before the Roman conquest of Sicily) but they seem to obtain most of their slaves from Africa, Sicily, Balearic islands or the Iberian peninsula. Of course, like the Greeks and the Etruscans, if not even more so, the Carthaginians were accomplished pirates and slave traders in their own right. There is little place for the Illyrians in this picture.

A third possibility is that the Illyrians themselves absorbed any supply of slaves offered by their pirates. But the extant sources will not support this. While there is some reliable evidence that the Thracians in the central and eastern Balkans did use slaves in large numbers, this is almost completely lacking for the Illyrians. There are only two testimonies that could be interpreted in such a way (one by Theopompus, the other by Agatharchides of Cnidus) and both of these disappoint upon closer examination.

Taking everything into consideration, the most likely interpretation seems to be the fourth one: the slaves and slave trade from the Adriatic are scarcely mentioned in the Classical sources, because these slaves were not encountered frequently in the great slave-owning cities of the ancient Mediterranean, and because the Illyrian export of slaves was not comparable in volume to the slave trade from Anatolia, Thrace or the Near East. This is, furthermore, another strong indication that Adriatic and especially Illyrian piracy of the Classical age was not comparable to its Hellenistic successor.

Bibliografija

- J. Andreau, R. Descat, *The Slave in Greece and Rome*, Madison 2011.
- H. D. Baker, Degrees of Freedom: Slavery in Mid-first Millennium BC Babylonia, *World Archaeology* 33-1 (2001), 18-26.
- H. Baker, Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire, u: J. Bodel, W. Scheidel (edd.), *On Human Bondage: After Slavery and Social Death*, Malden – Oxford 2017, 15-30.
- G. Bandelli, La pirateria adriatica di età repubblicana come fenomeno endemico, u: L. Braccesi, *La pirateria nell'Adriatico antico*, Hesperia 19, Roma 2004, 61-68.
- G. Bakewell, Trierach's Records and the Athenian Naval Catalogue (*IG I³ 1032*), u: A. Mackay (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, Leiden-Boston 2008, 143-162.
- E. Benelli, Slavery and Manumission, u: J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 447-456.
- A. Boeckh, *Urkunden über das Seewesen des attischen Staates*, Berlin 1840.
- K. R. Bradley, The Early Development of Slavery at Rome, *Historical Reflections / Réflexions Historiques* 12-1 (1985), 1-8.
- D. C. Braund, G. R. Tsatskheladze, The Export of Slaves from Colchis, *CQ* 39-1 (1989), 114-125.
- S. Bruni, Seafaring: Ship Building, Harbors, the Issue of Piracy, u: J. Macintosh Turfa (ed.), J. Macintosh Turfa (ed.), *The Etruscan World*, London-New York 2013, 759-777.
- P. Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoleće prije Krista)*, Zagreb 2002.
- S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times Down to the Time of Philip son of Amyntas*, Oxford 1926.
- M. A. Dandamaev, *Slavery in Babylonia from Nabopolassar to Alexander the Great (626-331 BC)*, DeKalb IL 1984.
- H. J. Dell, The Origin and the Nature of Illyrian Piracy, *Historia* 16-3 (1967), 344-358.
- J. Ducat, L'esclavage collectif en Illyrie. A la recherche d'un hilotisme barbare, u: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. II. Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris 1993, 211-217.
- V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, New York 1962.
- C. Ferone, Appiano, "Illyr." 3 e la pirateria illirica nel IV sec. A.C., *Hermes* 132 (2004), 326-337.
- M. I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*, London 1981.
- M. I. Finley, The Slave Trade in Antiquity: the Black Sea and the Danubian Regions, *Klio* 40 (1962), 51-59.
- N. R. E. Fisher, *Slavery in Classical Greece*, Bristol 1993.
- E. Flaig, *Weltgeschichte der Sklaverei*, München, 2011.

- Y. Garlan, *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca 1982.
- Y. Garlan, Signification historique de la piraterie grecque, *Dialogues d'histoire ancienne* 4 (1978), 1-16.
- N. A. Gavriljuk, The Graeco-Scythian Slave-trade in the 6th and 5th Centuries BC, u: P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Ščeglov on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus 2006, 75-85.
- A. J. Graham, Thucydides 7.13.2 and the Crews of Athenian Triremes, *TAPA* 122 (1992), 257-270.
- S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord IV. Livre premier: histoire économique de Carthage*, Paris 1920.
- M. Holleaux, Les Romains en Illyrie, u: id., *Études d'épigraphie et d'histoire grecques IV: Rome, la Macédoine et l'orient grec*, Paris, 1952, 79-82.
- D. Hoyos, *The Carthaginians*, London-New York, 2010.
- P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Malden 2018.
- S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion II: Gesellschaftliche Verhältnisse, Aufstände*, Mainz 1957.
- D. Lewis, *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800-146 BC*, Oxford 2018.
- D. Lewis, Near Eastern Slaves in Classical Attica and the Slave Trade with Persian Territories, *CQ* 61-1 (2011), 91-113.
- D. M. Lewis, Piracy and Slave Trading in Action in Classical and Hellenistic Greece, *Mare Nostrum* 10-2 (2019), 79-108.
- J. McK. Camp II, Greek Inscriptions, *Hesperia* 43-3 (1974), 314-324.
- I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from the Middle of the Third Millenium to the end of the First Millenium*, New York 1978.²
- M. C. Miller, *Athens and Persia in the First Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge 1997.
- H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: an Essay in Mediterranean History*, London 1924.
- R. Osborne, P. J. Rhodes (edd.), *Greek Historical Inscriptions 478-404 BC*, Oxford 2017.
- W. K. Pritchett, The Attic Stelai, Part I, *Hesperia* 22-4 (1953), 225-299.
- W. K. Pritchett, The Attic Stelai, Part II, *Hesperia* 25-3 (1956), 178-328.
- W. K. Pritchett, Five New Fragments of the Attic Stelai, *Hesperia* 30-1 (1961), 23-29.
- L. Robert, Sur des inscriptions de Chios, *BCH* 59,1 (1935), 453-470.
- D. C. Snell, Slavery in the Ancient Near East, u: K. Bradley, P. Cartledge (ed.), *The Cambridge History of Slavery I: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge 2011, 4-21.
- J. M. Sestier, *La piraterie dans l'antiquité*, Paris 1880.
- Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge 2002.
- R. B. Smith, *Carthage and the Carthaginians*, London, 1913.
- V. I. Velkov, Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinseln während der Antike, *Études Balkaniques* 1 (1964), 125-138.

-
- B. H. Warmington, *Carthage*, London, 1960.
J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1996.
B. И. Велков, Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н.э.,
ВДИ 102 (1967, 4), 70-80.
Ф. Папазоглу, О зависимом сельском хозяйстве и коллективном рабстве на среднебалканском просторе, у: М. Лазич (ур.), *Ударје Драгославу Срејовићу*, Београд 1997, 353-358.

Владимир ТОМИЋ*

ВЕЗЕ ЦЕТИЊА И БЕОГРАДА
ЦРНОЈЕВИЋКИ УЗОРИ У БЕОГРАДСКОМ
ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉУ

ABSTRACT: *The paper is dedicated to the influence of Crnojević's printing on the Belgrade Four Gospels from 1552. The works printed in Cetinje served as a model for later, not only Serbian, but also Romanian printing houses. We see the repetition of Cetinje motifs in Cyrillic editions in Goražde, Rujno, Gračanica, Mileseva, Belgrade and Mrkšina Crkva, as well as Trgovište in Wallachia. If it existed, the Crnojević Four Gospels could serve as a template for the creation of the Vlach Four Gospels, which would mean that it became a model for all later four Gospels, the Rujan, Belgrade and Mrkšina Crkva.*

KEYWORDS: *Belgrade Four Gospels, Cetinje, Belgrade, Crnojević printing house, hieromonk Makarije, Serbo-Slavic press, Wallachia.*

Све што се поуздано зна о Београдском четворојеванђељу, околностима под којима је издато, издавачима, штампару, времену и месту штампања може се прочитати у поговору и колофону, који обухватају последња два листа у књизи (210-б и 211-а). Поговор је писан у традиционалној форми записа у рукописним црквеним књигама. Након уобичајеног, општег теолошког увода, унети су конкретни подаци о свим учесницима у издавању ове књиге. Колофон, као завршни запис, садржи импресум и датацију.¹ У њему се наводи да је *Четворојеванђеље* завршено 4. августа 1552. (година је означена бројевима на византијски

* Аутор је доктор историјских наука, виши кустос у Музеју града Београда, руководилац Збирке за историју Београда 1521-1918.

¹ Катарина Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље 1552*. Сепарат из фототипског издања (Београд: Народна библиотека Србије, 2000), III. У даљем тексту (Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*).

начин – 7060). „Тада је источним земљама владао велики амир султан Сулејман“; наравно, у питању је османски султан Сулејман II Величанствени (1520–1566). Штампано је с очигледном намером да буде репрезентативна литургијска књига. У њему су у низу изложена четири канонска јеванђеља, по Матеју, Марку, Луки и Јовану. Јеванђеље (Нови завет) је најзначајнија хришћанска богослужбена књига, у којој су испричани живот, учења и дела Исуса Христа, Богочовека, као и његово страдање и васкрсење. То је уједно била и једина књига штампана у најстаријој београдској штампарији.²

Штампању *Београдског четворојеванђеља* претходило је више од пола века искуства у штампању књига на српскословенском језику. Прву српску штампарију, односно другу у ћириличном штампарству уопште,³ основао је на Цетињу 1493. године последњи средњовековни владар Зете, војвода Ђурађ Црнојевић (1490–1496), са опремом допремљеном из Венеције, тада водећег штампарског центра Европе. Радила је иза зидина цетињског манастира. У њој су одшампане четири књиге: *Октоих првогласник* (4. јануара 1494), *Псалтир с последовањем* (22. септембра 1495), *Молитвеник (Требник)* (1495/96) и *Октоих петогласник* (1496),⁴ а посредно се зна и о петој, *Четворојеванђељу*, посведоченом посредно у препису из 1548. године.⁵ Даљи рад Цетињске штампарије насилно је прекинут турском најездом децембра 1496. године. Војвода Ђурађ је заједно са породицом и најближим сарадницима, преко Будве, пребегавши у Венецију.⁶ Нема података шта се том приликом десило са штампаријом. Сматра се да је Ђурађ није понео са

² Владимир М. Томић, „Београдско четворојеванђеље из Музеја града Београда“, *Годишњак града Београда LVII* (2010): 120, 122. У даљем тексту (Томић, „Београдско четворојеванђеље“).

³ Немац из Франконије, Швајполт Фиол је 1491. године у Кракову у Краљевини Пољској штампавши прву ћириличну књигу, *Октоих*. Aleksander Sokolyszyn, „Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters“, *The American Slavic and East European Review* 18/1 (1959): 92.

⁴ Мирослав А. Лазивић, „О времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића“, у *Библионет 2018. Рукописна и стара штампана књига*, ур. Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин (Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2018) 128–129.

⁵ Митар Пешикан, „Лексикон српскословенског штампарства“, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 207–208. У даљем тексту (Пешикан, „Лексикон“).

⁶ Милош Благојевић, Момчило Спремић, „Слом Црнојевића“, у *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 428–429.

собом, пошто је не помиње у тестаменту написаном у Милану 22. октобра 1499. године.⁷

Штампом је „рукоделисао“ јеромонах Макарије, први ћирилички штампар на јужнословенском простору. Сматра се да се Макарије дуго бавио преписивањем књига у Цетињском манастиру. Стога га је Ђурђев отац, војвода Иван Црнојевић (1465–1490), као вештог писара, послао у Венецију да изучи типографски занат.⁸ Постоји претпоставка да је јеромонах Макарије то учинио код Алда Мануција или Которанина Андрије Палташића.⁹

Учешће јеромонаха Макарија у штампању књига било је много сложеније него што се подразумева под уопштеним термином штампар. Он је руководио целокупним послом. У исто време био је и редактор, технички и графички уредник, приређивач и коректор својих издања. Техничке послове самог штампања обављали су други радници, којих је било више. На Цетињу их је на пример било седморица. То правило је важило за све штампаре у старим српским штампаријама.¹⁰

Након Цетиња, на штампање српскословенских књига се чекало више од двадесет година. На иницијативу Божидара Горажданина, 1519. године основана је штампарија у манастиру Светог Ђорђа код Горажда, са опремом која је и овог пута донета из Венеције. Радила је до 1523. године. Готово истовремено с горажданском, у Венецији је 1519. године Подгоричанин Божидар Вуковић основао најдуговечнију српскословенску штампарију. У њој су, с већим прекидима у раду и променама власника, штампане српскословенске књиге све до 1597. године. Након Вуковићеве штампарије, у Венецији је изашла само још једна књига на српскословенском језику, а издао је Млечанин Бартол Ђинами, тек 1638. године. Истовремено, али у неупоредиво тежим условима, у српским земљама су штампарије осниване у манастирима. Оне су се под теретом немаштине и притиском турске власти брзо гасиле. Књиге су штампане у Рујну (1536/37), Грачаница (1538/39), Милешеви (1544–1546. и 1557) и Мркшиној цркви (1562–1566). Осим њих, основане су и

⁷ Милош Милошевић, *Тестамент Ђурђа Црнојевића* (Подгорица: Yugrafic; Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1994) 55–65.

⁸ Љиљана Пузовић, „Почеци српског штампарства: издања штампарије Ђурђа Црнојевића“, у: Љиљана Пузовић, Мирослав Лазић, *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику* (Београд: Народна библиотека Србије, 2014) 19. У даљем тексту (Пузовић, „Почеци“).

⁹ *Венецијански издавачи српских књига 1519–1824*, прир. Владимир Анђелковић (Београд: Istituto Italiano di Cultura, Centar za istraživanje digitalne kulture, Art Press, 2019), 22, 25.

¹⁰ Мано-Зиси, *Београдско четворојевањђеље*, XII.

две штампарије у градовима, у световним срединама, у Београду (1552) и Скадру (1563).¹¹

Из поговора *Београдског четворојеванђеља* сазнајемо да је прву београдску штампарију у својој кући основао кнез Радиша Дмитровић, за кога се на истом месту каже: „Због тога, ја, Христов слуга, Радиша Дмитровић, настојах, испуњен Светим Духом и љубављу према божанским црквама, да напишем ову душеспасну књигу.“ Дмитровић, како стоји у наставку текста, није штедео од свог имања док није излио штампарска слова, што је вероватно урађено у самом Београду.¹² Међутим, он није стигао да заврши започету књигу пошто је у међувремену умро. Претпоставља се да је кнез Радиша Дмитровић пореклом био из Херцеговине и имао је титулу „земаљског кнеза“ кнежине јеромонаха Мардарија. Могао је бити један од оних српских кнезова у турској служби, представника кнежинске самоуправе, који су, захваљујући извесним привилегијама, забележени као ктитори појединих задужбина, нарочито у Херцеговини.¹³ Уколико се пажљиво прочита текст поговора *Београдског четворојеванђеља* може се закључити да је Дмитровић и своју штампарију схватио као задужбину. Остао је забележен податак да се дубровачко Велико веће 18. априла 1499. жалило Ахмед-паши (Стефану) Херцеговићу на извесног Живана Дмитровића, вероватно амалдара, закупца рудника сребра или ковнице новца, који је у Херцеговини злостављао дубровачке трговце. Иако су Дубровчани тражили његово строго кажњавање, он се потурчивањем ослободио могуће казне, али га је Висока порта преместила у Анадолију.¹⁴

Дмитровићев подухват преузео је Тројан Гундулић „из великог града Дубровника“. Тројан је био ванбрачни син дубровачког племића Федерика Цива Гундулића и пучанке Томуше, вероватно служавке у његовој кући. По занимању берберин, био је насељен у београдској трговачкој колонији Дубровчана. Треба нагласити да су у то време у дубровачком друштву бербери имали виши ранг него касније, када су им одузете хируршке компетенције. Федерик Гундулић, кнез Ластова, није имао потомства осим тројице ванбрачних синова, од којих је Тројан био најмлађи. Своје имање у Конавлима, виноград и сва покретна добра,

¹¹ Пешикан, „Лексикон“, 214–216.

¹² Љубомир Стојановић, *Старе српске штампарије* (Београд: Српски књижевни гласник, 1902), 34.

¹³ Ђорђе Сп. Радојичић, „Четворојеванђеље из 1552. године. Прва књига штампана у Београду“, *Гласник Народне библиотеке* 1–2 (1940): XIII. Радован Самарџић, „Дубровчани у Београду“, *Годишњак Музеја града Београда* II (1955): 90. У даљем тексту (Самарџић, „Дубровчани“).

¹⁴ Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку* (Београд: Српска књижевна задруга, 1973), 29–30.

на самрти, 20. септембра 1519, завештао је њима, али не и племићку титулу. Браћа су имала и једну кућу у Дубровнику, од које су убирали најамнину. Тројан је одрастао у Дубровнику уз старијег брата Матеја, који је био свештеник. Као дечак, 1523. године је ступио на занат код дубровачког берберина Миха Ивановића. Поставши самостални мајстор, почео је да се бави трговином. Тако је 7. децембра 1529. за свог заступника именовано Јунија Тудизевића.¹⁵

На основу овог податка може се претпоставити да Гундулић већ тада није живео у Дубровнику. Не зна се поуздано када је дошао у Београд, али је становник дубровачке трговачке колоније у граду постао свакако знатно пре 1552. године. Према подацима из сачуване архивске грађе, историја дубровачке колоније у Београду почиње две деценије раније, 1532, док је прво друштво дубровачких трговаца основано 31. октобра 1536. године.¹⁶ Њихова колонија се налазила у предграђу које се спуштало према Дунаву, у близини великог безистана и главне чаршије, односно у трговачком средишту града. Била је територијално заокружена и јединствена, сабрана око једног малог трга, називаног понекад дубровачком, хришћанском или латинском чаршијом.¹⁷

Тројан Гундулић је у Београду временом стекао завидан иметак. Сачувана архивска грађа показује да се бавио трговином књигама и да је стога, у тадашњим околностима, био предодређен да постане и њихов творац.¹⁸ Гундулић је највероватније умро у Београду 1554. или почетком 1555. године, без ближе родбине.¹⁹ У упутству којим је Тројанова сестра Пера 4. маја 1556. наложила Миху Ивановићу, лојару, да као њен опуномоћеник уреди заоставштину њеног брата, између осталог пише: „Како се налази извесна количина ћириличних књига које су припадале Тројану, а које су штампане и вреде 200 и више дуката, настојте да их продате за 200 али не и за мање дуката“.²⁰ Пера је у међувремену против Ивановића поднела неколико тужби због лажних рачуна. Тако је у тужби од 17. јула 1564, између осталог, споменула и „*dui pali di ferro da stampa grande*“.²¹ Под тим су се свакако подразумевале неке штампарске

¹⁵ Самарцић, „Дубровчани“, 87, 90. Јорјо Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду I (1521–1571)* (Београд: ИОНО града Београда, 1950), 167–172. У даљем тексту (Тадић, *Дубровачка архивска грађа*).

¹⁶ Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 3–4, 9–10.

¹⁷ Самарцић, „Дубровчани“, 53, 55.

¹⁸ Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века* (Београд: Српска академија наука, 1958), 36. У даљем тексту (Медаковић, *Графика*). Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 181–182.

¹⁹ Самарцић, „Дубровчани“, 87, 90.

²⁰ Тадић, *Дубровачка архивска грађа*, 176.

²¹ *Ibid.*, 183.

справе, за које нема поузданих података где су и код кога на крају завршиле. Наведена сведочанства само доказују да Тројан Гундулић очигледно није случајно преузео штампарију кнеза Радише Дмитровића и да је имао приличног искуства са књигама и њиховом продајом.²²

У делу поговора *Београдског четворојеванђеља* у коме се говори о Тројану Гундулићу, наводи се да је после смрти кнеза Радише Дмитровића био „понуђен“, те је штампарију пренео у своју кућу, да није штеео од свог имања, нити је дао телу одмора док књигу није завршио. Међутим, тешко се може претпоставити да се овог посла прихватио из неких других разлога осим трговачких. Мотиви свакако нису били ни верски ни национални, пошто је Гундулић, као и сваки грађанин Дубровачке републике, био римокатоличке вероисповести. Можда је проценио да постоји потражња за црквеним књигама, чија би му продаја донела добру зараду, и да се стога исплатило довршење дела које је започео кнез Радиша Дмитровић. Тако је прва београдска штампарија, у почетку замишљена као задужбина, добила карактер трговачког подухвата. Вероватно је покренута с намером да задовољи знатне потребе за богослужбеним књигама, и то у Београду, средишту пространих српских области, далеко од других штампарија у којима су издаване ћириличне књиге. Треба нагласити да је до тада било штампано само једно четворојеванђеље на српскословенском језику, у манастиру Рујну, 1537. године, по свој прилици и оно у малом тиражу.²³

Трећа личност која се помиње у поговору *Београдског четворојеванђеља* је „грешни, много окајани и последњи међу иноцима, јеромонах Мардарије из манастира званог Мркшина црква, који је близу Црне Горе“. Постоји претпоставка да је јеромонах Мардарије овладао штампарском вештином у првој милешевској штампарији између 1544. и 1546. године.²⁴ *Београдско четворојеванђеље* је његово прво и најуспелије дело. Касније је у Мркшиној цркви покренуо последњу српскословенску штампарију на српском тлу. У њој је 24. јуна 1562. штампаво још једно *Четворојеванђеље*, а 1. септембра 1566. *Цветни триод*. У поговору тих књига оставио је нешто више података о себи. Тако из поговора *Четворојеванђеља* сазнајемо да је родом био из неког места на реци Дрини („отачаством од реке Дрине“). Вероватно је умро убрзо након штампања *Цветног триода*, пошто у поговору говори о старости и блиској смрти и жали се да књигу завршавају у великој нужди и тузи.²⁵ Манастир

²² Томић, „Београдско четворојеванђеље“, 118–119.

²³ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, VI–VII. Медаковић, *Графика*, 36.

²⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, „Јеромонах Мардарије од Мркшине цркве“, *Просветни гласник* 6–7 (1942): 278.

²⁵ Пешикан, „Лексикон“, 139–140.

Мркшина црква је био посвећен Вознесењу Господњем и налазио се на територији под духовном влашћу Смедеревске митрополије, у Ваљевској нахији, у селу Памбуковици, на речици Мршинцу, у закриљу Црне Горе, која је била стари назив планине Влашић и њених источних обронака.²⁶

Први београдски штампар, јеромонах Мардарије, Србин из Подриња, истовремено је био и последњи истакнути мајстор старог српског штампарства. Испоставило се и да су две књиге које је издао у Мркшиној цркви биле задуго и последње које су штампане у српским земљама. Проћи ће скоро три века до наставка штампања књига на српском тлу, овог пута у Кнежевини Србији, 1831. године.²⁷

Изгледа да је јеромонах Макарије 1496. године на Цетињу припремио једно *Четворојеванђеље*, али се не зна поуздано да ли га је и штампао пошто до сада није сачуван ниједан лист. Постоји само посредно сведочанство о његовом постојању. По наредби митрополита београдског и сремског Лонгина ([1545]–1548), презвитер Вук је у сремском селу Буђановци, од 28. маја до 14. августа 1548, преписивао једно *Четворојеванђеље* „от форми Црнојевића, от сложенија Макаријева“. Међутим, он није навео годину и место штампања свог предлошка. Рукописно *Буђановачко јеванђеље* је нестало у вихору Другог светског рата.²⁸ Али оно није једино сведочанство о овом штампаном *Четворојеванђељу*, које се помиње у различитим временима и околностима, почев од XVI века. Посебно је занимљиво да су на оквирима илустрација *Октоиха петогласника* из штампарије Црнојевића представе симбола јеванђелиста, што би могло да значи да нису били предвиђени за *Октоих*, него за илустровање цетињског *Четворојеванђеља*.²⁹

Дела штампарије Црнојевића су била веома високог квалитета и служила су као узор каснијим, не само српским, већ и румунским штампаријама. Понављање цетињских мотива видимо у издањима у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеви, Београду и Мркшиној цркви, као и Трговишту у Влашкој. Посредне утицаје цетињске штампарије налазимо и у Венецији. Зет војводе Ђурђа Црнојевића, которски властелин Јеролим Загуровић је 1569. и 1570. године прештампавао старија издања

²⁶ Срђан Катић, „Манастир Мркшина црква последња стара српска штампарија“, *Историјски часопис LXVIII* (2019): 163–169.

²⁷ Томић, „Београдско четворојеванђеље“, 127.

²⁸ Пузовић, „Почеци“, 18.

²⁹ Светлана Томин, „О *Четворојеванђељу*, петом инкунабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена“, *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, ур. Јелица Стојановић (Подгорица: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – друштво чланова Матице српске Републици Српској, 2019), 183–186.

Вуковићеве штампарије, којима је додао нове предговоре, поговоре и колофоне. У поговору *Псалтира*, од 10. марта 1569, Загуровић се позива на штампарску традицију Црнојевића.³⁰

Јеромонах Макарије је, после напуштања Цетиња, прешао из Зете у Влашку и, по налогу војводе Радула IV Бесарабе (1495–1508), у Трговишту основао прву румунску штампарију, која је радила између 1507. и 1512. године. Тамо је штампао три књиге средњобугарском редакцијом старословенског језика: *Служабник* (10. новембра 1507), *Октоих* (26. августа 1510) и *Четворојеванђеље* (25. јуна 1512). Испоставило се да је „Христов слуга свештеноинок“ Макарије постао и први румунски штампар.³¹ Вероватно је на довођење Макарија и оснивање штампарије утицао тадашњи влашки митрополит Максим (1507–1509), касније београдски митрополит (1513–1516). Он је пре монаштва, као Ђорђе Бранковић, син последњег српског деспота Стефана (1458–1459), био титуларни српски деспот у Угарској (1486–1496).³²

По квалитету штампе *Београдско четворојеванђеље* заузима истакнуто место у старом српском штампарству. Штампан је на папиру, на 211 листова, у фолио формату, крупним ћириличним словима на српскословенском књижевном језику, двобојном, црвено-црном штампом. Црвени текстови су штампани пре црних. Отисци су неуједначеног квалитета, посебно они црвене боје.³³ У њему су се јасно испољили утицаји цетињске и влашке штампарије, односно једног човека, јеромонаха Макарија. Текст је читак и прегледан. Нема илустрација. Слова су крупна, свечаног слога, чистог реза, стилски уједначена и технички дотерана, с већим проредом. Очигледно су рађена према добром калиграфском предлошку типа уставног писма. У тексту су примењене лигатуре и скраћенице, затим акцентуација и читав средњовековни систем надредних знакова. Морфологија слова одговара оновременој калиграфији рукописних књига. Међутим, иако су српскословенс-

³⁰ Медаковић, *Графика*, 113, 160, 162–166. Пешикан, „Лексикон“, 116–119, 208.

³¹ Пешикан, „Лексикон“, 138–139. Лазар Чурчић, „Видови и огранци раног словенског штампарства“, у *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић (Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994), 19–20.

³² Сима Ђирковић, „Последњи Бранковићи“, у *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1982), 461.

³³ Тадашњи начин штампања на дрвеним пресамa није омогућавао подешавање јачине отиска. Због тога су штампари квасили хартију и отисцима давали јак притисак („друк“). Услед тога су неки отисци остајали суви и слабијег квалитета. Лазар Плавшић, *Српске штампарије. Од краја XV до половине XIX века* (Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959), 57.

ким штампаријама узор рукописна јеванђеља, књижни украси су довели и дах новог времена, старе мотиве сустигли су елементи ренесансног укуса. На први поглед се уочава сличност слова и ликовних решења са онима у *Влашком четворојеванђељу*, али има и директих цетињских узора. Уколико је постојало, *Црнојевићко четворојеванђеље* је могло да послужи као предлог за израду *Влашког*, што би значило да је постало узор и за сва каснија четворојеванђеља, *Рујанско*, *Београдско* и *Мркишиначко*.³⁴

У *Београдском четворојеванђељу* се на четири места (заставице на листовима: 1-а, 6-а, 65-а, 102-а) појављује орнамент који се састоји од квадратног црног поља с густим белим преплетом и средњим белим пољем у којем је хералдички знак Влашке – врана која стоји између два стилизована дрвета и кљуном придржава усправни крст. Заставица на почетку последњег, *Јеванђеља по Јовану* (лист 159-а), је иста као претходне четири, осим што је са ње уклоњен хералдички знак Влашке, тако да је средње бело поље остало празно. И остале заставице у *Београдском четворојеванђељу*, осим једне (лист 99-а), воде своје порекло са Цетиња. Заставица на листу 62-а има орнамент ренесансног порекла, с мотивом вреже и маском. Већ је виђена у *Октоиху првогласнику* и *Псалтиру* штампаном у Горажду 1521. године. Заставица на листу 3-а такође потиче с Цетиња (*Псалтир*). Употребљена је у *Влашком* и *Рујанском*, а после *Београдског* и у *Мркишиначком четворојеванђељу*. Има облик великог квадрата и сложени преплет, при чему су у средишњем делу концентрични кругови испресецани једнокраким крстовима.³⁵

Значајну декоративну компоненту *Београдског четворојеванђеља* чине и многобројни иницијали, где су поново најчешће примењени цетињски и влашки узор. Иницијали „О“, „М“ и „В“³⁶ штампани су по узорима из *Псалтира*, док су иницијали „З“ и „П“³⁷ истоветни онима из *Влашког служабника*. Осим ових ренесансних, код којих се у квадратним оквирима истичу бела слова у сплету гранчица по узору на црнојевићка издања. Остали иницијали у *Београдском четворојеванђељу* су веома скромне израде и без орнамената. Они одговарају српским циноберским словима из XV и XVI века, преузетим из рукописних књига.³⁸

³⁴ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XIV–XVII. Пешикан, „Лексикон“, 75–76, 137–139, 208–210, 212–213.

³⁵ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XV–XVI. Медаковић, *Графика*, 163–164.

³⁶ „О“: листови 1-а, 8-а, 62-а, 99-а и 122-а штампани су црно-бело, а 157-а и 178-б црвено-бело. „М“: лист 97-б је штампан црно-бело. „В“: листови 8-б, 18-б, 19-б и 29-а штампани су црно-бело, а 160-а црвено-бело.

³⁷ „З“: лист 65-а штампан је црно-бело. „П“: листови 102-а и 209-а штампани су црно-бело, а 210-б црвено-бело.

³⁸ Мано-Зиси, *Београдско четворојеванђеље*, XIV. Медаковић, *Графика*, 80–81, 164.

Јеромонах Макарије се, пред крај живота, из Влашке повукао у манастир Хиландар, где је постао и игуман. Тамо је, између децембра 1526. и јула 1528, написао мањи географски спис, *Тлкованије о земљах Дакијских*, где поред низа података о Влашкој и Молдавији, пише и о „земљи Црнојевића“.³⁹

Црнојевићка штампарија је била кратког века, али дугог одјека у српској и европској култури. Њена издања су надживела њихове творце, чак и у тако тешким временима која су се наднела над балканске просторе у XVI веку. Српскословенске штампарије у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеву, Београду и Мркшиној цркви, преузеле су много тога са цетињских извора. Најбољи пример за то је можда *Београдско четворојеванђеље*. *Црнојевићко четворојеванђеље* је могло да послужи као предложак за израду *Влашког четворојеванђеља*, што би значило да је постало узор и за сва каснија четворојеванђеља, *Рујанско*, *Београдско* и *Мркшиначко*. Тиме се дело јеромонаха Макарија, првог српског и румунског штампара, од штампарије Црнојевића на Цетињу, преко Влашке, симболично вратило на српске просторе и наставило да живи кроз многобројне, али краткотрајне, српскословенске штампарије на Балканском полуострву у XVI веку.

Владимир ТОМИЋ

CONNECTIONS OF CETINJE AND BELGRADE CRNOJEVIĆ'S ROLE MODELS IN THE BELGRADE FOUR GOSPELS

Summary

The works printed in Cetinje served as a model for later, not only Serbian, but also Romanian printing houses. We can see the repetition of Cetinje motifs in Cyrillic editions in Goražde (1519–1523), Rujno (1536/37), Gračanica (1538/39), Mileševa (1544–1546 and 1557), Belgrade (1552) and Mrkšina Crkva (1562–1566), as well as Trgovište in Wallachia (1507–1512). The best example of this is perhaps the Belgrade Four Gospels from 1552. If it existed, the Crnojević Four Gospels could serve as a template for the creation of the Vlach Four Gospels, which would mean that it became a model for all later four Gospels, the Rujan, Belgrade and Mrkšina Crkva.

The Crnojević printing house was short-lived (1493–1496), but had a long repercussion in Serbian and European culture. Her editions outlived their creators,

³⁹ Ђорђе Сп. Радојичић, „Први српски штампар Макарије“, *Српски народ* II/6 (13. фебруар 1943): 13.

even in such difficult times that loomed over the Balkans in the 16th century. Thus, the work of hieromonk Makarije, the first Serbian and Romanian printer, from the Crnojević printing house in Cetinje, through Wallachia, symbolically returned to Serbian territory and continued to live through numerous, but short-lived, Serbo-Slavic printing houses on the Balkan Peninsula in the 16th century.

Библиографија

1. Анђелковић, Владимир, прир. *Венецијански издавачи српских књига 1519–1824*. Београд: Istituto Italiano di Cultura, Centar za istraživanje digitalne kulture, Art Press, 2019.
2. Благојевић, Милош. Спремић, Момчило „Слом Црнојевића“. У *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Јованка Калић. Београд: Српска књижевна задруга, 1982. 414–430.
3. Катић, Срђан. „Манастир Мркшина црква последња стара српска штампарија“. *Историјски часопис LXVIII* (2019): 155–173.
4. Лазић, Мирослав А. „О времену штампања цетињског *Октоиха петогласника*: прилог хронологији издања штампарије Црнојевића“. У *Библионет 2018. Рукописна и стара штампана књига*, ур. Душица Грбић, Светлана Вучковић, Александра Драпшин. Београд: Заједница матичних библиотека Србије; Нови Сад: Библиотека Матице српске, 2018. 115–133.
5. Мано-Зиси, Катарина. *Београдско четворојеванђеље 1552*. Сепарат из фототипског издања. Београд: Народна библиотека Србије, 2000.
6. Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: Српска академија наука, 1958.
7. Милошевић, Милош. *Тестамент Ђурђа Црнојевића*. Подгорица: Yugrafic; Цетиње: Централна народна библиотека Републике Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, 1994.
8. Пешикан, Митар. „Лексикон српскословенског штампарства“. У *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Пешикан Митар, Мано-Зиси Катарина и Ковачевић Миљко. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994. 71–218.
9. Плавшић, Лазар. *Српске штампарије. Од краја XV до половине XIX века*. Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.
10. Поповић, Тома. *Турска и Дубровник у XVI веку*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
11. Пузовић, Љиљана. „Почеци српског штампарства: издања штампарије Ђурђа Црнојевића“. У: Пузовић, Љиљана. Лазић, Мирослав. *Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику*. Београд: Народна библиотека Србије, 2014. 8–21.
12. Радојичић, Ђорђе Сп. „Јеромонах Мардарије од Мркшине цркве“. *Просветни гласник 6–7* (1942): 275–282.

13. Радојичић, Ђорђе Сп. „Први српски штампар Макарије“. *Српски народ* III/6 (13. фебруар 1943): 13.
14. Радојичић, Ђорђе Сп. „Четворојеванђеље из 1552. године. Прва књига штампана у Београду“. *Гласник Народне библиотеке* 1–2 (1940): XII–XIX.
15. Самарцић, Радован. „Дубровчани у Београду“. *Годишњак Музеја града Београда* II (1955): 47–94.
16. Sokolyszyn, Aleksander. „Sweipolt Fiol: The First Slavic Printer of Cyrillic Characters“. *The American Slavic and East European Review* 18/1 (1959): 88–94.
17. Стојановић, Љубомир. *Старе српске штампарије*. Београд: Српски књижевни гласник, 1902.
18. Тадић, Јорјо. *Дубровачка архивска грађа о Београду I (1521–1571)*. Београд: ИОНО града Београда, 1950.
19. Томин, Светлана. „О Четворојеванђељу, петој иконабули из штампарије Црнојевића. Неколико напомена“. *Српско језичко и књижевност наслеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*, ур. Јелица Стојановић. Подгорица: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – друштво чланова Матице српске Републици Српској, 2019. 179–194.
20. Томић, Владимир М. „Београдско четворојеванђеље из Музеја града Београда“. *Годишњак града Београда* LVII (2010): 105–133.
21. Ђирковић, Сима. „Последњи Бранковићи“. У *Историја српског народа II. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, ур. Калић Јованка. Београд: Српска књижевна задруга, 1982. 479–490.
22. Чурчић, Лазар. „Видови и огранци раног словенског штампарства“. У *Пет векова српског штампарства 1494–1994: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII век*, прир. Пешикан Митар, Мано-Зиси Катарина и Ковачевић Миљко. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1994. 9–24.

Luka I. MILUNOVIĆ*

VJENČANJE CRNE GORE S MOREM
– O slici I. Žmirića u svijetlu arhivskoga dokumenta –

ABSTRACT: *Relying on the previously unused archival document in the literature, the paper points out new facts and different angles of view, regarding the arrival of the artist I. Žmirić with his artwork on Cetinje in 1881.*

KEYWORDS: *Montenegro, Montenegrin coast, Ivan Žmirić, painting*

„Narod crnogorski, čuvši iz najvišega riješenja Vašega Carskoga Veličanstva, da je susjedna nam Boka Kotorska Austriji ustupljena, izgubio je svaku nadu, koju je on od starina imao prema Rusiji.“ „A sada najusrdnije i sa suzama molim Vaše Veličanstvo, da blagoizvolite primiti nas u broj svojih podanika, jer mi u ovakvome stanju ni pod kakvim načinom živjeti ne možemo...“¹ Riječima, koje je Petar I Petrović uputio ruskome caru Aleksandru, 26. septembra 1814. godine, možda je najbolje počinjati razmatranja o Crnoj Gori i njenome primorju. Istorijska sudbina i volja velikih sila nijesu dugo dozvoljavale da crnogorsko kopno i more budu u istome, svome državnome okviru. More Duklje i Zete vrlo dugo neće zapljuskivati kopno države slobodne Crne Gore. Dugo će *Novi Grad* šedeti na kraj mora i brojiti valove niz pučinu² dok, kako će drugi pjesnik reći, sa ruku nevjeste Jadrana spadnu gvožđa tvrda da bi pobjednu himnu slušala sa svojih brda...³ U literaturi će

* Autor je publicista i teatrolog, Cetinje.

¹ *Zapisi*, 1940, knj. XXIII, str. 239–240.

² „Novi Grade, sjediš na kraj mora
i valove brojiš niz pučinu,
kao starac, na kamen sjedeći,
što nabraje svoje brojanice.“

(Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Titograd, 1959, str. 50).

³ „I da s tobom gledam na tvoj Lovćen plavi!

Pa jednoga dana, kad se gospod javi,
Kad orlovi naši visoko zabrode

ostati zapisano⁴ i to da je energični crnogorski vladar, knjaz Danilo I Petrović, stalno ponavljao – „bez morskog pristaništa ne daje nam mogućnosti da opstanemo, mi ćemo posle ostati tijelo bez duše.“

Tek će, poslije barske operacije Crnogorske vojske u Veljemu ratu, Knjaževina Crna Gora ponovo i formalno postati primorska država. Vojskovođa, pobjednik u ratu, knjaz Nikola I Petrović kao pjesnik nije mogao ostati literarno neuzbuđen ovako krupnim događajem. Konačno, crnogorski knjaz je uvijek vrlo uspješno kombinovao svoja politička i književna nadahnuća. Tako je nastala pjesma „Moru“.⁵ Navodimo stihove o *želji preodavnoj* kojima počinje knjaževa pjesma:

*Pozdravljam te sinje more
o livado tečna, ravna,
ti velika prostorijo,
željo naša preodavna!*

Ostaće zabilježeno da je prve stihove pjesme „Moru“ knjaz Nikola I izgovorio u decembru 1877. godine, kada se, tokom osvajanja Bara, sa vojskom našao na uzvišenju iznad sela Zupci, odakle je prvi put mogao videti bar krajičak upravo oslobođenoga mora.⁶ Prilikom oslobođenja Bara knjaz Nikola je svojoj vojsci uputio riječi: „Evo nam mora – naše davne i predavne želje. Pozdravim ga da bude čuvano i vjerno potomcima onih koji na kopnu proliše krv da u moru sagrađe kule našem sretnijem boljitku.“⁷ I tri decenije kasnije, „Polazući temelj novome Baru...“ Knjaz Nikola će uskliknuti: „Slava Crnogorcima i izginulim za slobodu Bara i Crnogorskog primorja.“⁸

Sva dešavanja i uspjesi Crne Gore tokom Veljega rata, pažljivo praćena u Evropi, naročito su snažno odjekivala u neposrednome okruženju. U kontekstu vizure širine doživljaja značaja događaja van Knjaževine Crne Gore ukazaćemo na program Akademije Društva *Svetog Đorđa* iz Kotora održane 28. aprila 1879. godine. U najavi akademije navedeno je 11 tačaka programa, poslije kojih je bio predviđen ples. Program je sadržao i prikazi-

I sa tvojih ruka panu gvožđa tvrda,

Da pobjednu himnu slušam s tvojih brda

I da s tobom slavim dan zlatne slobode!“ (Aleksa Šantić, „Boka“).

⁴ Branko Pavićević, *Danilo I Petrović Njegoš*, Beograd, 1990, str. 351.

⁵ „*Moru* je zanosna apostrofa razdraganog i srećnog patriote i pjesnika koji je ispunio svoju vjekovnu težnju.“; *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša*, Knj. I, *Pjesme* / Savo Vukmanović, Cetinje, 1969, str. 15.

⁶ Knjaz Nikola je dvije godine kasnije pjesmu preradio i dopunio. *Ibidem*, str. 358–359. Videti: *Ibidem*, str. 62.

⁷ Navodimo po: *Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša*, knjiga četvrta, *Govori* / Savo Vukmanović, Cetinje, 1969, str. 104 i 268.

⁸ *Ibidem*, str. 56

vanje pozorišne predstave za koju je posebno objavljen afiš. Po najavi u *Glasu Crnogorca*, za nas ovom prilikom najinteresantnija, peta tačka programa akademije je bila vokalno i instrumentalno izvođene, kako stoji: „*MORU* pjesma Nj. V. Knjaza Nikole I.“⁹ Pjesmu knjaza Nikole je, kako se tada govorilo, uglazbio (komponovao za hor i orkestar) Špiro Ognjenović, a otpjevao hor Društva „Jedinstvo“ iz Kotora, uz pratnju *vojničke orhestre*. Napomenućemo i to da će u narednome broju *Glas Crnogorca* donijeti prikaz izvedenoga programa, sa pohvalama upućenim izvođačima.¹⁰

Politički, ekonomski i nacionalni, prije svega, ali i svaki drugi značaj koji je imao ponovni izlazak države Crne Gore na more pokrenuće razmišljanja, ali i emocije ne maloga broja ličnosti i društava u okruženju. Mnogi će na različite načine, shodno svojim afinitetima i mogućnostima, o tome događaju ostaviti uočljive tragove. Jedan od njih je bio i likovni umjetnik iz Zadra, profesor Ivan Žmirić (1842–1929).

Nešto više od godinu dana poslije nastanka konačne verzije pjesme knjaza Nikole I „Moru“, Ivan Žmirić je izradio sliku „Vjenčanje Crne Gore s morem“. Žmirićeva slika će odmah pošto je nastala, ali i kasnije, rekli bismo do naših dana, privlačiti pažnju mnogih znatiželjnika, kao i autora koji su pisali o ovome umjetničkome djelu prilazeći mu sa različitih aspekata.¹¹

Nećemo se ovom prilikom baviti raznim verzijama umjetničke slike, čak ni onom koja je dospjela do naših dana, ili njenim replikama. Dok ovđe govorimo o radu umjetnika Žmirića, „Vjenčanju Crne Gore s morem“, imamo na umu sliku koju je on donio na Cetinje. Ivan Žmirić će, naime, počevši od kraja jula 1881. godine, desetak dana boraviti na Cetinju, đe je njemu i njegovu radu, kako to bilježi i poluslužbeni *Glas Crnogorca*, posvećena posebna pažnja.

Za Žmirićev dolazak na Cetinje neposredno je vezana sadržina dokumenta konsultovanoga *de visu*, na koji treba skrenuti pažnju, makar i zbog toga što su se radovi na ovu temu do sada uglavnom oslanjali na kazivanja savremenika, periodiku i monografije. Dokument se čuva u Državnome arhivu Crne Gore, fond Ministarstvo unutrašnjih djela. Radi se u stvari o konceptu pisma, dopisa, koji je pripreman kako bi bio upućen profesoru Ivanu Žmiriću u Zadar.

⁹ *Glasa Crnogorca*, VIII/1879, br. 15, str. 4.

¹⁰ „Pjevačko društvo *Jedinstvo* i ono je milozvučnom melodijom dično izvelo svoje pojanje. Slava im!“ *Glas Crnogorca*, VII/1879, br. 16, str. 3.

¹¹ Viđeti: Ignjatije Zloković, „Vjenčanje Crne Gore sa morem“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, V, 1956, 229–234. Anđo Kapičić-Dragičević, *Kralj Nikola u djelima likovnih umjetnika*, Cetinje-Beograd, 1991, str. 16–18. Mr Mirjana Jakelić-Mamula, „Pred slikom Ivana Žmirića *Vjenčanje Crne Gore s morem*“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, I knjiga, Cetinje 2004, 157–162. Vesna Vičević, „Duždev brod u romanu *Despa* i neke istorijske paralele“, *Matica*, zima 2011, Podgorica, 2011, 307–324.

Tekst koncepta ispisan je rukom, ćirilичnim pismom (osim riječi *Gospodine* u naslovu, što je napisano latinicom) na, u to vrijeme i za takve namjene, uobičajeno korišćenoj hartiji. Osnovni tekst nije dug, pa ga integralno pružamo čitaocu na uvid:

„Velečastni *Gospodine!*

Videli smo iz novina i čuli od nekijeh prijatelja za divnu vašu sliku vjenčanje Crne gore s morem koju ste izlagali na obšte gledanje u parohinskoj bibliotici. Nama bila bi velika radost kad bi vi velečastni gospodine izvoljeli i (*u*) na Cetinje u ovoj crnogorskoj prestolnici pokazati vašu sliku (*vjenčanje Crne gore s morem*).

Ja se smijem nadati da će te Vi (*velečastni gospodine*) zadovoljiti opštu želju s brzim izloženjem (*Vaše*) više pomenute vaše slike u Cetinje.

Ako se odlučite (*na ovaj*) zadovoljit obštoj želji Cetinjskog Građanstva izvolite Mi javit čas vašega polaska da bih moga (*dati shodne preporuke našem Crnogorskom agentu u Kotor da vas*) raspoložiti za lakše vaše putovanje od Kotora do Cetinja.¹²

U citatu smo, osim riječi *Gospodine* sa početka, kurzivom i u zagradama dali riječi koje postoje napisane u pismu-konceptu, ali su precrtane. Pismo (koncept) pisano je u prvome licu (*Ja se smijem nadati...*) što upućuje na zaključak da se umjetniku neposredno obraća, odnosno da će ga potpisati sam ministar unutrašnjih djela, vojvoda Mašo Vrbica (*Videli smo... ili Nama bila bi... na početku prve i druge rečenice je, smatramo, tada uobičajena, autorska množina*). Konačno, ličnost sa nižim rangom u državnoj hijerarhiji, ne bi mogla reći da će: *dati shodne preporuke* Ramadanoviću, crnogorskome agentu u Kotoru.

Poslije navedenoga osnovnoga teksta slijede ispisana, jedan ispod drugoga, dva datuma, te mjesta odašiljanja (Cetinje) i upućivanja pisma (Zadar). Datumi su ispisani na lijevome dijelu stranice, odmah ispod posljednjega reda ćirilicom napisanih riječi koncepta pisma-poziva. Odmah ispod osnovnoga teksta pisma stoji latinicom ispisano: *Cetinje*. Ispred riječi *Cetinje* sto-

¹² DACG, MUD-1881, fas. 25, br. 1585. Na dokumentu, pri vrhu stranice sa osnovnim sadržajem ispisano je nekoliko, očigledno mnogo kasnije dodatih arhivskih oznaka. Tamo (slijeva nadesno) stoji: ćirilicom: MUD (lijevi ugao stranice) i broj arapskim ciframa (desni ugao dokumenta): 1585 (tekući arhivski broj – grafitna olovka). Zatim, u nastavku na dokumentu stoji broj 35 (olovka, crvena boja). Odmah ispod brojeva 1585 i 35 nalazi se otisak u plavoj boji pečata Državnoga arhiva Crne Gore.

je precrtana ćirilica slova *Ce* (započeto pisanje riječi Cetinje ćirilicom). U nastavku, poslije napisane riječi *Cetinje* arapskim ciframa je ispisano: 22/6 881. što čitamo kao datum: 22. jun 1881. godine.

Nešto niže, ispod ovoga datuma stoji, takođe latinicom napisano: *Profesoru ISmiricu*, a ispod toga takođe latinicom, uz podvlačenje: *Zara* (odredište pisma - Zadar). Konačno, poslije svega ispisanoga, konkretno ispod riječi: *Zara*, odnosno u samome lijevome uglu stranice, napisano je i podvučeno: *21 / 7 881*. (dakle, još jedan datum: 21. jul 1881. godine).

Imajući na umu informacije koje nose navedeni datumi, ukazaćemo na povezanost upućivanja poziva i dolaska umjetnika Žmirića sa svojom slikom na Cetinje. Zato ćemo pomenuta dva datuma iz dokumenta dovesti u vezu sa trećim, koji preuzimamo iz *Glasa Crnogorca*.¹³ Treći datum nam govori o danu dolaska umjetnika I. Žmirića na Cetinje 1881. godine. Smatramo takođe da će povezivanje pomenutih datuma doprinijeti da se baci malo više svijetla na neke aspekte komunikacije i svakodnevnoga života u Knjaževini Crnoj Gori početkom osamdesetih godina 19. stoljeća.

Za nas ovđe interesantni broj *Glasa Crnogorca*, objavljen je u nedjelju, 2. avgusta 1881. godine. List u stalnoj rubrici „Domaće vijesti“, sa naslovom: „Cetinje, 1. avgusta“, donosi kratku vijest na čijemu početku stoji: „Juče je stigao na Cetinje profesor Žmirić iz Zadra...“. Umjetnik Ivan Žmirić je dakle stigao na Cetinje u petak, 31. jula 1881. godine. U pomenutoj crtici iz *Glasa Crnogorca* se u nastavku kaže: „... a donio je amo sa sobom čuveno već djelo svoje sliku „Vjenčanje Crne Gore s morem“, koja je izložena bila najprije u Zadru, a za tijeom po ostalijem većim mjestima Dalmacije, gdje je svuda stekla opšte priznanje i lijepu ocjenu. O slici samoj prozborićemo i mi svoju riječ ako budemo imali prilike da je vidimo.“

Posmatraćemo, dakle, povezanost tri datuma iz 1881. godine: (1) ponedjeljak, 22. jun; (2) utorak, 21. jul i (3) petak, 31. jul. Polazeći od toga da se citirani sadržaj dokumenta odnosi na pismo (ne na telegram) poslato umjetniku Žmiriću, moglo bi se reći da se u sva tri slučaja radi o datumima po starome, julijanskome kalendaru, tada zvaničnome u Knjaževini Crnoj Gori. Samo ćemo napomenuti da je pri komunikaciji sa inostranstvom putem telegrafa bilježen i datum po novome, gregorijanskome kalendaru kako bi se izbjegle moguće zabune.

Prvi datum, ponedjeljak, 22. jun, govori, kako je to bilo i uobičajeno, o nastanku pisma (koncepta). Vjerujemo da je istoga dana sadržaj dopisa prepisan, pripremljen za slanje preko pošte i potpisan u ministarstvu. Pismo je već šutradan moglo biti upućeno prema Zadru, jer je, po tada važećemu ljetnjemu poštanskome rasporedu, pošta polazila sa Cetinja za Kotor *utorkom*

¹³ *Glas Crnogorca*, X/1881, br. 31, str. 5.

u 11 ura. Po istome rasporedu pošta je sa Cetinja išla za Kotor i: nedeljom, srijedom i petkom. Pomenuti datum slanja pisma-poziva I. Žmiriću možemo prihvatiti uzimajući u obzir datum umjetnikova dolaska na Cetinje (31. VII).

Drugi datum, ubilježen na samom rubu stranice (utorak, 21. jul) trebalo bi da po ustaljenoj praksi znači kako je tada dopis administrativno završen, odnosno da je mogao biti trajno odložen (pohranjen) u arhivu, što se obično obilježavalo i sa a/a (*ad acta*). Ovo potvrđuje i zapis na drugoj stanici lista (poledini), đe u gornjemu desnome uglu stoji: „No 1463.“ što je podvučeno i ispod crte napisano: „21/7 1881“. Na dnu ove stranice stoji zaokružen br. 35.¹⁴ Na isti zaključak upućuje i zapis u sačinjenome pregledu primljenih i poslatih dopisa Ministarstva: „Godina 1881 Mjesec Juli. Svjeska II Od 13/7 – 24/7.“¹⁵ Pomenuti pregled vođen je u pet rubrika. Navešćemo sadržaj po rubrikama za dopis koji nas ovom prilikom interesuje. U prvoj rubrici: *Red. Broj*, stoji: 35; u drugoj: *Datum*, stoji: 21/7; u trećoj: *Od koga je predmet i mjesto*, stoji: - „ - t.j. znak za prijenos onoga što je iznad već napisano, a to je: *Vojvoda Mašo Vrbica Cetinje*; u četvrtoj rubrici: *Kome je upućen predmet i mjesto*, stoji: *Pošt. Gospodine ?*; i konačno u posljednjoj, petoj rubrici: *Sadržaj predmeta*, stoji: *Da izvoli doći na Cetinje i donijeti njegovu divnu sliku vjenčanje Crne Gore s morem*.

Možemo sada otvoriti pitanje: zbog čega se toliko dugo čekalo da se, iako bez ikakvih kasnije ubilježenih primjedbi ili dopuna, konkretni akt arhivira? Očigledno da nastankom i slanjem pisma predmet nije smatran završenim. Vjerujemo da se čekala reakcija, odnosno odgovor umjetnika Žmirića. Sasvim je moguće da su se, tek po primljenome pozitivnome odgovoru Žmirića na poziv, odnosno najvjerovatnije telegramom saopštenim datumom dolaska brodom u Kotor (ili polaska iz Zadra), ispunili uslovi da se koncept poziva arhivira kao administrativno završeni predmet. Ovakvo razmišljanje podržava i datum dolaska Ivana Žmirić na Cetinje (31. VII) jer je za desetak dana (21–31. jula) umjetnik sa svojim radom mogao stići iz Zadra.

Sadržaj dokumenta prije svega ukazuje da umjetnik iz Zadra, profesor Ivan Žmirić, nije došao na Cetinje po sopstvenoj inicijativi, već na poziv Ministarstva unutrašnjih djela Knjaževine Crne Gore. Očigledno da su u Crnoj Gori pažljivo praćeni svi oblici odjeka uspjeha postignutih u Veljemu ratu. Umjetnik iz Zadra je zaista veoma lijepo i sa uvažavanjem primljen na Cetinju. O njegovome boravku saznajemo nešto više iz dvije vijesti koje je objavio *Glas Crnogorca*, od kojih smo prvu već pomenuli. Iz druge vijesti *Glasa Crnogorca* objavljene u narednome broju, koji je izašao u nedelju, 9. avgusta,¹⁶ saznajemo više detalja o boravku umjetnika Žmirića na Cetinju.

¹⁴ To je redni broj pod kojim je predmet upisan u pregledu primljenih i poslatih dopisa MUD-a.

¹⁵ DACG, MUD-1881, fas. 25 Ovoj ispred ostalih dokumenata u fascikli.

¹⁶ *Glasa Crnogorca*, X/1881, br. 32, str. 3-4.

Slika „Vjenčanje Crne Gore s morem“, kako se kaže: „...bila je cijele ove nedelje predmet opšte pažnje i ocjene.“ U početku je bila postavljena na crnogorske dvor: „...gdje je naravno samo uskom krugu pristupna bila“.

Žmirićeva slika je zatim izložena u Velikoj lokandi: „...gdje je mnogobrojni svijet hodio da je vidi i da joj se nadivi.“ Sam knjaz Nikola je pokazao primjetnu pažnju prema umjetniku. U *Glasu Crnogorca* je istaknuto kako je Knjaz lično Žmiriću: „izrazio visoko zadovoljstvo“, da ga je pozvao u dvor na objed, te na kraju i odlikovao Ordenom za nezavisnost Crne Gore.

Autor pomenute vijesti u *Glasu Crnogorca* nije ostavio čitaocima bez saopštenih ličnih impresija, odnosno ocjena (*likovne kritike*) Žmirićeve slike: „Mjestimice je slika izrađena prekrasno, i kad se oko zadrži na tijem predmetima koji se osobito istječu pogođenom podjelom svjetlosti i sjenke te živom prestavom svojom hoće čisto da iskoče sa postave, zadovoljstvo se osjetiti osobito. Tako n. pr. vijenci oko broda sa cvijećem čisto izmamljuju čovjeka da se maši rukom da ga ubere,..."¹⁷ Napomenućemo da saopštene ocjene Žmirićeva rada (*likovna kritika*) snažno asociraju na ono što je dvije godine ranije izrečeno na istome mjestu o slici „Mlado crnogorsko djevojčice“ Vlah Bukovca.¹⁸

Odlazeći sa Cetinja, Ivan Žmirić je odnio i svoj rad, ostavljajući otvorenim pitanje zašto knjaz Nikola i pored toliko ukazane pažnje umjetniku nije kupio i zadržao njegovo umjetničko djelo. U literaturi se kao razlog najčešće navode ekonomske prilike. Ne sporeći uvijek izraženu visoku nedostatnost prihodne strane državnoga budžeta Knjaževine Crne Gore, ipak ćemo traženju odgovora na ovo pitanje prići iz drugoga ugla.

Treba uzeti u obzir da su na brodu, prikazanome na Žmirićevoj slici, kako se u literaturi ističe, pored knjaza Nikole i članova njegove uže porodice, prepoznatljivi i likovi crnogorskih vojvoda: Boža Petrovića, Petra Vukotića, Maša Vrbice, Ilije Plamenaca, Peka Pavlovića i Marka Miljanova, zašlužnika, učesnika i vojskovođa u bojevima tokom Veljega rata. Ova činjenica bi odmah mogla da pokrene razmišljanja u pravcu koji nije usmjeren ka domaćim ekonomskim prilikama. Zato ćemo, radi razotkrivanja¹⁹ tek otvoriti, za ovu priliku samo dva, pitanja. (1) Da li je, uzimajući u obzir karakter vladavine kakvu je njegovao, knjazu Nikoli I moglo biti prijatno, ili da li je uopšte želio i htio, da likovi toliko visokodostojnika dobiju priliku poput njegovih prethodnika i članova najuže porodice, tako što će biti stalno eksponi-

¹⁷ Navodimo po: Anda Kapičić-Dragičević, *Kralj Nikola u djelima likovnih umjetnika*, Cetinje-Beograd, 1991, str. 17–18.

¹⁸ O Bukovčevu radu se kaže: „Slika je izrađena s tolikom vještinom u plastici, e bi čovjek rekao da možeš uhvatiti rukom pojedine joj djelove, ili da će se svaki čas početi micati iz okvira, što'no riječ: kao da će progovoriti.“ (*Glas Crnogoca*, VIII/1879, br. 37, str. 3).

¹⁹ „Pitati znači utirati put. Stoga je poželjno, pre svega, obratiti pažnju na put i ne držati se pojedinih stavova ni naslova.“ (Martin Hajdeger, *Predavanja i rasprave*, Beograd, 1999, str. 9).

rani (*okačeni o zidu kao ikone, ili portreti evropskih krunisanih glava*) u crnogorskome dvoru, te kojemu drugo javnome, ili oficijelnome mjestu (Biljarda, ...)? (2) Da li bi, bar po razmišljanjima Gospodara, kao trajno izložen, sadržaj Žmirićeve slike možda pothranjivalo, ili ukazivalo na makar i najmanju mogućnost približavanja neke od prikazanih личности knjaževnoj poziciji, ili bar, u neku ruku, dijeljenju sa njim (dovođenje u istu, ili vrlo blisku ravan) zasluga za uspjehe u Veljemu ratu, odnosno za ponovni izlazak države Crne Gore na more, ili ma čemu drugome što je za crnogorski narod značajno?

Vjerujemo da u osnovi ovakvih mogućih razmišljanja, ili na njihovo-me pravcu, možda leže razlozi što Žmirićeva slika nije kupljena i ostala na Cetinju, mnogo prije nego isključivo u domaćim finansijskim prilikama. Konačno, imamo na umu da je dvije godine ranije knjaz kupio sliku Vlaha Bukovca koju smo već pomenuli. Kada je nabavka umjetnina na dvoru Petrovića u pitanju, treba takođe imati na umu i ponovni dolazak Vlaha Bukovca na Cetinje dvije godine nakon Ivana Žmirića. Tom prilikom Bukovac je boravio u Velikoj lokandi od 24. juna od 16. avgusta 1883. godine i za to vrijeme izradio portrete knjaževe dece i još nekih личности.²⁰ Za troškove Bukovčeva boravka u hotelu, putovanje do Pariza i sve otkupljene slike (11 radova) tada je ukupno plaćeno 222,7 napoleona (*napoleons d'or*) ili 4454 francuskih franaka u zlatu, što će, u skladu sa kursom valuta u Beču, crnogorska blagajna obračunati kao 2104,52 fijorina, a to je za ono vrijeme bio ne tako mali iznos.²¹

Iznešena razmišljanja mogla bi nas dakle uputiti na drugačiji zaključak o pomenutom aspektu sudbine Žmirićeva rada od onoga koji je do sada uglavnome nuđen u literaturi. Skloni smo razmišljanju kako je na odluku da se umjetnički rad Ivana Žmirića ne otkupi kako bi trajno ostao na Cetinje, mogao mnogo više uticati njegov sadržaj, nego cijena, odnosno mnogo više poruke koje slika nosi, ili bi mogla nositi,²² nego trajno loše državne finansijske prilike, kojima su se inače mogla objasniti (pravdati) mnoga činjenja, ili nečinjenja u Knjaževini Crnoj Gori.

²⁰ Luka Milunović, „Iz arhivske građe Uprave Dvora“, *Arhivski zapisi*, VI/1999, br. 1-2, str. 109–114.

²¹ Pri ocjeni visine pomenutoga iznosa treba danas, pored nivoa cijena proizvoda i usluga u ono vrijeme, imati na umu količinu zlata, odnosno težinu kovanica čija je vrijednost isplaćena. Videti šire: Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac u Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, str. 261–286.

²² Možemo li i ovdje govoriti o, da tako kažemo, troslojnoj poziciji knjaza Nikole I, koji je silno želio i nastojao da stalno bude: (1) umjetnik-pjesnik, (2) knjaz-vladalac, te naročito (3) gospodar. Pjesnik je napiso pjesmu *Moru*; knjaz-vladalac je lijepo dočekaio umjetnika iz Zadra i odlikovao ga, ali gospodar nije mogao dozvoliti da se o njegovoj nedodirljivoj veličini, čak i kao samo moguća, pokrenu bilo kakva za njega čak i manje prijatna, a kamoli neprijatna razmišljanja. O tome smo pisali i na drugome mjestu. Videti: *Idem*, „Gospodar i pozorište“, *Matica*, XX/2019, br. 80, str. 246.

Luka I. MILUNOVIĆ

WEDDING OF MONTENEGRO WITH THE SEA

– On the art painting by I. Žmirić in the light of an archival document –

Summary

The artwork „Wedding of Montenegro with the sea“ by Ivan Žmirić from Zadar, which can be seen as an expression of understanding in the environment, about the importance of the success of the state of Montenegro to managed and regain access to the Adriatic Sea. In view of these circumstances, the artistic work of I. Žmirić attracted considerable attention, since its appearance. By invitation, the artist (along with his artwork) resided in Cetinje during August 1881. The painting was exhibited in the Montenegrin court and later in hotel „Velika Lokanda“, so that it could be seen by a large number of curious people. Žmirić's artwork was not redeemed and remained in Cetinje, which to this day opens a whole series of questions and considerations through scientific and professional works, which are mainly based on literature and periodicals. On the basis of archival material, we offer new knowledge and answers to the brought up questions related to the Žmirić's stay in Cetinje in 1881, as well as his work and attitude towards him.

Saša KNEŽEVIĆ*

CRNA GORA I ISTOČNO PITANJE
NA KRAJU XIX VIJEKA

ABSTRACT: The Balkan states saw the Eastern Question as a creation of favourable opportunities for attaining positions in the European parts of Turkey, and even their potential redistribution. Montenegro also had its own aspirations, but it had to sense the mood and take position of the Great Powers. A new crisis was foreshadowed when the riots of the Greek population in Crete broke out in 1896. Open conflict between Greece and Turkey brought the issue of European Turkey back into the focus of the diplomacy of the Great Powers, but also of the Balkan states. Austria-Hungary and Russia agreed on maintaining peace and preserving the status quo in the Balkans, which greatly affected not only them but the Balkan states as well. This paper looks into the diplomatic activities of Montenegro and its international positions at the end of the XIX century.

KEY WORDS: Eastern Question, Montenegro, Great Powers, Prince Nicholas, Cretan crisis, European Turkey, Balkan

Istočno pitanje je nakon Berlinskog kongresa ušlo u mirniju fazu, i interes većine velikih evropskih sila je bio da se obezbjedi mir i status quo u evropskoj Turskoj. Iz balkanskih zemalja na Istočno pitanje se gledalo kao na stvaranje povoljnih prilika za jačanje pozicija u pojedinim dijelovima Turske, pa i na eventualnu njihovu podjelu. Pošto Turska, sa svoje strane nije činila napor da sprovede reforme na svojoj evropskoj teritoriji, na Balkanu se stvarala neizvjesna situacija koja je prijetila incidentima. Prisustvo Otomanske imperije u Evropi ostalo je otvoreno pitanje, zaoštrevano sukobima interesa velikih sila, i međusobnim rivalstvom balkanskih država i njihovih pojedinačnih nacionalnih planova.¹

* Autor je redovni profesor na Fakultetu političkih nauka u Podgorici

¹ Mihailo Vojvodić, *Srbija i balkansko pitanje (1875–1914)*, Novi Sad, 2000, 179.

Kriza sredinom posljednje decenije XIX vijeka otpočela je pokoljima Jermena u Carigradu, nakon čega su veliki odjek u evropskoj javnosti imali protesti obrazovanih Jermena koji su živjeli u Parizu i Londonu. Uslijedili su, 1895. i 1896. godine, nemiri grčkog stanovništva na Kritu. Porta je ugušila ustanak nekoliko godina prije toga, ali joj nije pošlo za rukom da uguši ovaj iz 1896. godine. Prinuđena na popuštanje, obratila se velikim silama da utiču u pravcu umirenja Krićana, a sultan je postavio hrišćanina Berović-pašu za guvernera Krita. Berović-paša je pripadao poznatoj pravoslavnoj porodici iz Skadra, a smatra se da je porijeklom iz Crne Gore². Prerastanje pobune hrišćanskog stanovništva na Kritu u pokret za ujedinjenje sa Grčkom, i otvoreni sukob Grčke i Turske u prvoj polovini 1897. godine stavilo je pitanje evropske Turske ponovo u središte diplomatije velikih sila, ali i balkanskih država.

Austro-Ugarska, opterećena unutrašnjim nacionalnim problemima, plašila se prestiža svog suparnika Rusije i zbližavanja balkanskih država. Zato je radila na pridobijanju Rusije s ciljem odlaganja rješenja Istočnog pitanja. Izgledalo je da ona gubi prestiž velike sile, jer je savezništvo sa Njemačkom i Italijom imalo svoju cijenu. Italija je bila nepouzdan saveznik, pa čak i konkurent na Jadranu, dok je Njemačka suviše iskoračila u modernom ekonomskom razvitku i prijetila da je privredno i politički potčini.³ Sa druge strane, Rusija se od početka vladavine Nikolaja II 1894. godine suočavala sa značajnim unutrašnjim problemima, previranjem u intelektualnim i političkim krugovima i ekonomskom krizom.⁴ Budući da je i jednoj i drugoj sili odgovarao mir na jugoistoku Evrope, iako su različito gledale na balkanske probleme, Austro-Ugarska i Rusija se u maju 1897. godine sporazumijevaju o održanju mira, odnosno *status-qua* na Balkanu.⁵ Rusija je krajem XIX i početkom XX vijeka bila dosta angažovana na Dalekom istoku, dok se u Srednjoj Aziji održavala „strateška pat pozicija“ u sučeljavanju sa britanskim uticajem i interesima.⁶ Zato se ona, usljed svog položaja na Balkanu i uticaja koji je imala na balkanske narode, javlja kao čuvar mira na Balkanu, a time i kao čuvar integriteta Turske. Zbog toga je Rusija imala snažan uticaj u Turskoj, a time i na rješavanje kritske krize.⁷

Grčka je istinski željela priključenje svojih sunarodnika na Kritu matiči zemlji. Zato je pomagala ustanike, prvo slanjem ratnog materijala, zatim odašiljanjem dobrovoljaca, a krajem januara 1897. godinme ona upućuje i

² Gavro Vuković, *Memoari*, Obod, Cetinje 1996, 638.

³ A.Dž.P.Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 410.

⁴ Dimitrije Obolenski, Robert Oti, *Istorija Rusije*, Beograd 2003, 278.

⁵ *Istorija diplomatije*, redakcija akademika V.P. Potemkina, II, Beograd 1949, 114.

⁶ Evgenij Sergejev, *Velika igra 1856–1907, rusko britanski odnosi u Središnjoj i Istočnoj Aziji*, Neum 2018, 211.

⁷ *Istorija diplomatije*, 114.

svoju flotilu u kritske vode. Poslije proklamovanja aneksije Krita, ona tamo u februaru 1897. godine iskrcava i svoje trupe, a u aprilu iste godine stupa u rat protiv Turske.⁸

Nakon rata 1876–78. godine odnosi Crne Gore sa Osmanskim carstvom su ušli u mirniju fazu, uz bolju saradnju i razumijevanje.⁹ Ali, Crna Gora je i dalje gajila pretenzije na teritorije koje su pripadale Osmanskom carstvu. Spoljnopolitički planovi Crne Gore nisu se završili realizacijom odluka Berlinskog kongresa, koje su značile krupan napredak u istorijskom razvoju crnogorske države. Berlinski kongres nije ostavio Crnu Goru bez spolašnijih aspiracija, već se smatralo da je „njeno djelo ostalo polovno“.¹⁰ Svaka promjena stanja do koje dovedu međunarodni događaji, potencijalno se mogla iskoristiti kao prilika za postavljanje nekih svojih zahtjeva koji odstupaју od poretka utvrđenog u Berlinu. Austro-Ugarska je okupacijom Bosne i Hercegovine osujetila crnogorske pretenzije prema Hercegovini, sa kojom su postojale jake tradicionalne veze. Takođe, u sjevernim albanskim katoličkim plemenima oko Skadra sudarale su se crnogorske ambicije sa propagandnim djelovanjem Austro-Ugarske. Ambicije crnogorskog knjaza Nikole su često bile nerealne i neskromne, ali su uvijek polazile od očekivanja da će se nekim važnim događajem otvoriti pitanje opstanka turske vlasti na Balkanu, i da će u tim događajima uspjeti da izvuče korist za svoju državu. Njegova je politika bila pod snažnim uticajem Rusije, koju je smatrao silom zaštitnicom i čiju je podršku očekivao, a na ruskom dvoru su bile udate dvije njegove kćerke, za velike ruske kneževe.

Prilikom posjete Beogradu u maju 1896. godini, knjaz Nikolai kralj Aleksandar, kao i Gavro Vuković, crnogorski ministar inostranih poslova i predsjednik srpske vlade Stojan Novaković, vodili su razgovore o važnim budućim zajedničkim aktivnostima. Dogovor nije rezultirao pismenim sporazumom, ali je postignuta saglasnost o zajedničkom djelovanju u spoljnoj politici u odbrani prava srpskog naroda u Turskoj. Crna Gora se obavezala da pomaže akcije srpske diplomatije i politike u Makedoniji, a Srbija interese Crne Gore u sjevernoj i zapadnoj Albaniji. Povodom mitropolije u Skoplju dogovoreno je da zajednički rade na Porti i kod Vaseljenske patrijaršije, ali i u Rusiji. Planirano je da se zajedno snažno djeluje da se srpska narodnost u provincijama Otomanske imperije prizna, i da se svim Srbima izda *nufuz teskere* – isprava, koju imaju Grci i Bugari, jer su do tada po vjeri spadali

⁸ Stevan Pavlović, *Istorija Balkana 1804–1945*, Clio, Beograd 2001, 212.

⁹ Tokom posjete crnogorskog knjaza Nikole sultanu Abdul Hamidu 1883. godine, on je u Carigradu odlikovan, dobio je skupocjene poklone i dvorac Emirgijan kao lični sultanov dar. Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 1996, 415.

¹⁰ „Glas Crnogorca“, br.4, 10. februar 1879.

pod Vaseljensku patrijaršiju i nije im navođena narodnost. Dogovoreno je da se prati stanje u Bosni i Hercegovini da ne bi bili iznenađeni aneksijom, te da se pojača nacionalni rad u tim pokrajinama pod upravom Austro-Ugarske.¹¹

Srbija je odranije već bila pokrenula veliku organizovanu akciju širenja mreže srpskih crkvenih i školskih ustanova u Turskoj. Kako je to zavisilo od dobre volje najviših turskih vlasti, podrazumijevalo se uspostavljanje dobrih odnosa sa Turskom, što je za posljedicu imalo uspostavljanje srpskih konzulata u Skoplju, Solunu, Prištini i Bitolju.¹² Oni su ostvarili neposrednu vezu sa ruskim konzulatima u evropskoj Turskoj i ruskom ambasadam u Carigradu radi uvećanja zaštite i prava srpskog naroda u Turskoj.¹³ Srpska vlada je početkom februara obavijestila sve šefove stranih misija u Beogradu da Srbija ne bi mogla ostati mirna u slučaju poremećaja status qua, jer svako uvećanje teritorije bilo koje od balkanskih država nužno nameće ostalima da i one zatraže zadovoljenje svojih legitimnih prava. Ubrzo se, pod uticajem Rusije i ostalih velikih sila, od ovog stava odustalo.¹⁴

Od početka nemira i krize na Kritu, u Crnoj Gori se sa pažnjom pratilo razvoj događaja. Javnost je bila naklonjena grčkim ustanicima, a simpatije prema grčkom pokretu i saosjećanje prema hrišćanskom stanovništvu nisu sakrivane u zvaničnom „Glasu Crnogorca“.¹⁵ Iz bečkih novina je u januaru 1897. godine prenesena dramatična vijest da Kaneja gori, a da stanovništvo Halepa traži spas na inostranim brodovima, da na Kritu vlada strah i uzbuđenje i da je većina hrišćanskih kuća u Kaneji izgorjela.¹⁶ Ove simpatije prema grčkom pokretu nisu bile samo u Crnoj Gori, već i u drugim zemljama, što je za mnoge bilo važno podsjećanje da je upravo grčka revolucija 1821-1830. godine izazvala promjenu stava velikih sila prema oslobodilačkim pokretima balkanskih naroda.

Na Cetinju se, prije svega, pratilo držanje velikih sila, posebno Rusije i Austro-Ugarske. Kao što su stavovi ovih sila prema kritskoj krizi bili putokaz u politici Srbije i Bugarske, isto se može reći i za Crnu Goru. Ključni savjet u Crnu Goru je stigao iz Rusije, odakle je poručeno da nije kucnuo čas za rješenje Istočnog pitanja.¹⁷ Zato se ona ubrzo pridružila sporazumu koji su 3. marta 1897. godine sklopile Srbija i Bugarska.¹⁸ Takozvana

¹¹ Gavro Vuković, *Memoari*, 568.

¹² Mihailo Vojvodić, *Srbija i balkansko pitanje*, 47.

¹³ Isto, 48.

¹⁴ Isto, 182.

¹⁵ „Glas Crnogorca“, br.42, 8.oktobar 1896; br.46, 5.novembar 1896; br.47, 12.novembar 1896.

¹⁶ „Glas Crnogorca“, br. 5, 22. januar 1897.

¹⁷ Gavro Vuković, *Memoari*, 577.

¹⁸ Narodni muzej Crne Gore, Arhivsko odjeljenje, fond Nikola I, pismo knjaza Nikole kralju Aleksandru, 12.3.1897.

„Ugodba“ Srbije i Bugarske predviđala je da nijedna od ovih zemalja neće preuzimati bez prethodne saglasnosti sa drugom ništa što bi moglo poremetiti stanje na Balkanu dok se ne usaglase sfere interesa u zemljama Osmanske imperije. U Crnoj Gori se planiralo: pokušati za sebe povoljno riješiti neki od pograničnih i ekonomskih pitanja sa Turskom. Na Cetinju se znalo da znatnijeg uspjeha u rješavanju Istočnog pitanja nema bez zajedničkog nastupa balkanskih država, ali samo u momentu kada velike sile budu raspoložnije za tako nešto.

Prilika za novo usaglašavanje Srbije i Crne Gore bila je posjeta kralja Aleksandra i njegovih ministara knjazu Nikoli početkom maja 1897. godine. Tada je sa crnogorske strane predloženo da se Grčka, Srbija, Bugarska i Crna Gora dogovore o podjeli teritorija evropske Turske, od krajnjih granica Jedrenskog vilajeta do Egejskog i Jadranskog mora. Svaka od balkanskih država bi u okviru tih, za sebe predviđenih granica mogla da razvija svoj uticaj. Za konačnu akciju čekao bi se povoljan momenat na međunarodnom planu. Crna Gora će diplomatski podržati srpske nacionalne zahtjeve koje pred Portu bude postavljala Srbija, posebno one u Makedoniji, kako bi se zajedničkim radom pomogla i održala srpska narodnost u toj pokrajini.¹⁹ Obje strane su izrazile nezadovoljstvo mogućnošću da velike sile riješe makedonsko pitanje nekom autonomijom, što bi kasnije mogle da učine i sa Albanijom. Razgovaralo se o liniji budućeg razgraničenja Crne Gore i Srbije, pri čemu je Crna Gora tražila sjevernu Albaniju sa Skadrom, i obalu do Drača, kao i dio Kosovskog vilajeta sa Prizrenom.²⁰ Upravo je Prizren postao kamen razdora u razgovorima o sferama državnih aspiracija jer su ga, iz istorijskih razloga, kao staru srpsku prijestonicu željela oba vladara. Ministar Gavro Vuković je stavio u zaslugu crnogorskoj diplomatskoj akciji u Carigradu, i uticaju samoga knjaza kod sultana, što je isposlovano da na čelu prizrenske mitropolije bude srpski episkop.²¹ Knjaz Nikola je naglasio da je on prethodne godine u razgovorima sa Srbijom i Bugarskom pokrenuo predlog da se, „prije ma kakvih zapleta“ ove tri države nagode među sobom o podjeli teritorija u Turskoj.²² Tačno je da je bugarski knez Ferdinand prethodno bio upoznat o crnogorskom predlogu od ministra Vukovića u Sofiji, kada je dao načelnu saglasnost. Naglasio je da su bugarske nacionalne aspiracije jedino u Makedoniji, i tražio da o svemu bude poznata Rusija.²³

Sigurno je da su glavni razlozi neutralnosti Bugarske, Srbije i Crne Gore u kritskoj krizi bili u stavovima velikih sila. Tako je za političku akciju

¹⁹ Gavro Vuković, *Memoari*, 576.

²⁰ Isto, 580.

²¹ Isto, 576.

²² Isto, 584.

²³ Isto, 606.

balkanskih država propala možda povoljna prilika, nastala stanjem u Turskoj poslije izbijanja grčkog ustanka na Kritu. Za Crnu Goru pojavila se u ovoj situaciji mogućnost određene međunarodne afirmacije, kroz ponudu velikih sila da pošalje jedan odred svojih podanika u međunarodnu službu na Krit, i da prihvati predlog ambasadora velikih sila u Carigradu da se knjažev rođak Božo Petrović imenuje za guvernera Krita. Knjaz Nikola je iskoristio prvu priliku, dok je drugu odbacio.²⁴ Ustanovljenjem međunarodne žandarmerije trebalo je da se osigura javni red i bezbjednost stanovništva na Kritu, čime bi se omogućilo da se lakše i brže sprovedu odluke velikih sila na ovom ostrvu. Predlog o izboru Crnogoraca za ovu misiju poticao je od Rusije, a knjazu Nikoli je zvaničan zahtjev uručio engleski poslanik Robert Kenedi, postupajući po instrukcijama engleskog ambasadora u Carigradu.²⁵ Tako je jedan odred Crnogoraca u naredne dvije godine (1897–1899) uspješno obavljao važnu misiju na osjetljivoj poziciji grčko-turskog sukoba, što je izvjesno pozitivno uticalo na međunarodnu afirmaciju Crne Gore.²⁶ To potvrđuje više telegrama zahvalnosti vladaru Crne Gore nakon okončanja crnogorske misije na Kritu, od kojih se izdvaja onaj kritskog vladike Dionisija u kome se kaže da „hrišćanski narod, dirnut rastankom sa braćom Crnogorcima, koji se vraćaju u svoju slavnu otadžbinu, izražava svoje duboko poštovanje i blagodarnost“.²⁷

Ideja o imenovanju Boža Petrovića, predsjednika Državnog vijeća, i rođaka knjaza Nikole, za guvernera Krita je imala drugačiju sudbinu od inicijative za učešće Crnogoraca u mirovnoj misiji na tom ostrvu. Predlog je knjaz Nikola odbio, iako je dolazio od ruske strane. Na crnogorskom dvoru se smatralo da ova zamisao potiče od ruskog diplomate Argiropula, koji je duže bio poslanik na Cetinju, a bio je carigradski fanariot po porijeklu. Sredinom 1897. godine dobio je premještaj u Teheran, te je otputovao u Petrograd. Otišao je iz Crne Gore nezadovoljan, jer je smatrao da kao ruski poslanik treba da bude „siva eminencija“ crnogorske politike. Knjaz Nikola je promijenio odnos prema njemu otkada su dvije njegove kćerke bile udate na ruski carski dvor. One su bile knjaževa neposredna veza sa ruskim carem. Čim je Argiropulo stigao u Petrograd, razvio je živu agitaciju da prijatelja, Boža Petrovića, preporuči svojoj vladi. Njegova je ideja bila da se kandidatura Boža Petrovića drži u strogoj tajnosti od cetinjskog dvora. Trebalo je da Rusija istupi sa ovom idejom i obezbijedi pristanak ostalih velikih sila.²⁸ U ruskom ministarstvu spoljnih poslova Božo Petrović je bio odavno poznat, a pošto je bio snažno podržan od Argiropula, ruska vlada je usvojila predlog da njega

²⁴ Branko Babić, *Kritski odred*, CID, Podgorica, 2006, 41.

²⁵ Narodni muzej Crne Gore, Arhivsko odjeljenje, fond Nikola I, br.1, 21. januar 1897.

²⁶ Branko Babić, *Kritski odred*, 112.

²⁷ NMCG, AO, Nikola I, 1. mart 1899.

²⁸ Gavro Vuković, *Memoari*, 643–644.

kandiduje velikim silama i sultanu za kritskog guvernera. Školovan u Parizu, u dotadašnjoj međunarodnoj aktivnosti, uključujući Berlinski kongres, on je stekao lijepu reputaciju i poštovanje u diplomatskim krugovima, pa se u Petrogradu smatralo da je on, koji je bio i rusofil, podesna ličnost za taj posao.²⁹

Na Cetinju je nastupilo nezadovoljstvo kada se za ovaj plan saznalo iz bečkih novina sredinom novembra 1897. godine, da bi početkom decembra opet bečke novine donijele vijest da su velike sile jednoglasno prihvatile ruski predlog. Dilema je bila da li da se taj izbor tretira kao laskav za Crnu Goru i knjaza, kao što je izgledalo u očima posmatrača, ili da se istupi protiv takvog postupka ruske vlade. Presudila je ljutnja, ali i sujeta knjaza Nikole, koji je novom ruskom poslaniku rekao da je njegovo dostojanstvo uvrijeđeno, jer je član njegove dinastije kandidovan i imenovan na časni međunarodni položaj bez njegovog znanja i odobrenja. Drugi argument je bio da je kritsko pitanje stvar prijateljske grčke nacije i da crnogorski knez ne može ići u kombinaciju protivnu aspiracijama tog naroda. U tom duhu napisan je i knjažev protest upućen u Petrograd, sa zahtjevom da se to imenovanje opozove.³⁰ Iz Petrograda je takođe nešto kasnije pošla kandidatura za grčkog princa Đorđa kao kritskog guvernera.

U Crnoj Gori se većinom smatralo da njenom vladaru ne odgovara međunarodna afirmacija bilo kojeg Crnogorca osim njega, koji je već bio poznat kao „tast Evrope“. Međutim, Krićanima je ovakav njegov stav odgovarao pa je od Sfakiakisa, predsjednika prve autonomne kritske skupštine, knjazu Nikoli stigao telegram zahvalnosti zbog njegovog postupka, kao i za plemenite i velikodušne osjećaje manifestovane prema Krićanima.³¹ Autonomija Krita biće priznata u jesen 1898. godine.

Slijed događaja na jugistoku Evrope išao je ka usložnjavanju prilika, pa i uvećanju broja činilaca i subjekata zainteresovanih za rješavanje Istočnog pitanja. Austro-Ugarska je radila da učvrsti svoje pozicije na Balkanu i pripremi se za nastupanje prema Solunu. Austrijska razmišljanja vjerovatno je najjasnije formulisao grof Goluhovski, ministar spoljnih poslova: „Neće se dozvoliti stvaranje jedne velike Srbije ili velike Crne Gore; isto tako Carigrad ne smije pripasti Rusiji. Od onog časa kada bi Rusija bila u Carigradu, ili kada bi se između Adrije i Dunava stvorila jedna velika država, Austrijom se više ne bi moglo upravljati. Centrifugalni bi je slovenski elementi rastrgli“.³² Neriješeno i zahuktalo nacionalno pitanje u Monarhiji dovelo je do stalnih sukoba, od kojih su najintenzivniji krajem XIX vijeka bili oni između Njemaca i Čeha. U austrijskom dijelu carevine počela je vladavina

²⁹ Isto, 645.

³⁰ Isto, 647.

³¹ NMCG, AO, Nikola I, 12. januar 1897.

³² Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda IV*, Beograd 2009, 223.

bez parlamenta, pa su između 1897. i 1904. godine vanredne zakonske mjere korišćene devedeset sedam puta, a budžet redovno nije mogao biti izglasan. Izvan parlamenta jačale su radikalne snage.³³ Parlamentarna kriza i nacionalno trvenje u ugarskom dijelu carevine bili su permanentni.

Zato je aktivna austrougarska spoljna politika na Balkanu bila jedna od spasonosnih akcija za carevinu. Sastavni dio tog djelovanje bilo je stvaranje i promovisanje albanskog nacionalnog pokreta. Održana su četiri tajna savjetovanja krajem 1896. godine u ministarstvu spoljnih poslova i napravljen svobuhvatan plan djelovanja. Veoma studiozni naponi Beča bili su usmjereni na stvaranje albanskog pisma i književnog jezika. Krajem XIX vijeka albanski jezik je pisan sa mnogo različitih transkripcija, pri čemu se procjenjivalo da je samo 2% Albanaca bilo pismeno. Austrijski konzuli i katolički kler sinhronizovano jačaju djelatnost, a koriste se i prve albanske novine koje su štampane u inostranstvu i čija je distribucija u Otomanskoj imperiji bila zabranjena.³⁴ Austrougarsko djelovanje je kompleksno zato što obuhvata društvene, vjerske, političke i ekonomske aspekte. Zbog političkih ciljeva, Beč razvija impresivnu književnu, novinsku, obrazovnu i izdavačku djelatnost, stvarajući tako istinsku renesansu koju „izvozi“ na svoju istočnu granicu. Kompleksnost je i u tome što ta nacionalna unifikacija znači nadvladavanje mržnji, vjerskih predrasuda, straha od zvaničnih vlasti, kao i ličnih interesa koje treba zamijeniti drugim.³⁵ Suštinski, tradicionalna borba protiv opasnosti panslavizma primorala je Austro-Ugarsku da svoj uticaj ograniči na katolike i muslimane. Akcija je brzo pokazala rezultat jer je Albance brinula mogućnost raspada Otomanske imperije, kao i zauzimanje dijela njihove zemlje od susjednih država. Ono što je važno, sa stanovišta rješavanja istočnog pitanja, jeste relevantnija pojava još jednog faktora sa kojim se mora računati u budućim dešavanjima na Balkanu. Ovo je bilo od posebne važnosti za crnogorske spoljnopolitičke planove i ambicije, za koje smo već konstatovali da su ulaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu osujećeni u tom zapadnom pravcu. Albanski pokret se pojavio kao činilac koji pretenduje da učestvuje u rješavanju balkanskih pitanja i u vrijeme Velike istočne krize, i neposredno poslije nje, kada je trebalo da se realizuju određene teritorijalno-političke odluke Berlinskog kongresa. Samo se sada činilo da iza njega stoji bolja ideološka i organizaciona podloga, i jedna snažna spoljna sila.

Neposredan pokazatelj jačanja albanskog faktora bilo je kada je sultan 1898. godine naredio da vlasti pokupe oružje od Albanaca, na šta su oni odgovorili održavanjem skupštine u Peći krajem januara 1899. godine. Izraže-

³³ Džon M. Roberts, *Istorija Evrope 1880–1945*, Beograd 2002, 230.

³⁴ Teodora Toleva, *Uticaj Austrougarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896–1908*, Beograd 2018, 445.

³⁵ Isto, 446.

na je spremnost Albanaca da se aktivno bore za svoje zahtjeve koji su podrazumijevali narodno jedinstvo i odbranu etničkih teritorija.³⁶

Crnogorski planovi su u najvećoj mjeri zavisili od povezivanja balkanskih država i odnosa velikih sila na Balkanu, prije svega Rusije i Austro-Ugarske. Povezivanje Crne Gore i Srbije podrazumjevalo je relaksiranje pitanja koja su ranije opterećivala njihove odnose, pretežno iz dinastičkih pobuda, te da se prebrodi međusobno nepovjerenje koje se ispoljavalo u dvorskim i političkim krugovima obje zemlje. Spoljni podstrek iz Rusije ka tom pravcu bio je značajan, a u Petrogradu jedominiralo mišljenje da će Rusija svoj uticaj na Balkanu lakše održavati ako postoji jedinstvena politika balkanskih država, Crne Gore, Srbije i Bugarske, nego ako se osjeća njihova međusobna netrpeljivost.

No, podsticaj za zajedničku akciju mogao je nekada doći i sa druge strane. Turska je 1900. godine, povodom izjave austrougarskog ministra Goluhovskog o potrebi izgradnje željeznice od Sarajeva do Kosovske Mitrovice, uputila predlog Srbiji i Crnoj Gori da zajedno sa njom pruže jedinstven otpor tom planu.³⁷ Uzimajući u obzir politički kontekst, čini se razumljivom činjenica da su u posljednjih nekoliko godina XIX vijeka sklopljena tri ugovora o zajmu između crnogorske vlade i Carske otomanske banke i da je u sva tri slučaja turska vlada bila garant banci za kredite koje je dala Crnoj Gori.³⁸ Posjeta knjaza Nikole Carigradu 1899. godine trebalo je da pruži odgovor na pitanje da li je Turska spremna da oružjem brani svoja suverena prava u slučaju aneksije Bosne i Hercegovine, i kakvo će biti njeno držanje ukoliko Austro-Ugarska potpiri „revolucionarni“ pokret u Albaniji. Knjaz je u razgovoru sa sultanom trebalo da ponudi savezničku pomoć Crne Gore u odbrani Albanije. Međutim, ova pitanja ostala su bez konkretnog odgovora sa turske strane.³⁹ Pozicija Otomanske imperije bila je suviše složena, a njen opstanak u evropskom dijelu pod dejstvom kompleksnih faktora, što je podrazumijevalo osjetljivu i delikatnu političko-diplomatsku djelatnost.

Francuska i britanska diplomatija su uvijek bile zainteresovane u ključnim događajima kojima se pokretalo Istočno pitanje. Pod njihovom pažnjom bilo je i povezivanje balkanskih zemalja, pri čemu se nikada nije zanemarivala uloga Crne Gore u eventualnim događajima.⁴⁰ Prilikom posjete knjaza Nikole Londonu 1898. godine, njemu je odata puna dinastička i lična pažnja, ali su diskretno ostajali bez odgovora njegovi ekonomski i politički

³⁶ Mihailo Vojvodić, *Srbija i balkansko pitanje*, 50.

³⁷ Isto, 256.

³⁸ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Podgorica, 2006, 57.

³⁹ Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore*, 427.

⁴⁰ Arhiv Srbije, odjeljenje mikroteka, Mf S/GB-257, 105-55, izvještaj poslanika iz Beograda, 9. januar 1896.

zahtjevi, koje je on prethodno sondirao preko poslanika Kenedija. Kod spolj-nopolitičkih zahtjeva Crne Gore uglavnom se smatralo da oni potiču iz dinastičkih težnji knjaza Nikole, a pri tome se redovno nastojalo dokučiti da li iza toga uvijek stoji ruski interes na Balkanu.⁴¹ Stav ove dvije velike sile u Istočnom pitanju preovlađujuće je išao ka realizaciji reformskih zahvata u okvirima Otomanskog carstva.

Zato se može reći da je raznolikost međunarodnih uticaja, interesa i djelovanja držala Istočno pitanje živim i dinamičnim u okvirima balkanske i evropske politike, ali još „nepodesnim“ za konačno rješavanje. Način na koji se na njega gledalou Crnoj Gori, na samom kraju XIX vijeka, prirodna je posljedica njenog dotadašnjeg političko-teritorijalnog razvoja.

Saša KNEŽEVIĆ

MONTENEGRO AND THE EASTERN QUESTION ON THE END OF THE XIX CENTURY

Summary

Since Berlin treaty until the beginning of the XX century Great Powers tried to keep the status quo in the European Turkey. Real motive of such a policy of delaying the final settlement was the fear of disturbing the balance of power. In 1896 Cretan Greeks have again started an armed rebellion in order to liberate their island and become united with Greece. The European powers have taken a united position in times of fighting on Crete, while undertaking collective steps to settle the situation. Austria-Hungary, being in internal difficulties, especially because of national movements, was concerned about the predominance of its neighbours and closer relations between the Balkan states. By the end of the XIX century Russia concentrated its diplomatic efforts to obtain concessions and supremacy in the Far East. Because both Austria-Hungary and Russia needed peace on the European South East, they come to agreement in May 1897 relating to peace in the Balkans. Serbia and Montenegro concluded in 1897 an agreement, soon joined by Montenegro, by which they proclaimed their neutrality in Cretan crisis. Balkan states have more or less tried to make a sort of arrangement for a common policy and to place their territorial claims. During the visit of Serbian King Alexandar to Montenegro in 1897, conversation about the partition of spheres of interest and territorial claims in European Turkey took place. But there were much reasons for neutrality of Balkan states,

⁴¹ Arhiv Srbije, MID PO IV/219, 30. maj 1898, izvještaj poslanika iz Londona.

and an actually favourable political opportunity created by the Cretan uprising has been missed. The Great Powers were fearing a larger conflict on the Balkans and the further decline of Turkey. Constantly were monitored relations between Montenegro and Serbia. Montenegrin monarch Prince Nicholas had his foreign political plans, which included territorial enlargement in northern Albania and other parts of Turkey. He wanted to gain support for his plans and he visited London in 1898, but Britain was in attitude of Montenegro always identifying the influence of Russia. So, because of different influences and interests Eastern Question was very dynamic at the end of the XIX century, but not ready for final solution.

Peter MIKŠA*, Matija ZORN**

RASPARČANA SLOVENIJA 1941–1945. NA PRIMJERU OKUPACIONIH GRANICA

ABSTRACT: *Today's Slovenia was occupied by four countries during the Second World War - Germany, Italy, Hungary and Croatia. The demarcation between them was mainly based on Hitler's instructions on the dismemberment of Yugoslavia. The borders were secured with minefields, wire fences and bunkers. The new borders changed the traditional patterns of life in these areas and cut into the daily life and habits of the local population. With this work, we show how the borders were politically and diplomatically determined, where over 660 kilometers of occupation borders passed, how they were secured and how life went along with them.*

KEYWORDS: *history, political geography, World War II, occupation, borders, Slovenia*

Uvod¹

Drugi svjetski rat se u aprilu 1941. godine proširio i na Balkan. Područje je bilo u italijanskoj i njemačkoj interesnoj zoni. Kraljevina Jugoslavija je 25. marta 1941. popustila dugotrajnim pritiscima Njemačke i potpisala Trojni pakt.² Kao odgovor na pristupanje paktu, u Jugoslaviji su izbile demon-

* Autor je docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani.

** Autor je vanredni profesor na Geografskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani i direktor Geografskog instituta Anton Melik SAZU.

¹ Ovaj prilog je zasnovan na istraživačkim projektima „Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... mađarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva“ (J6-8248) i „Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja“ (J6-2574) te istraživačkim programima „Slovenska zgodovina“ (P6-0235) i „Geografija Slovenije“ (P6-0101), koje finansira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

² Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Razkosanje in aneksionizem.* Zbirka: Izbrana dela / Tone Ferenc / Historia: znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Fi-

stracije, što je dovelo do državnog udara. Po Hitlerovom naređenju, njemačke vojne snage izvršile su napad na Jugoslaviju, koji je, bez prethodne najave rata, počeo u ranim satima 6. aprila 1941. godine. Agresija je počela silnim vazдушnim napadom na aerodrome u većim gradovima: Skoplju, Nišu, Zagrebu, Brežicama, Ljubljani i Beogradu, koji je bombardovan u nekoliko navrata.³ Zajedno sa njemačkim trupama, teritoriju Dravske banovine napale su i italijanske i mađarske vojne jedinice.⁴

Okupatorske snage su za samo jedanaest dana pokorile Jugoslaviju, koja je 17. aprila kapitulirala. Njemačke jedinice prodrle su u Sloveniju sa sjevera i sjeveroistoka, a italijanske sa zapada. Tek nakon prodora njemačke vojske iz Mađarske, uključivanjem mađarskih jedinica i proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske, njemačka i italijanska vojska su 11. aprila prodrle i u unutrašnjost Slovenije. Potonje su očekivale ozbiljan otpor na utvrđenim položajima odbrambene „Rupnikove linije“ duž jugoslovensko-italijanske granice i jugoslovensko-njemačke granice, međutim, većeg otpora nije bilo. Kao posljedica toga, Slovenija je okupirana 14. aprila.⁵

Podjela slovenačke teritorije

Hitler je okvirne granice odredio 27. marta 1941. godine, a definitivno su određene „Smjericama za podjelu Jugoslavije“ (njemački „Allgemeinen Absichten für die spätere Organisation im jugoslawischen Raum“) 3. i 12. aprila 1941. u Menihkirkenu (Mönichkirchen) kod Beča. Detalje su kasnije na terenu određivale komisije za razgraničenje.⁶

Njemačka je okupirala Štajersku, sjeverni dio Dolenjske, Gorenjsku, Mežišku dolinu, Dravograd i okolinu te sjeverozapadni dio Prekomurja. Pod Italiju je potpao veći dio Dolenjske i Notranjske, kao i Ljubljana. Na osnovu sporazuma Njemačke i Mađarske, Njemci su Prekomurje predali Mađarskoj. Nekoliko slovenačkih sela iz opštine Bregana dodijeljeno je Hrvatskoj (NDH) (slika 1).⁷

Najviše teritorije okupirala je Njemačka (10.118,52 km²), zatim Italija (4.550,66 km²) i Mađarska (99,54 km²), dok je NDH dobila oko 12 km².⁸

lozofska fakultete v Ljubljani, 71.

³ Markovič, Zvezdan. Lessons learned from the April War in 1941, with emphasis on the Slovenian territory. *Studia Historica Slovenica*, 9/1 (2009), 95–110.

⁴ Repe, Božo. *S puško in knjigo: narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015, 11–13.

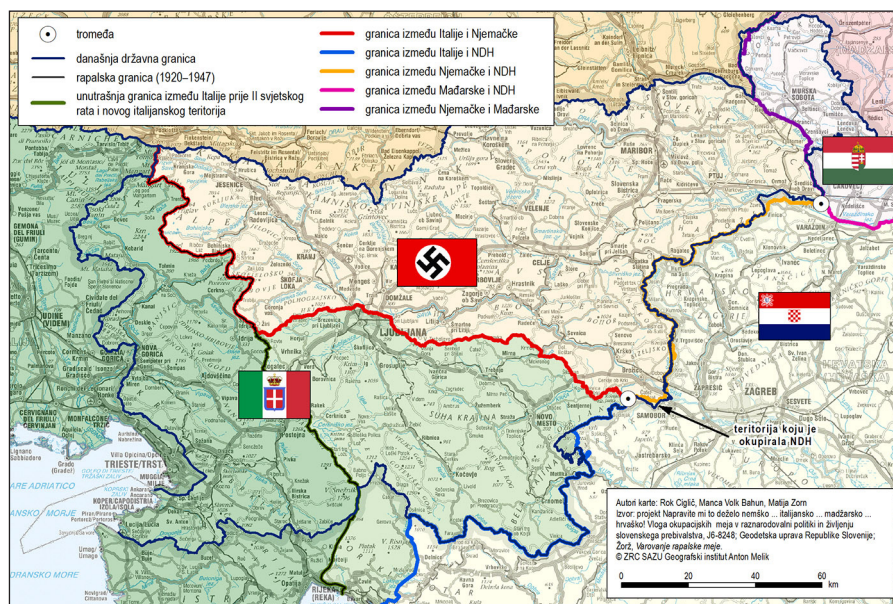
⁵ Repe, S *puško in knjigo*, 12

⁶ Ferenc, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno, 72.

⁷ Repe, Božo. Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu. *Zgodovinski časopis*, 73 (1-2), 160.

⁸ Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 72.

Ukupna dužina okupacionih granica iznosila je 665,50 km⁹ i predstavljala je četiri različita granična područja:¹⁰ između Njemačke i Italije, između Njemačke i Mađarske, između Njemačke i NDH i između Italije i NDH (slika 1). Slovenački narod bio je jedan od najrasparčanijih u Evropi i svi okupatori su planirali da ga zbrišu.¹¹

Slika 1: Slovenačka teritorija između 1941. i 1943. godine.

Podjela teritorije izvršena je na osnovu međudržavnih ugovora okupacionih država. Njemačka i Nezavisna Država Hrvatska (NDH) sklopile su ugovor 13. maja 1941, Italija i NDH pet dana kasnije, a Njemačka i Italija 8. jula 1941. godine. Međutim, ugovore nijesu zaključile Njemačka i Mađarska.¹²

Njemačka je svoj dio okupirane slovenačke teritorije podijelila na dvije privremene pokrajinske administrativne jedinice: Donju Štajersku i Go-

⁹ Zorn, Matija, Ciglič, Rok, Gašperič, Primož. Državne meje na ozemlju Slovenije med drugo svetovno vojno na podlagi kartografskega gradiva okupacijskih sil. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, 193–223. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 203.

¹⁰ Repe, Božo. Diplomatsko razkosanje Slovenije, 160.

¹¹ Dolinar M. France [et al.]. *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt in Marko Vidic. Ljubljana: Nova revija, 2011, 180.

¹² Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 72.

renjsku sa Mežiškom dolinom. Sjedišta jedinica su prvih mjeseci bila u Mariboru i na Bledu, a zatim su premještena u Grac i Klagenfurt.¹³ Njima su rukovodili šefovi civilne uprave. U očekivanju brze integracije u Rajh (slika 3), obje administrativne jedinice su interno reorganizovane prema njemačkom modelu srezova i okruga, a uvedene su i njemačke službe i njemačko rasno zakonodavstvo. Njemačka granica sa NDH i Italijom postala je i južna granica Njemačkog rajha.

Nakon napada okupatorskih snaga na Jugoslaviju istočno od rapalske granice,¹⁴ Italija je dobila veći dio Dolenjske i Ljubljane sa okolinom. Na novostečenim teritorijama osnovala je tzv. Ljubljansku pokrajinu (italijanski „Provincia di Lubiana“), koja je postala dio Kraljevine Italije (slika 4). Bez obzira na to, zadržala je kontrolu na rapaljskoj granici, jer je područje Primorske, tj. područje zapadno od granice između dva rata, smatrala dijelom italijanske nacionalne teritorije, a Ljubljansku pokrajinu je tek planiralada italijanizuje.¹⁵

Poslije kapitulacije Italije, 1943. godine, čitava teritorija je formalno ostala dio Musolinijeve fašističke republike, ali je u stvari prešla pod njemačku upravu. Ljubljanska pokrajina postala je dio tzv. Operacione zone za Jadransko primorje (njemački „Operationszone Adriatisches Küstenland“) sa sjedištem u Trstu (slika 2).¹⁶

Nakon što su Njemci predali Prekomurje (sa izuzetkom četiri njemačka sela na zapadu Goričkog), Mađarska je uvela vojnu upravu, koja je bila podijeljena na dva dijela i direktno podređena Komandi Vojno-upravne grupe Južne armade, u početku sa sjedištem u Subotici, a zatim u Novom Sadu.

¹³ Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 159.

¹⁴ 12. novembra 1920. godine, u italijanskome gradu Rapalo, Kraljevina SHS i Kraljevina Italija potpisale su ugovor kojim je, poslije Prvog svjetskog rata, utvrđena granica između dvije države – tzv. rapalska granica. Sa stanovišta Slovenaca, Italija je dobila trećinu slovenačke etničke teritorije, kao i dijelove Hrvatske (Istru i dio Dalmacije).

Uprkos dogovoru o protezanju granice, obje strane su počele da je učvršćuju „za potrebe“ budućih graničnih sporova – „Alpski zid“ na italijanskoj strani i „Rupnikova linija“ na jugoslovenskoj strani. Potonja nikada nije služila svojoj svrsi, jer je napuštena još prije italijanske invazije na Jugoslaviju u „Aprilskome ratu“ 1941. godine.

Nakon potpisivanja sporazuma o granici između Njemačke i Italije (8. jula 1941. u Berlinu), sjeverni dio rapalske granice postao je granica između Njemačke i Italije, a njen južni dio unutrašnja italijanska provincijska granica. Poslije Drugog svjetskog rata granica između Italije i Jugoslavije pomjerena je prema zapadu, mnogo bliže slovenačkoj zapadnoj etničkoj granici. Za više vidi Mikša, Peter, Zorn, Matija. *Rapalska meja: četrt stoljetja obstoja in stoletje dediščine*. U: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

¹⁵ Repe, Božo, Ajlec, Kornelija. *Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu*. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945 (7-32)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 24.

¹⁶ Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 361.

lovine (48,7%) danas se nalazi unutar sadašnje Slovenije. Najdužu granicu unutar sadašnjih granica Slovenije imale su Njemačka i Italija – 264 km odnosno 95%. Ostale granice su imale veći udio granice koja se poklapa sa današnjim granicama: Italija–NDH 171 km (99%), Njemačka–NHD 115 km (86%) i Njemačka–Mađarska 44 km (52%). Određeni manji odsjeci okupacionih granica protezali su se i van današnje teritorije Slovenije (39 km), uglavnom na granicama Njemačke (preko 25 km) i Italije (preko 12 km), a ukupna dužina granice sa NDH iznosila je više od 700 km. Prema reljefnim jedinicama, većina okupacionih granica (47%) išla je duž korita vodotokova ili je bila u njihovoj neposrednoj blizini. S obzirom na raznolikost reljefa u Sloveniji, nije iznenađujuće što sa 45% slijede brdoviti tereni. Dobra sedmina granice protezala se grebenima planina, brda i brežuljaka, a nešto manje od trećine njihovim padinama. Samo nešto manje od desetine granice prolazilo je duž većih ravnica.¹⁸

Na terenu su do jeseni 1941. godine nova razgraničenja utvrđivale međudržavne komisije,¹⁹ ali uprkos tome, na kraju nijedna država nije bila u potpunosti zadovoljna razgraničenjem.²⁰ Granični režim na granicama bio je različit, a samim tim i život duž njih. Neke granice bile su znatno više utvrđene od drugih, jer su bile opremljene minskim poljima, žičanim preprekama, bunkerima i tako dalje. Obično su u blizini granice rušene sve zgrade i sječe na šuma, jer je tako omogućavana bolja kontrola okoline. Granice je uglavnom utvrđivalo lokalno stanovništvo prisilnim radom. Njemačkoj delegaciji za razgraničenje tada je predsjedavao Kurt von Kamfener (Kamphöfener), njemački diplomata, koji je kao šef njemačke delegacije za granična pitanja 1941–1943. regulisao granična pitanja sa Italijom, Mađarskom, Slovačkom, NDH, a djelovao je i na drugim mjestima na Balkanu.²¹

POJEDINAČNE GRANICE

Granica između Njemačke i NDH

Novom granicom je granica Njemačkog rajha pomjerena na istočnu i jugoistočnu granicu današnje Slovenije, odnosno na jugoistočnu granicu nekadašnje austrougarske pokrajine Štajerske, gdje se Rajh graničio sa novosnovanom Nezavisnom Državom Hrvatskom (NDH). Granica između Nje-

¹⁸ Matija Zorn, Rok Ciglič, Primož Gašperič: *Državne meje na ozemlju Slovenije med drugo svetovno vojno na podlagi kartografskega gradiva okupacijskih sil*, 203–209.

¹⁹ Celar, *Slovenija in njene meje*, 37.

²⁰ Isto tamo, 37.

²¹ Mikša, Peter, Zorn, Matija. *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotlje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 36.

Slika 3: Adolf Hitler tokom obilaska srušenog dravskog mosta u Mariboru 26. aprila 1941. godine. U literaturi se pogrešno navodi da je Hitler tog dana u govoru sa balkona mariborske gradske kuće izgovorio čuvenu frazu „Učinite mi ovu pokrajinu opet njemačkom!“. U stvari je, prema šefu civilne uprave Štajerske dr Ibrajtera (Uiberreither) – koji je takođe držao govor na balkonu mariborske gradske kuće, ali 28. aprila 1941. godine – Hitler to naredio ranije. Ibrajter (Uiberreither) je naveo da mu se Hitler tim riječima obratio prilikom predaje uprave tri nedjelje ranije. Izvor fotografije: Muzej novije zgodovine Slovenije.

mačke i NDH bila je dugačka oko 130 km, a veći dio granične linije išao je duž rijeke Sutle. Granica se uglavnom podudarala sa etničkom i starom administrativnom granicom prošlih državno-političkih formacija na tom području. Sutla je vijekovima predstavljala nacionalnu granicu između Slovenaca i Hrvata.²²

Njemačka uprava je etnički očistila pograničnu zonu: deportovala je Slovence i doselila kočevske Njemce te snažno vojno obezbijedila svoju novu južnu državnu granicu.²³

²² Isto tamo, 33.

²³ Mikša, Peter, Zorn, Matija: *Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 100.

Slika 4: Italijanske jedinice u Ljubljani ubrzo nakon okupacije.
Izvor fotografije: Muzej novejše zgodovine Slovenije.

Na najjužnijem dijelu granice, južno od Save, sedam slovenačkih sela ispod Gorjancapotpalo je pod NDH, koja ih je uključila u svoj administrativni sistem, te vršila nasilnu kroatizaciju i deportacije stanovnika.²⁴

Granica između Italije i NDH

Granica se protezala od Kvarnerskog zaliva, tačnije od naselja Bakar (danas Hrvatska) koje je pripadalo Italiji, prema unutrašnjosti, istočno od rapalske granice,²⁵ tako da je Italija dobila dio Gorskogakotara zapadno od Delnica, prema Osilnici u dolini rijeke Kupe, gdje je danas granica između Slovenije i Hrvatske. Od Osilnice, granica je pratila rijeku Kupu do Božakova, a nastavljala se grebenom Žumberka (Gorjanci) do Trdinova vrha te odatle išla duž nekadašnje granice između Dravske banovine i Hrvatske prema Gadovoj peči, u blizini koje je bila tromeda sa Njemačkom.

Da bi spriječili prelazak granice slovenačkim i hrvatskim partizanima u Beloj krajini, Italijani su granicu na Žumberku (Gorjancima) namjerava-

²⁴ Repe, Božo. *Diplomatsko razkosanje Slovenije*, 166.

²⁵ *Deutsche Heereskarte. Nordwestbalkan. Blatt Nr. 38/1. (Rijeka) Fiume*. Pohranjeno u GIAM ZRC SAZU. Vidi ikartu priloženu ugovoru između NDH i Italije: Ugovor o određivanju granica, 49–51.

li utvrditi žičanom ogradom i bunkerima. Uzvodno uz Kupunijesu planirali postavljanje žičane ograde, već samo utvrđivanje mostova i izgradnju drugih odbrambenih objekata, tj. bunkera. Zbog kapitulacije u proljeće 1943. godine, izgrađeno je samo šest bunkera u blizini Metlike.²⁶

Granica između Njemačke i Mađarske

Prekomurje su najprije okupirali Njemci, a zatim ga, 16. aprila 1941. godine, predali Mađarima. Pod mađarskom okupacijom se našlo 90.000 lica, uključujući oko 15.000 Mađara. Mađari su stečenu teritoriju smatrali dijelom južnih provincija, izgubljenih poslije Prvog svjetskog rata (*Délvidék*). Osjećanja stanovništva bila su pomiješana, mađarska manjina i dio promađarskog stanovništva bili su za Mađarsku, a dio stanovništva je bio više naklonjen Njemačkoj. Njemačkoj su pripala mjesta sa većinskim njemačkim stanovništvom na sjeverozapadu pokrajine: Fikšinci, Kramarovci, Ocinje i Rotenberg, kao i dio podijeljene Serdice. Slično kao potok Ledava, i lijeva pritoka Mure takođe je vršila ulogu međe – potok Kučnica, koji se kao jedan od pograničnih vodotoka još od srednjeg vijeka smatra prirodnom linijom razgraničenja između Njemačkog carstva i Mađarske. Između dva rata potok je razgraničavao Kraljevinu Jugoslaviju i Austriju, a tokom Drugog svjetskog rata Njemačku i Mađarsku.²⁷ Danas je duž njega granica između Slovenije i Austrije.

Granica između Njemačke i Italije

Granica između Njemačke i Italije bila je najopsežnija od svih okupacionih granica u Sloveniji i posljedično najvažnija. Imala je dva ogranka – zapadno i istočno od Ljubljane (slika 6). Istočni ogranak protezao se od istočnog predgrađa Ljubljane, sjeverno od Stične, Šentruperta i Krmelja, pored Bučke, koja je bila na njemačkoj strani, prema Zamešku, gdje je stizao do rijeke Krke. Zatim Krkom pored Kostanjevice, koja je bila na italijanskoj strani, prema Bušehi vasi. Prije Bušeče vasi granica je prelazila rijeku Krku i u blizini Gadove Peči stizala do tromeđe između Njemačke, Italije i NDH. U tom dijelu se razgraničenje skoro podudaralo sa bivšom pokrajinskom granicom u okviru austrijskog dijela Austrougarske, tj. između provin-

²⁶ Flajšman, Božidar, Balkovec, Bojan. Okupacijske meje v Beli krajini 1941–1945. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

²⁷ Repe, Diplomatsko razkosanje Slovenije, 167–168; Repe, Zorn, Ajlec, Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja*, 27. Več o mađarski okupaciji Premurja tukaj: Darja Kerec, Attila Kovács, Vzpostavitev mađarske okupacijske oblasti v Prekmurju. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 119–138.

cija Kranjske i Štajerske, iako su Njemci dobili i pojas širok oko 15 km južno od Save, gdje se nalazila granica između bivših austrijskih zemalja. Razlog je bio odbrambeni i privredni.

Zapadni ogranak granice protezao se sjeverno i zapadno od Ljubljane, kroz Polhograjska brda do nekadašnje rapalske granice između mjesta Žiri i Idrija kod Spodnjeg Vrsnika. Odatle je prema sjeveru pratio bivšu rapalsku granicu do nekadašnje tromeđe između Italije, Jugoslavije i Austrije.

Južni dio nekadašnje rapalske granice postao je „unutrašnja“ italijanska provincijska granica, koju su i dalje kontrolisali Italijani.²⁸

Poslije kapitulacije Italije, u septembru 1943. godine, čitava današnja slovenačka teritorija, koja je bila pod Italijom, prešla je pod njemačku vlast kao Operativna zona za Jadransko primorje sa sjedištem u Trstu.²⁹ Formalno je državna granica još postojala, jer je na sjeveru Italije formirana fašistička republika (tzv. Italijanska Socijalna Republika), koju je vodio Mussolini, a koja je obuhvatala i Ljubljansku pokrajinu.³⁰

Posebnost granice između Njemačke i Italije bila je granica u planinama. Zbog otežanog prolaska, nenaseljenih i rijetkih staza, granica je intenzivno bila pod stražom uglavnom na prelazima i sedlima, kroz koja su vodile staze i putevi (prelaz Vršič). Po planinama se još mogu naći granično kamenje i ostaci žica postavljeni na sedlima i prelazima.³¹

Branjenje granice

Njemci su, prije svih, sistematski utvrdili i branili nove okupacione granice, postavili su minska polja, žičane ograde (slika 8), odbrambene objekte i bunkere.³² U svrhu granične kontrole, srušene su sve zgrade³³ u

²⁸ Repe, Zorn, Ajlec, Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja*, 19-22.

²⁹ Nartnik, Maruša, Knez, Lea, Mikša, Peter. *Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo (1941–1945)*. U: *Domači kraji: zbornik Občine Dobrova - Polhov Gradec in okoliških krajev*. Dobrova: Občina Dobrova - Polhov Gradec, 98.

³⁰ Repe, Ajlec, *Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu*, 24.

³¹ Arhiv projekta „Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva“. Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Dio novih saznanja o ovoj temi autori članka predstavili su na izložbi „Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja. Življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945“, koja je na internetu dostupna na adresi: <https://okupacijskemeje.si/exh01-ch08.html>.

³² Mikša, Zorn, *Rapalska meja*, 626.

³³ Poznata je priča o njemačko–italijanskoj granici u Polhograjskim brdima. Granična komisija je granicu ucrtala preko dvorišta jednog domaćinstva, što bi značilo da će, kada se postavi granica, domaćinstvo, uključujući i pomoćne zgrade, biti srušeno. Noću su stanovnici granicu pomjerali niže, ispod domaćinstva, i tako ga zaštitili od rušenja. Izvor: Nartnik, Knez, Mikša, *Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo*, 102.

Slika 5. Njemačko-italijanski granični prelaz na mostu preko Save na Ježici (danas u Ljubljani). Za vrijeme okupacije, Ljubljana je postala pogranični grad i administrativno središte tzv. Ljubljanske pokrajine, jedne od italijanskih provincija. Izvor fotografije: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

pograničnom pojasu, a šume posječene³⁴ do oko 50 metara od granice, što im je omogućavalo bolju kontrolu. To su, prije svega, obavljali prisilni radnici.³⁵ Stražarski tornjevi (slika 7) su bili visoki do 30 metara i strateški postavljeni tako da su pokrivali područje između jednog i drugog stražarskog tornja.³⁶

³⁴ Vlasnik je mogao da ukloni svoje drvo i iskoristi ga za svoje potrebe, ako to ne bi uradio, uklonili bi ga prinudni radnici za potrebe Njemaca. Grane nijesu smjeli slagati na gomilu, nego su ih širili po što većem području isječene šume da bi time suzbili rast podrasta. Intervju sa Milanom Koširjem, 24. 10. 2015, snimak intervjua čuvaju autori.

³⁵ ARS, AS 1602, šk. 285, f. 297, Grenzsicherung an der deutsch-kroatischen Grenze, 20. 10. 1942; Bauarbeiten im Raume Rohitsch, Sattelbach und Matzelgebirge, 6. 10. 1942; ARS, AS 1602, šk. 285, f. 297, Grenzsicherungszone, Hindernisbau und Bauten von Wachtürmen, 5. 3. 1943.

³⁶ Šiter, Daniel. Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina. *Kronika*, 67 (1), 152.

vedenoga se granica teško prelazila, granični prijelazi bili su rijetki, a prelaženje granice zbog rada na njivama i livadama, odnosno iz hitnih razloga, bilo je jako otežano te je često zavisilo od dobre volje stražara i pograničnih službi. Tako su ilegalni prelazi granice bili česti uprkos visokom riziku i smrtnim slučajevima u minskim poljima.³⁸

Na graničnim prelazima sastavni dio žičane ograde bila je i velika gvozdena kapija, a ponegdje je stajala samo drvena rampa za podizanje. Na najjisturenijim mjestima postavljena je dva metra visoka ograda od pletene žice, na kojoj je u tri reda bila i bodljikava žica. Iza ograde su na zemlji, u širini od dva do tri metra, postavili bodljikavu žicu, a na nekoliko metara širine i protivpešadijske mine. Mine je postavljala vojska, a sve ostale poslove obavljao je mobilisan narod.³⁹

Na svakih 500 metar stajale su table upozorenja veličine 20 do 30 cm sa prijetećim natpisom „Pažnja! Smrtno opasno!“⁴⁰ Do nesreća zbog eksplozivnih naprava dolazilo je već dok su ih radnici polagali.⁴¹

Upravo su mine predstavljale najveću opasnost po lokalno stanovništvo. Zbog mina su stanovnici teško odlazili na njive i u šume ili im je to bilo sasvim onemogućeno, a put do prodavnice, ljekara ili crkve znatno se produžavao. U pograničnom pojasu ni stoka nije mogla da pase.⁴²

Utvrđivanje njemačke južne granice 1944. godine

U drugoj polovini 1944. godine Njemci su, očekujući moguće savezničko iskrcavanje na Balkanu,⁴³ a i zbog uspjeha partizana i Crvene armije na Istočnom frontu i na Balkanu (Srbija – oslobođenje Beograda),⁴⁴ započeli opsežno utvrđivanje južne granice. Naime, Adolf Hitler je na predstojeću opasnost odgovorio izdavanjem dva dekreta (naredbe od 26. jula i 19. septembra 1944), kojima je naredio da se na njemačko-hrvatskoj granici uspostavi neprobojni „Südostwall“ (jugoistočni zid, nazvan i „Reichsschutzstellung“, odnosno linija za zaštitu Rajha). Utvrđena granica na Sutli trebalo je da predstavlja jaku odbrambenu liniju, gdje bi se sovjetska ofanziva „slomila“ i spriječila invazija Crvene armije na Donju Štajersku i jugoistočnu Au-

³⁸ Repe, Zorn, Ajlec, Mikša, *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja*, 21.

³⁹ Intervju s Albinom Gobecom, 12. 12. 2018, snimak intervju čuvaju autori.

⁴⁰ ARS, AS 1602, f. 297, š. 285, *Verdrahtung der kroatischen Grenze*, 12. 10. 1942, 1–2.

⁴¹ Intervju s Emilom Kranjcem, 17. 10. 2017, snimak intervju čuvaju autori.

⁴² Intervju s Jožetom Hederihom, 24. 6. 2017, snimak intervju čuvaju autori; intervju sa Brankom Mikšom, 12. 11. 2016, snimak intervju čuvaju autori; intervju sa Štefkom Ivić, 12. 11. 2016, snimak intervju čuvaju autori.

⁴³ Ferenc, *Zaključne operacije za osvoboditev naše domovine*. Kronika, 8 (2), 66.

⁴⁴ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 771–772.

Slika 7: Njemački stražarski toranj na granici između Njemačke i Italije kod Ljubljane (lijevo) i ostaci temelja stražarskog tornja iz Drenovca kod Bukovja na granici između Njemačke i NDH. Izvor lijeve fotografije: Muzej novije zgodovine Slovenije; autor desne fotografije Marko Berkovič.

striju.⁴⁵ U najgorem slučaju, to bi Njemcima omogućilo postepeno i sigurno povlačenje i prijeko potrebno vrijeme za organizaciju novog odbrambenog fronta koji bi štiti južne granice predratne Njemačke.

U prvoj polovini oktobra 1944. njemački okupator započeo je opsežne dodatne fortifikacione radove. Na obližnjim brdima granica je isprepletena kilometrima rovova (stanovnici ih i danas zovu „šicgraben“ (njem. Schützengraben)) i ojačana mitraljeskim gnijezdima i bunkerima (slika 9), skladištima municije, topovskim rovovima i raznim zamkama. Namjestima za prelaz (na primjer mostovima), postavljene su protivtenkovske prepreke (stubovi i mine), a u zaleđu protivtenkovskih prepreka namjestili su lakše protivtenkovske topove za borbu protiv tenkova i invazijske pješadije. Duž granice su, na udaljenosti od 100 do 150 metara od nje, iskopani protivtenkovski rovovi širine do četiri metra i dubine tri i po metra, koje su na nekim mjestima utvrdili granama ili šibljem. Ispred rovova su namjestili i žičane prepreke u dva ili više redova. Na najbitnijim područjima izgradili su bunke i postavili protivvazduhoplovne topove. U slučaju nedostatka građe-

⁴⁵ Klanjšček et al., *Narodnoosvobodilna vojna*, 773.

Slika 8: Peter Mikša pored ostataka žičane ograde koja je i danas vidljiva u Julijskim Alpima. Autor fotografije: Matija Zorn.

vinskog materijala (kamenja, drva i zemlje), okupator je čak rušio i uništavao kamene kuće.⁴⁶

U početku je planirana betonska odbrambena linija, ali su se zbog velikog nedostatka materijala (posebno gvožđa) odlučili za običnu utvrđenu liniju koja se sastojala od poljskih utvrđenja.⁴⁷ Radove kopanja su uglavnom izvodili ratni zarobljenici, ali je na to često bilo prinuđeno i lokalno stanovništvo. Zbog ambicioznog projekta, koji je obuhvatio desetine kilometara dugačak pojas, i nedostatka radne snage, radove kopanja izvodili su i njemački vojnici.⁴⁸ Duž Sutle je mobilisano između 28.000 i 50.000 radnika.⁴⁹ Od oktobra 1944. godine u sektoru Trećeg građevinskog odjeljenja sa sjedištem u Rogaškoj Slatini navodno je radilo od 8.000 do 12.000 prisilno dovedenih radnika.⁵⁰

⁴⁶ Siter, Reka Sotla, 160.

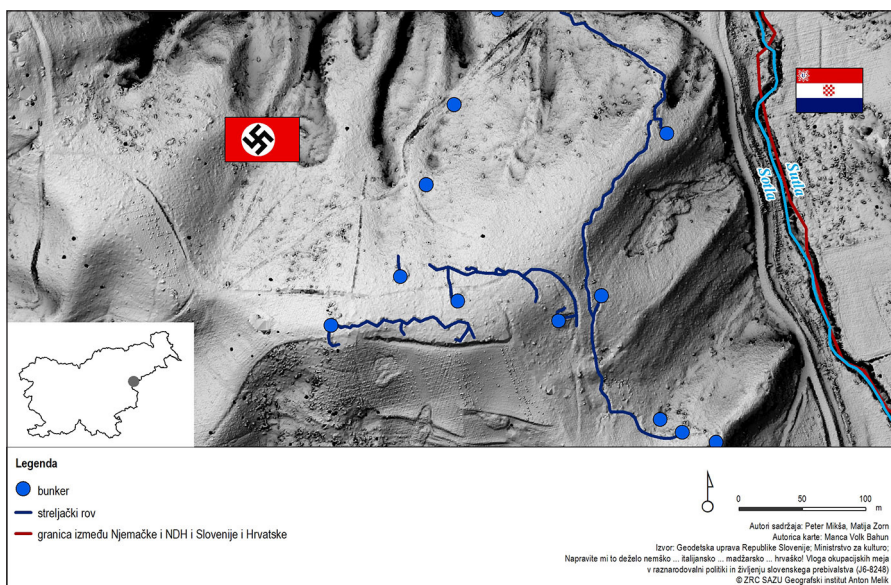
⁴⁷ ARS, AS 1851, š. 75, a. e. 1877, Skica Rogaške Slatine, 3. 12. 1944; š. 64, Utrdbena dela na Spodnjem Štajerskem, 6. 12. 1944, str. 1

⁴⁸ Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (I. 1898-1958), 17–18.

⁴⁹ ARS, AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941-1945, šk. 69, a. e. 1826, 16. 10. 1944. Situacijsko poročilo je bilo naslovljeno na Glavni štab NOV in PO Slovenije.

⁵⁰ Mikša, Zorn, *Življenje ob meji*, 85.

Odbrambeni rovovi bili su duboki od jednog i po do dva metra, a na otprilike svakih 50 metara postavljeno je mitraljesko gnijezdo veličine oko dva puta dva metra (u zavisnosti od terena). Na određenoj udaljenosti (oko 100 metara) iskopan je i veći bunker. U njemu je bilo mjesta za 12 do 16 vojnika, a prekriven je slojevima grana i zemlje kako bi eventualna eksplozija bombe što manje oštetila unutrašnjost. Svi iskopi uvrđeni su drvenim gredama. Drvo su sjekli u okolnim šumama, a vlasnicima za oduzeti materijal nije plaćeno.⁵¹

Slika 9: Streljački rovovi i bunkerji napravljeni 1944. godine na desnom, njemačkom brijegu rijeke Sute, južno od Rogaške Slatine.

Prelazak granice – na primjeru njemačko-hrvatske granice

Za prelazak granice bila je potrebna dozvola,⁵² koju nije bilo jednostavno dobiti. Njemačkoj policiji je naredeno da odmah upotrijebi oružje ako bi neko prelazio granicu bez valjanih dokumenata, odnosno ilegalno.⁵³ Za lokalno stanovništvo, koje je zavisilo od prelaženja granice, uveli su dozvole za zadržavanje u pograničnom pojasu.⁵⁴ Pojedinaac koji bi želio da pređe

⁵¹ Mikša, Zorn, *Življenje ob meji*, 154.

⁵² SI ZAL ŠKL, 268, šk. 79, a. e. OK-C-15, Objava.

⁵³ SI ZAL ŠKL (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka), 268, Zbirka NOB, 2. inventar nemškega okupacijskega gradiva, c. plakati in letaki, ovoj 15. Objava

⁵⁴ Šiter, Reka Sota, 155.

njemačku državnu granicu morao je na osnovu ispunjenog formulara dobiti dozvolu za izdavanje pogranične dozvole.⁵⁵ Pogranične dozvole su se pokazivale stražarima koji su se nalazili u barakama pored prelaza.

Formular za dobijanje dozvole na njemačko-hrvatskoj granici, u zavisnosti od svrhe prelaska granice, obuhvatao je pet mogućnosti za prelazak. Podnosioci su najčešće navodili zaposlenje u radnom objektu važnom za njemačku državu, posjetu ljekaru ili bolnici odnosno pohađanje školskih ustanova.

Granične dozvole sadržale su sljedeće identifikacione elemente: fotografiju vlasnika, njegov opis (fizički izgled, starost, zanimanje, mjesto zaposlenja i prebivališta), pečateizdavalaca (policijske vlasti matične i susjednih država i okružne carinske kancelarije), datum izdavanja i datum isteka, razlog izdavanja dozvole odnosno svrhe prelaska granice i oznaku prelaza za koji se dozvola izdaje.⁵⁶

Pored navedenog, formular (preduslov za izdavanje dozvole) sadržavao je i informacije o iznosu dnevne zarade i objašnjenje zašto su radno mjesto odnosno preduzeće u kojem je podnosilac zahtjeva zaposlen važni za Njemački rajh. Pored toga, podnosilac zahtjeva je morao da popuni odjeljak o članstvu u njemačkim organizacijama, navodeći svoj članski broj. Vlasnici koji su posjedovali zemljišta sa obje strane Sutle takođe su morali da naznače tačnu površinu zemljišta na njemačkoj i hrvatskoj teritoriji i vrstu pretežne namjene zemljišta (vinograd, voćnjak, njiva / polje, šuma ili livada). Vlasnik dozvole nije mogao dobiti dozvolu za proizvoljnu upotrebu graničnih prelaza duž cijele granice uz rijeku Sutlu nego mu je za prelazak granice tačno određen malogranični prelaz. Djeci mlađoj od 14 godina za prelazak granice u pratnji odraslih lica nije bila potrebna posebna dozvola – naravno, pod uslovom da su bila navedena u dozvoli roditelja odnosno staratelja.⁵⁷

Život uz južnu njemačku granicu

Da bi zaštitile granicu od ilegalnog prelaženja, njemačke vlasti su izdale nekoliko naredbi za utvrđenje granice tzv. sigurnosnim pojasevima koji su bili široki i do 200 metara. Sve stanovništvo pograničnih gradova koje je živjelo unutar odbrambenog pojasa moralo se odseliti. Pri tome nije bilo bitno radi li se o Njemcimaii Slovencima. Njemačke vlasti su obezbijedile da svi koji su se odselili mogu da zadrže svoju imovinu i da na mjestu preseljenja dobiju ekvivalentnu imovinu. U slučaju da iseljenici nijesu mogli biti na-

⁵⁵ ARS, AS 1602, šk. 178, p. e. 1309, Antrag, 3. 12. 1943.

⁵⁶ Siter, Reka Sotla, 156.

⁵⁷ ARS, AS 1602, šk. 149, p. e. 1007, Niederschrift, 23. 6. 1941, 1.

Slika 10: Ograda duž granice bila je sa njemačke strane na nekim mjestima viša od dva metra. Uprkos tome se krijumčarilo. Rijetka fotografija krijumčarenja prikazuje upotrebu merdevina prilikom prelaska ograde. Snimljeno u blizini Rogaške Slatine, vjerovatno 1944. godine. Arhiv fotografije: Peter Mikša.

seljeni negdje drugdje na okupiranoj teritoriji, bili bi slati negdje u Treći rajh, gdje su im vlasti obezbjeđivale nesmetan život.⁵⁸

Nova granica je stanovnicima pograničnog prostora prouzrokovala nemalo problema. Nova granica uz Sutlu (njemačko-hrvatska granica) sprečavala je kupanje i ribolov, čak i pristup samoj vodi, što je stanovnicima onemogućavalo niz radnji, poput pristupa pijaćoj vodi, vodi za pranje, a tokom ljetnjih suša bilo je nemoguće navodnjavati poljoprivredna zemljišta.⁵⁹ Zbog

⁵⁸ SI ZAL ŠKL Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka, 268, Zbirka NOB, 3. inventar propagandnega gradiva, II. dokumenti nasilja in strahot okupatorja in njegovih pomagačev, šk 77, c. stenski časopisi, ovoj 14. Stenski časopis

⁵⁹ Intervju sa Jožetom Hederihom, 24.6.2017, snimak intervjuja čuvaju autori; intervju sa Brankom Mikšom, 12. 11. 2016, snimak intervjuja čuvaju autori.

nedostatka vode patila je i stoka. Pored toga, propadali su i vinogradi, jer vinorodne površine nijesu mogli dovoljno prskati galicom.⁶⁰

Svakodnevnim migrantima koji su odlazili na posao iz Hrvatske u Njemačku prelazak granice postao je težak, nezgodan, a bili su i podvrgnuti stalnoj kontroli. Prisustvovanje sahranama i masovnim ceremonijama, posjete crkvama, rođacima i prijateljima sa druge strane granice nijesu bili dovoljan razlog za izdavanje dozvole za prelazak.⁶¹ Tako su stanovnici, da bi održavali kontakte, pohađali vjerske obrede, koji nijesu bili dostupni na njemačkoj strani, odnosno zarađivali novac itd., često ilegalno prelazili granice, što je zbog utvrda bilo izuzetno opasno.

Lica kojima je granica presjekla svakidašnje utabane puteve, trudila su se da prežive na različite načine. Pošto su granični prelazi bili rijetki, a za prelazak granice bila potrebna dozvola, ljudi su granicu prelazili tajno. Mnogi od njih su počeli da se bave krijumčarenjem (slika 10), o čemu i danas svjedoče brojne priče. Bilo je mnogo smrtnih slučajeva, a još više povreda. U mrtvačkim matičnim knjigama nalaze se brojni upisi s navodima „upucan na granici tokom krijumčarenja“ ili „ubijen od mine na granici“.⁶² U slučaju ilegalnog prelaženja granice, žičanu ogradu su sjekli kliještima za živu ogradu, a za prelazak preko minskih polja najčešće su postavljane daske ili merdevine.⁶³

Po završetku rata, žice i ograde na granici su ostale, kao i mine, koje su i nakon rata odnijele previše žrtava, iako je nova vlast počela da ih uklanja. Svjedoci se sjećaju da su najčešće stradale krave ili konji, a svoju „cijenu“ su plaćali i ljudi.⁶⁴

Mine su vadili i mnogi lokalni stanovnici te ih u poslijeratnim godinama koristili za razne poslove miniranja. Slično je bilo i sa žicom kojom su ograđivali kuće i poljoprivredna zemljišta.⁶⁵ Stanovnici su ostatke granice, stubove od željeza i žicu, koristili pri izgradnji, za kovanje ili su ih preprodavali.⁶⁶

Zaključak

Okupacione granice u Sloveniji predstavljaju važan dio slovenačke savremene istorije, koji je ostavio snažan pečat na stanovništvo, ali o njima i dalje (pre)malo znamo, jer su po završetku rata željeli da se što prije „zaborave“.

⁶⁰ Intervju sa Ivanom Ivićem, 12. 12. 2018, snimak intervjuja čuvaju autori.

⁶¹ Intervju sa Brankom Mikšom, 12. 11. 2016, snimak intervjuja čuvaju autori; intervju sa Marjanom Anverdorbenom, 22. 8. 2017, snimak intervjuja čuvaju autori.

⁶² Mrliška matična knjiga Rogaška Slatina 1941–1945.

⁶³ Intervju s Jožetom Hederihom, 24. 6. 2017, snimak intervjuja čuvaju autori.

⁶⁴ Intervju sa Brankom Mikšom, 12. 11. 2016, snimak intervjuja čuvaju autori.

⁶⁵ Intervju sa Emilom Kranjcem, 17. 10. 2017, snimak intervjuja čuvaju autori.

⁶⁶ Nartnik, Knez, Mikša, Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo (1941–1945). 107

Slika 11: Italijsko-njemački okupacioni granični kamen sa jasno vidljivim natpisom I, koji i danas stoji na liniji nekadašnje okupacione granice na Toškom čelu kod Ljubljane. Autor fotografije: Božidar Flajšman.

Slika 12: Njemačko-italijanski granični kamen kod Koče na Prehodavci (2071 m) u Julijskim Alpima. Riječ je o prethodnom graničnom kamenu rapalske granice između Italije i Jugoslavije – po dijelu potonje između 1941. i 1945. godine išla je nova okupaciona granica. Na strani graničnog kamena koja je bila okrenuta prema Njemačkoj 1941. godine, umjesto slova „J“ (Jugoslavija), bilo je upisano slovo „D“ („Deutschland“). Na istoj stranici je zapisana i godina 1920, kada je potpisan Rapalski ugovor između kraljevina Italije i SHS. Autor fotografije: Matija Zorn.

Slika 13: Njemačko-hrvatski okupacioni granični kamen sa jasno vidljivim natpisom NDH, koji i danas stoji u slivu rijeke Sutle. To granično kamenje i danas predstavlja jedine oznake razgraničenja između Slovenije i Hrvatske na ovom području. Autor fotografije: Peter Mikša.

Granice su na neljudski način ometale svakodnevni život ljudi, čija je svjedočenja dominacija političke i vojne istorije potisnula na marginu. Tek u zadnje vrijeme shvatamo značaj ovih svjedočenja za bolje razumijevanje okupacionih granica.

Od državnih granica iz vremena Drugog svjetskog rata do danas, kao državne granice sačuvane su:

- granica između Njemačke i Hrvatske, koja se temeljila na razgraničenju iz vremena Austrougarske i danas predstavlja granicu između Hrvatske i Slovenije;

- najsjeverniji dio granice između Njemačke i Italije, koji se temelji na rapalskoj granici i danas predstavlja granicu između Slovenije i Italije;

- dio sjevernog dijela granice između Njemačke i Mađarske i njen najjužniji dio, koji se temelji na razgraničenju iz vremena Austrougarske i danas predstavlja granicu između Austrije i Slovenije na sjeveru i Hrvatske i Slovenije na jugu;

- pretežni dio granice između Italije i Hrvatske, koji se takođe zasniva na razgraničenju iz vremena Austrougarske i danas predstavlja granicu između Hrvatske i Slovenije.

Peter MIKŠA, Matija ZORN

DISMEMBERED SLOVENIA 1941–1945 BY WAY OF EXAMPLE OF THE OCCUPATION BORDERS

Summary

During World War II modern-day Slovenia was occupied by four states, i.e. Germany, Italy, Hungary, and Croatia. Its territory was divided on the basis of agreements reached by the occupying forces. Germany and the Independent State of Croatia (NDH) signed an agreement on 13 May 1941, Italy and the NDH five days later, Germany and Italy on 8 July 1941. No agreement was concluded between Germany and Hungary. Intergovernmental commissions defined the new delimitations on location by the autumn of 1941. The bulk of territory was occupied by Germany (10,118.52 km²), which was followed by Italy (4,550.66 km²) and Hungary (99,54 km²), while the NDH obtained about 12 km². In total, the occupation borders measured around 665 km in length. Totalling almost 277 km, i.e. almost 42% of all occupation borders, the border between Germany and Italy was the longest. It was followed by the border between Italy and the NDH (172 km or 26%), Germany and the NDH (133 km or 20%), Germany and Hungary (83 km or 13%). Slightly more than half its course (51.3%) corresponds to Slovenia's modern-day borders, while the re-

maining part (48.7%) ran within modern-day Slovenia. The longest border running within the boundaries of modern-day Slovenia was that between Germany and Italy, i.e. 264 km or 95% of the border. The remaining borders had a higher share of the border that corresponds to present-day borders: Italy and the NDH 171 km (99%), Germany and the NHD 115 km (86%), Germany and Hungary 44 km (52%). As a rule, all structures were demolished and areas deforested along the borders to improve to the control, minefields were laid, barbed-wire fences installed and movement was heavily restricted. This had a significant impact on the lives of the local population. The following World War II borders serve as a modern-day state borders: the border between Germany and Croatia, which was based on the delimitation from the period of Austria-Hungary and is nowadays the border between Croatia and Slovenia; the northernmost section of the border between Germany and Italy, which is based on the Rapallo border and represents the modern-day border between Slovenia and Italy, a section of the northern part of the border between Germany and Hungary, as well as its southernmost part, which is based on the delimitation from the period of Austria-Hungary and represents the modern-day border between Austria and Slovenia in the north and that between Croatia and Slovenia in the south, as well as a large section of the border between Italy and Croatia, which is also based on the delimitation from the period of Austria-Hungary and is nowadays the border between Croatia and Slovenia.

Izvori i literatura

Izvori:

- ARS – Arhiv Republike Slovenije,
- AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje
- AS 1851, Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945
ZAL - Zgodovinski arhiv Ljubljana,
- Enota Škofja Loka, 268

Mrliška matična knjiga Rogaška Slatina 1941–1945.
Šolska kronika osnovne šole I. v Rogaški Slatini (I. 1898-1958)

Lični izvori

- Gobec Albina, Rogaška Slatina, 12. 12. 2018.
Hederih Jože, Dekmanca, 24. 6. 2017.
Ivić Ivan, Dolnje Brezno, 12. 12. 2018.
Ivić Štefka, Vonarje, 12. 12. 2018.
Košir Milan, Črni vrh, 24. 10. 2015.
Kranjc Emil, Rogatec, 17. 10. 2017.

Mikša Branko, Zalug, 12. 11. 2016.

Unverdorben Marjana, Rogaška Slatina, 22. 8. 2017.

Literatura

- Balkovec, B. & Flajšman, B. (2020). Okupacijske meje na Dolenjskem 1941–1945. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (53–71). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Celar, B. (2002). *Slovenija in njene meje*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola.
- Ferenc, T. (1960). Zaključne operacije za osvoboditev naše domovine. *Kronika*, 8 (2), 65–80.
- Ferenc, T. (1968). *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja.
- Ferenc, T. (2006). *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Fischer, J. (ur) (2005). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Flajšman, B. & Balkovec, B. (2020). Okupacijske meje v Beli krajini 1941–1945. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (73–92). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Kerec, D. & Kovács, A. (2020). Vzpostavitev madžarske okupacijske oblasti v Prekmurju. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (119–138). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Klanjšček, Z., Ferenc, T., Ferlež, I., Mikuž, M., Nedog-Urbančič, A., Novak, J., Stepančič, M. & Stiplovšek, M. (1976). *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem: 1941–1945*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Mikša, P. & Zorn, M. (2018). Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine. U: *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (605–641). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Mikša, P. & Zorn, M. (2020). Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945). U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (93–117). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Mikša, P. & Zorn, M. (2020). *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Nartnik, M., Mikša, P. & Knez, L. (2019). Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo (1941–1945). U: *Domači kraji: zbornik Občine Dobrova - Polhov Gradec in okoliških krajev* (94–111). Dobrova: Občina Dobrova - Polhov Gradec.
- Repe, B. & Ajlec, K. (2010). Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (7–32). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Repe, B. (2015). *S puško in knjigo: narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Repe, B. (2019). Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu. *Zgodovinski časopis*, 73(1–2), 158–192.
- Repe, B., Zorn, M., Ajlec, K. & Mikša, P. (2019). *Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja: življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Siter, D. (2019). Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina. *Kronika*, 67 (1), 141–164.
- Zorn, M., Ciglič, R. & Gašperič, P. (2020). Državne meje na ozemlju Slovenije med drugo svetovno vojno na podlagi kartografskega gradiva okupacijskih. U: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945* (193–222). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Internet izvori:

- Temeljni raziskovalni projekt „Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva“ (J6-8248), <https://okupacijskemeje.si/preface.html>
- Izložba: „Idrija in Žiri kot obmejna kraja 1941–1945“, <https://okupacijskemeje.si/exhibition03.html>
- Izložba „Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja. Življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945“, <https://okupacijskemeje.si/exh-01-ch08.html>

Богдан ЖИВКОВИЋ*

ОД НОВОГ ПОМИРЕЊА ДО СТРАТЕШКОГ САВЕЗА:
ОДНОСИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ И ИТАЛИЈАНСКИХ
КОМУНИСТА ОД 1962. ДО ТОЉАТИЈЕВЕ ПОСЕТЕ
ЈАНУАРА 1964. ГОДИНЕ

ABSTRACT: On the basis of unpublished sources from the archives of the communist parties of Yugoslavia and Italy (Arhiv Jugoslavije, Belgrade; Archivio del Partito comunista italiano, Rome), this article analyzes the relations between these two parties during the early sixties. In a few very significant and crucial years for their interparty relations, the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the Italian Communist Party (PCI) managed to reestablish their relations, and to elevate them to a level of a strategic alliance. The aim of this article is to analyze that process, which was the foundation of a closer friendship and alliance of the LCY and PCI in the following decades.

KEYWORDS: Yugoslavia, Italian Communist Party (PCI), communism, Tito, Togliatti, Cold War.

Увод

Односи југословенских и италијанских комуниста у деценијама пре шездесетих година двадесетог века комплексан су историјски феномен, историја сарадње која је обележена плодним периодима сагласја, али и неретким оштрим сукобима. У деценијама између два светска рата, међупартијски односи Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и Комунистичке партије Италије (КПИ) умногоме су непознаница за историографију. Ипак, и без детаљнијих истраживања на ову тему, неко-

* Аутор је доктор историјских наука.

лико кључних елемената односа двеју партија су евидентни. Наиме, јасно је да је у свету међународног комунизма међуратног доба италијанска партија била далеко значајнија од југословенске. Док је КПЈ била маргинална и подељена унутрашњим сукобима, КПИ је била снажна партија, са великим међународним угледом и утицајем у земљи. Њен лидер, Палмиро Тољати, у том добу заузимао је високе позиције у Коминтерни, бивајући далеко значајнији од било ког југословенског комунисте.¹ О далеко већем утицају и значају италијанске партије најбоље сведочи Четврти конгрес КПЈ, одржан у Дрездену 1928. године. Наиме, емисар Коминтерне на том конгресу, а самим тим и највећи ауторитет на скупу, био је управо лидер КПИ, Палмиро Тољати.²

Далеко познатија је историја односа КПЈ и КПИ током четрдесетих и педесетих година. У те две деценије, природа међупартијских односа драматично се променила. Док је пре рата КПИ била бројнија, значајнија и утицајнија, Други светски рат донео је стреловит успон КПЈ. Како је то лапидарно приметио Ђан Карло Пајета, истакнути функционер италијанске партије, „они су извршили револуцију а ми нисмо“.³ Као успешнија и моћнија партија, КПЈ је покушавала да успостави своју хегемонију и утицај над КПИ, што је водило растућем сукобу двеју партија током четрдесетих година. Југословенски покушаји доминације били су приметни још током рата,⁴ а утицај КПЈ се посебно осећао у северној Италији, простору на коме су италијански комунистички партизани логистички и финансијски зависили од југословенске партије.⁵ Патерналистички однос југословенских комуниста према италијанским друговима настављен је и након рата, а посебно је појачан у

¹ О историји италијанског комунизма у периоду од оснивања партије, 1921. године у Ливорну, до Другог светског рата писали су многи историчари. Ипак, за више о тој теми упућујемо, пре свега, на старију, али класичну и непревазиђену, историју КПИ Паола Спријана: P. Spriano, *StoriadelPartitocomunistaitaliano*, I-III, Torino, 1967-1970.

² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Prva knjiga*, Beograd, 1988, 160, 261. S. Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia During the Great Purge (1936-1940)*, Talin, 2020, 41, 50.

³ G. C. Pajetta, *Le crisi che ho vissuto. Budapest Praga Varsavia*, Rim, 1982, 40.

⁴ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo*, Rim, 2005, 24, 61; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin. Il Pci e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*, Bolonja, 2007, 140.

⁵ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 59-60, 106; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin*, 106; A. Agosti, *Palmiro Togliatti. A Biography*, London Njujork, 2008, 162; Интервју историчара Паола Спријана у – В. Valli, *Gli eurocomunisti*, Milano, 1976, 98; M. Zucconi, *Il ditto sula piaga. Togliatti e il Pci nella rottura fra Stalin e Tito 1944-1957*, Milano, 2008, 55-56. У једном интервјуу Јосип Копинич је навео како је он био одговоран за радио везу између КПИ и Москве током рата. Поводом тог питања наводно је имао састанак са Ђан Карлом Пајетом, 1940. године у Љубљани - М. Marić, *Decakomunizma. Knjiga I*, Beograd, 2014, 233.

месецима након Прве конференције Информбироа, септембра 1947. године у Пољској. Током формативног заседања Информбироа, југословенски представници Едвард Кардељ и Милован Ђилас били су савезници совјетског представника Жданова у нападима на КПИ и француску партију (КПФ).⁶ Највиши руководиоци КПИ, а пре свега њен генерални секретар Тољати, све време су са негодовањем гледали на југословенски патернализам, снажно му се опирући.⁷ Стога, када је пролећа 1948. године Москва донела одлуку да се КПЈ жестоко нападне, КПИ и Тољати јасно су подржали такву политику и помогли совјетским нападима на Београд током Другог заседања Информбироа, крајем јуна 1948. године у Букурешту.⁸

Историографија се углавном фокусира на Тршћанско питање као главну тачку спорења југословенских и италијанских комуниста током четрдесетих година.⁹ Такав фокус је логичан, с обзиром на то да је у питању тема око које су се две партије снажно сукобљавале.¹⁰ Ипак, уве-

⁶ *Zapisnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Branko Petranović(ur.), Beograd, 1995, 213-219, 587-588, 598; S. Pons, *L'impossibile egemonia. L'URSS, il PCI e le origini della guerra fredda (1943-1948)*, Rim, 1999, 108, 203.

⁷ Југословенска ароганција, у комбинацији са константним притисцима и саветима који су више личили на наредбе, водила је једном непријатном разговору у коме је видно огорчени Тољати свом југословенском саговорнику рекао „оставите револуцију у Италији нама“. S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 219.

⁸ S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 125-132, 225; M. Galeazzi, *TogliattieTito*, 104. У интерним совјетским документима о сукобу са Југославијом, један од грехова који је приписан КПЈ био је и „недопустив“ напад на Тољатија. S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 204.

⁹ О питању политике КПИ према Трсту четрдесетих година најреlevanceнија је монографија Патрика Карлсена - P. Karlsen, *Frontiera rossa. Il PCI, il confine orientale e il contesto internazionale 1941-1955*, Gorica, 2010. Уз то, и неке друге студије које су се бавиле политиком КПИ у то доба доносе важна сазнања о положају и улози Тршћанског питања у Тољатијевој политици: S. Pons, *L'impossibile egemonia*; M. Galeazzi, *TogliattieTito*; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *TogliattieStalin*; M. Zuccari, *Ildittosulapiaga*. О југословенској политици према Трсту током четрдесетих видети: Д. Богетић, Б. Димитријевић, *Тршћанска криза 1945-1954*, Београд, 2009; М. Милкић, *Тршћанска криза и војно-политичким односима Југославије са великим силама 1943-1947.*, Beograd, 2012; F. Tenca Montini, *La Jugoslavia e la questione di Trieste*, Bolonja, 2020.

¹⁰ Укратко, док је југословенска политика према Трсту била снажно експанзионистичка, КПИ је имала нијансиранији приступ. Подељена између верности међународном комунизму, тј. Москви и њеној подршци Београду, и националних аспирација, КПИ је покушавала да убеди Совјете у потребу умеровања југословенског радикализма и изналагања компромисног решења које би било прихватљиво и за италијански народ. Умерен и рационалан приступ Тољатија није наилазио на ширу подршку – ни у Италији, ни на Западу, ни у Москви, ни у Југославији. Све заинтересоване стране имале су далеко већа територијална очекивања. Након иницијалног одбијања Москве и Београда да уваже Тољатијеве предлоге, југословенска и совјетска страна су на крају ипак показали отвореност за Тољатијеве идеје. Ипак, таква југословенска флек-

рења смо да је италијански историчар Силвио Понсисправно утврдио како је Трст био искључиво повод сукоба КПЈ и КПИ, док је узрок био далеко дубљи. По Понсовој анализи, суштина сукоба Тољатија и Тита била је у њиховим дијаметрално другачијим и супротстављеним визијама за будућност светског комунизма. Наиме, са победом у рату, Међународни комунистички покрет и његова московска централа нашли су се пред важним спољнополитичким избором. Једна опција била је наставак сарадње са ратним капиталистичким савезницима, у складу са безбедносним интересима и схватањем о поступности напретка социјализму у свету. Друга опција, произишла из догматског читања марксизма, упућивала је на непосредни сукоб са капитализмом, агресивнију политику према Западу, и већу брзину у глобалном ширењу социјализма. КПЈ и КПИ били су најпарадигматичнији представници ова два виђења.

Југословенски комунисти били су јасни заговорници другог сценарија. Вођени младим и радикалним руководством, у коме су ретки имали значајније међународно искуство, залагали су се за оштрији приступ према капиталистичком Западу. Жеља за анексијом Трста није била само словеначки национални циљ, мада ту компоненту југословенске политике према Јулијској крајини не би требало потценити, већ, као и југословенска политика према Албанији, Грчкој или Балканској федерацији, одраз југословенског еспанзионизма и радикализма. КПЈ је, стога, представљала „лево“ крило Међународног комунистичког покрета. КПИ је, са друге стране, била „десно“ крило, и њена политика се базирала на првом сценарију, тј. на развоју сарадње са капиталистичким силама ратним савезницима. Разлози због којих се Палмиро Тољати залагао за умеренију спољну политику били су двоструки. Са једне стране, он је био искусни кадар Коминтерне, са дугогодишњим међу-

сибилност наступила је тек након преговора у Паризу лета 1946. године, који су указивали на потребу компромиса. Врхунац те политике била је Тољатијева посета Београду новембра 1946. године, када је лидер италијанских комуниста понудио једну врсту територијалне размене по којој би велика већина спорних територија припала Југославији, док би град Трст, и један узак железнички коридор који би га спајао са остатком националне територије, остао италијански. Ипак, тада је већ било касно за изнајажење билатералног споразума. У периоду након Париске конференције, остале италијанске странке добиле су снажну подршку САД, Велике Британије и Француске, те нису били спремне на територијална попуштања. Тиме су сви Тољатијеви напори остали неуспешни, а само је југословенско-совјетски раскол спасао КПИ од непријатне позиције умерености према тршћанском проблему, која је снажно утицала на креирање слике о КПИ као „антинационалној“ партији. За више о овој теми упућујемо на радове италијанских историчара, наведене у претходној фусноти, и на један чланак Саше Мишића, објављен у Београду – S. Mišić, “Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956”u: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, V. Pavlović (ur.), Beograd, 2015.

народним искуством, те је боље од југословенских комуниста разумевао реалполитичку условљеност међународних односа. Са друге стране, као лидер комунистичке партије која је постојала у једној капиталистичкој земљи, Тољати је разумевао да је опстанак његове партије, и њена шанса да активно учествује у управљању земљом, директно зависила од добрих односа Истока и Запада. Док је за Југословене антикапитализам био пресудан, италијански комунисти били су мотивисанији идејом антифашизма. Политички сукоб КПЈ и КПИ, заснован на различитим политикама, опстајао је све до 1948. године, јер сама Москва није била сигурна којим би од два наведена правца њена спољна политика требало да се креће. Са одлуком Стаљина да се посвети јачању совјетске хегемоније и социјализма у источној Европи, СССР се коначно определио за једну од две политике, и у тај избор се КПИ далеко више укључила него КПЈ.¹¹

Иако је Тољати био главни совјетски савезник у нападима на КПЈ током Друге конференције Информбироа у Букурешту, КПИ се није посебно истицала у нападима комунистичких партија на Југославију током наредних година. Штавише, италијански комунисти су, по експлицитној оцени која се налази у југословенским изворима, били најблажи у нападима на КПЈ у поређењу са осталим комунистичким партијама.¹² Два су била изузетка од тог општег тона. Први се односио на тршћанске комунисте, тј. на тада самосталну, иако под окриљем КПИ, Комунистичку партију Слободне територије Трста (КПСТТ). Са југословенско-совјетским расколом, у Зони А СТТ-а, која је била под англоамеричком управом, лидерство у комунистичком покрету преузели су италијански комунисти, предвођени чувеним агентом Коминтерне Виториом Видалијем. Услед чврстих и догматских идеолошких погледа Видалија и припадника партије, али и услед у региону раширених фрустрација због југословенског експанзионизма, КПСТТ је са Резолуцијом Информбироа 1948. године постала жестоко антијугословенски настројена. Штавише, под вођством Видалија у Трсту је основан тајни совјетски обавештајно-контраобавештајни центар Т1, који је био ударна песница совјетског напада на југословенски режим.¹³ Други изузетак

¹¹ Више о оваквој анализи политика и односа у троуглу КПИ-Београд-Москва у: S. Pons, *L'impossibile egemonia*.

¹² S. Mišić, „Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956“, 286; M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 105; A. Agosti, *Palmiro Togliatti*, 196-197.

¹³ О питању КПСТТ и жестоке антијугословенске политике ове партије говоре раније поменуте монографије Патрика Карлсена и Мауриција Зукарија: P. Karlsen, *Frontiera rossa*; M. Zuccari, *Il dito sulla piaga*. Ипак, дубља, нова и драгоцена сазнања о Видалију, његовој улози у борби против Југославији и везама са совјетским обавештајним службама, доноси недавно издата биографија Виторија Видалија, из пера Карлсена:

односио се на југословенско мешање у унутрашња питања КПИ 1951. године. Наиме, тада су италијанску партију напустила њена два релативно важна члана, Валдо Мањани и Алдо Куки. Југославија је снажно финансијски помогао овај двојац и њихово оснивање нове леве партије, која није успела пресудно да угрози КПИ, али јој је одузела један незаемарљив број гласова.¹⁴

Са југословенско-совјетским приближавањем, крунисаним посетом Никите Сергејевича Хрушчова Београду маја 1955. године,¹⁵ и КПИ је обновила односе са Савезом комуниста Југославије (СКЈ). Након почетне суздржаности италијанских комуниста, и опрезних контаката двеју страна, Двадесетим конгресом совјетске партије и процесом дестаљинизације који је на њему започет, две партије су се знатно приближиле. Пре одласка у Москву, јуна 1956. године, Јосип Броз Тито је у Београду примио Палмира Тољатија, почетком маја.¹⁶ И током ове посете, као и током посете још једне високе партијске делегације КПИ у октобру, показало се да између двеју партија постоји много блискости и простора за сарадњу.¹⁷ Југословенска и италијанска партија своје односе градиле су на једној важној сличности, а то је да су управо ове две партије биле „најлибералније“ у покрету, две партије које су најспремније прихватиле дестаљинизацију као идејну основу обнове комунистичке теорије и праксе. У јуну 1956. године, СКЈ и КПИ учинили су два чина којима су покушали да знатно допринесу реформи међународног комунизма. Док је Јосип Броз Тито боравио у Москви, и успео да убеди совјетску страну у потписивање Московске декларације,¹⁸ Палмиро

P. Karlsen, *Vittorio Vidali. Vita di uno stalinista (1916-56)*, Bolonja, 2019, 231-280.

¹⁴ Више о случају „Мањакуки“, како је он у италијанској јавности био познат, и југословенској помоћи њиховој новој партији у – F. Tenca Montini, S. Mišić, „Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)“, u: *Acta Histriae*, 25 (2017) 3, Koper, 2017, 785-812; S. Mišić, „Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956“, *Imagnacucchi. Valdo Magnani e la ricerca di una sinistra autonoma e democratica*, G. Voccolari, L. Casali (ur.), Milano, 1991.

¹⁵ О комплексним југословенско-совјетским односима током педесетих година, у којима се прешао пут од помирења до новог сукоба 1958. године, више у: Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014; S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953-57*, London, 2010. За ову тематику посебно су важни и мемоари Вељка Мићуновића, југословенског амбасадора у Москви у периоду од 1956. до 1958. године – V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977.

¹⁶ С. Мишић, „Обнављање односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије 1955-1956. године“, у: *Токови историје 2/2013*, Београд, 2013, 135-136; M. Zuccari, *Il dito sulla piaga*, 339-341; G. C. Pajetta, *Le crisi che ho vissuto*, 48-49.

¹⁷ Више о јунској посети у: Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), 507/IX – 48/1, 139.; а о октобарској посети у: АЈ, 507/IX – 48/1-145.

¹⁸ Две партије потписале су Московску декларацију 20. јуна 1956. године, тиме об-

Тољати је у Италији објавио своју теорију полицентризма.¹⁹ У питању су два акта којима су пропагиране субверзивне идеје, усмерене ка подривању совјетске хегемоније у Међународном комунистичком покрету, нешто што је у историографији први приметио Франсоа Фире.²⁰ Ипак, са совјетским војним гушењем мађарске кризе, уследило је и идеолошко дисциплиновање покрета, и одустајање од процеса дестаљинизације. Совјетски притисак водио је новом југословенско-совјетском сукобу, који је кулминирао Седмим конгресом СКЈ априла 1958.²¹ Пратећи политику Москве, КПИ је одустајала од својих субверзивних погледа и прекинула односе са Југославијом, тиме започињући нови прекид званичних међупартијских односа, након првог који је трајао од 1948. до 1955. године.

Друго помирење

Иако су Тољати и КПИ невољно прихватили сукоб са Југославијом,²² све до 1962. године италијанска партија је, дисциплиновано пратећи политику Москве, прекинула односе са Београдом. Званична међупартијска комуникација свела се на рођенданске честитке Броза и Тољатија, и на југословенску честитку поводом 40 година од оснивања КПИ, 1961. године.²³ У незваничној форми, или преко организација које су биле под утицајем двеју партија, било је одређених контаката, али

нављајући партијске односе, и промовишући принципе једнакости, независности и права на различите моделе у изградњи социјализма као основе међупартијских односа. V. Mićunović, *Moskovske godine*, 529-530.

¹⁹ Основна идеја ове теорије била је у супротстављању централизованом структури Међународног комунистичког покрета. Уместо такве форме, Тољати је пропагирао већу аутономију националних комунистичких партија, као и билатералне форме односа међу тим партијама, насупротив мултилатералној и институционализованој природи покрета под вођством Москве. Лидер италијанских комуниста био је уверен да би партије на тај начин биле далеко способније да се боље ухвате у коштац са регионалним/националним стварностима у којима су делале, стварајући алтернативне путеве у социјализам, који би се разликовали од Лењиновог модела из Русије са почетка века, и више одговарале савременој и локалној ситуацији. D. Sassoon, *Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Rim, 2014 (e-book), 92-108; *Evrokomunizam i socijalizam*, V. Mikecin (ur.), Zagreb, 1979, 7-20.

²⁰ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996, 561.

²¹ На том конгресу, КПИ је, у рангу посматрача, представљао Алфредо Рајхлин, који је том приликом улазио у сукобе са југословенским комунистима - АЈ, 507/IX – 48/1-219.

²² M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 187.

²³ АЈ, 507/IX – 48/1-229, 230, 231, 232, 236, 237, 238. Марко Галеаци напомиње како је италијанска амбасада у Београду придавала претерани значај овим честиткама, сматрајући их знаком идеолошког братства између партија, док су оне заправо показивале Тољатијев опрез – M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 213.

углавном без већег значаја. Изузетак и најважнији од тих сусрета била је посета Велиа Спана Београду крајем новембра 1960. године, у време када се у Москви одржавала конференција 81 комунистичке партије. Са Спаном се разговарало о две теме: Трећем свету, који је био поље његове експертизе, и агресивним политикама Кине и Албаније. Тема идеолошке ригидности Пекинга и Тиране била је важнија, јер је она заправо била увертира за приближење Београда и Москве. Наиме, током разговора у којем су обе стране критиковале кинеску спољну политику, Спано је истицао како су и Москва и Београд били под ударом Кине, на тај начин покушавајући да југословенским друговима укаже на блискост КПСС-а и СКЈ. Заправо, суштина овог разговора била је у поруци коју је Спано пренео из Москве, говорећи како му је високи функционер совјетске партије Корнијчук приватно рекао да је помирење са Југославијом неминовно, и да би требало одржавати односе са Београдом кроз мировне организације.²⁴ У питању је била најава формалнијег корака који ће доћи већ следећег месеца, у децембру 1960. године, када је совјетски министар спољних послова Громико изразио жељу за побољшањем односа са Југославијом.²⁵

Највероватнији разлог због кога је управо КПИ изабрана да буде гласник првих порука о спремности Москве на приближење са Београдом био је став италијанске партије, и њеног представника Луиђија Лонга, према Југославији током Конференције 81 комунистичке партије у Москви. Лонго и КПИ су том приликом апеловали на мекши став према СКЈ, пре свега на ублажавање критика о југословенском „ревизионизму“, желећи да се избегне оштра конфронтација са Београдом.²⁶

Ипак, КПИ није била пресудан фактор у овом процесу, већ је током 1961. године, али и већим делом 1962, стајала по страни и опрезно ишчекивала резултате главног процеса – совјетско-југословенског помирења. Упркос порукама које су крајем 1960. године наговештавале приближење, југословенски напори да се у Београду организује конференција несврстаних земаља закомпликовали су односе са Совјетским Савезом. Јачање југословенског утицаја у Трећем свету бринуло је совјетског лидера, те је он на више начина покушао да саботира Београдску конференцију, одржану у септембру 1961. године. Са једне стране, Никита Сергејевич Хрушчов је дипломатским средствима покушао да подрије растући Титов утицај, те је током 1961. године посећивао исте земље које је југословенски председник раније посетио, и преко СССР-у блиских несврстаних земаља, попут Кубе, Гане и Малија,

²⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-234.

²⁵ Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, 249.

²⁶ Више о томе у: АЈ, 507/IX – 48/1-235; А. Agosti, *Togliatti*, 271.

покушао да утиче на покрет. Са друге стране, као провокаторни чин, Хрушчов је донео одлуку о спровођењу нуклеарних тестова управо у данима Београдске конференције, упркос југословенским апелима да се тако нешто избегне, у складу са антинуклеарним принципима рађајућег покрета. Ипак, из три разлога Совјети су отоплили своју политику према Београду након конференције, и постали ближи Југославији него у претходним годинама. Два су била везана за ток самеконференције. Са једне стране, совјетски посматрачи су током боравка у Београду стекли утисак да Југославија није капиталистичка земља, већ да је била далеко ближа СССР-у него Вашингтону. Са друге стране, принципи који су на конференцији усвојени обрадовали су совјетске представнике, јер су по многим међународним питањима погледи несврстаних били далеко ближи совјетској него америчкој политици. А трећи разлог, невезан за конференцију, била је чињеница да је у то време започињан нови талас дестаљинизације у СССР-у, који је опет, као 1956. године, водио приближењу Београду.²⁷

Стога, 1962. године дошло је до интензивног јачања совјетско-југословенских односа. Снажно приближавање двеју страна осликавале су три важне посете. Прво су Београд посетила два важна совјетска званичника, министар спољних послова Громико у априлу, и Леонида Брежњев на јесен, а онда је и југословенски председник Јосип Броз посетио Москву децембра 1962. године. Поред позитивних одјека конференције несврстаних, пресудан фактор који је водио совјетско-југословенском приближењу била је заједничка антикинеска политика.²⁸ С обиром на чињеницу да су шездесете биле деценија у којој је Кина била највећи проблем совјетске спољне политике,²⁹ није изненађујуће што је то питање пресудно утицало и на отвореност Москве да побољ-

²⁷ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 251-265; A. Hilger, „Communism, Decolonization and the Third World“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017, 328-331. Више о самој конференцији несврстаних у: Д. Богетић, Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6. септембра 1961.*, Београд, 2013.

Важно је додати да није само СССР покушао да подрије југословенске напоре на организовању прве конференције несврстаних земаља. Слична је била политика Пекинга. Наиме, покушавајући да на процес организације конференције утиче пре свега преко Индонезије, Кина је желела да несврстаност ограничи на азијски и афрички континент, али и да тај покрет учини идеолошки радикалнијим, искључењем Индије. Ипак, кинески покушаји били су неуспешни, те је Пекинг био приморан да прихвати и формално поздравља Конференцију. Ј. Čavoški, „Jugoslavija i Daleki istok – Treći svet između Jugoslavije i Kine“, u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, A. Životić et al. (ur.), Beograd, 2010, 63-75.

²⁸ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 266-271.

²⁹ O. A. Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Kembridž, 2005, 159.

ша односе са Београдом. С обзиром на толики значај Кине за југословенско-совјетске односе раних шездесетих, и чињеницу да се они не могу посматрати стриктно билатерално, већ пре свега у троуглу Москва-Пекинг-Београд, неки аутори чак сматрају да су кинески напади на Београд заправо били „прокси“ пропагандни рат Пекинга са Москвом.³⁰

Како је побољшање односа Београда и Москве током друге половине 1962. године постало дефинитивно, то је мотивисало опрезне италијанске комунисте да и они коначно и у значајнијој мери обнове везе са СКЈ. Идеална прилика да се и симболички демонстрира обнова односа двеју партија био је Десети конгрес КПИ, одржан у децембру 1962. године. Делегацију СКЈ на конгресу предводио је Лазар Колишевски, и у питању је био плодотворан боравак у Италији, који је демонстрирао побољшање односа двеју партија.³¹ Ипак, најважнији догађај током боравка југословенске делегације био је предаја Брозовог писма Тољатију. У питању је документ од суштинске важности за међупартијске односе, те ће овде бити екстензивно цитиран.

Брозово писмо Тољатију

Југословенски председник је писмо генералном секретару КПИ написао непосредно пред конгрес, 25. новембра 1962. године. У њему, Броз позива на њихов хитан састанак о међународним темама, о којима у самом писму екстензивно пише. Важно је приметити да од овог писма започиње апсолутна доминација међународних тема у међупартијским односима током наредних деценија. Билатерална питања, попут оног о граници, мањинама или југословенско-италијанским односима биће маргинална, наспрам глобалних тема које ће бити срж међупартијске сарадње.

Писмо је било алармантно. По наводима Броза, планета се налазила пред могућношћу Трећег светског рата, и за такво стање југословенски председник је највише кривио Пекинг. Пре свега, критиковао је кинеску политику према Москви. Док је политику Пекинга према Кубанској кризи оцењивао као екстремистичку, Хрушчовљево деловање током те епизоде сматрао је „храбрим“ и давао му је пуну подршку.³² Броз је не само критиковао Кину, већ је њену спољну политику, чији је

³⁰ I. Banac, „Yugoslav Communism and the Yugoslav State“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kембриџ, 2017, 584.

³¹ Више о боравку делегације СКЈ у: АЈ, 507/IX – 48/1-240.

³² Више о Хрушчовљевој политици током Кубанске ракетне кризе, и кинеској опозицији његовом деловању у – V. Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Сепел Хил, 2007, 143-152.

циљ био глобални рат, сматрао „лудилом“. Југословенски председник је у мањој мери критиковао и политику Фидела Кастра, за кога је тврдио да мора постати флексибилнији. Са друге стране, Броз је негативно оцењивао и кинеску политику према Индији, сматрајући ратни сукоб недопустивим. Поред принципијелног противљења употреби силе у међународним односима, југословенски председник је полагао велике наде у скретање индијске политике „улево“, те је овај кинески напад сматран катастрофом, која може скренути политику ове велике и за несврстаност важне земље у „реакционарном“ смеру.³³

У последњем делу писма Тито је подвукао важност мирољубиве коегзистенције, која је била угаони камен југословенске дипломатије, и кључни разлог због кога је Пекинг нападао СКЈ.³⁴ Што се тиче кинеске спољне политике, која је пропагирала сукоб са капитализмом, Броз је такво виђење означавао као блиско троцкизму, истичући како мирољубива коегзистенција није значила примирје у класном рату, тј. није искључивала насилно преузимање власти, или помоћ народноослободилачким покретима широм света. Са друге стране, Броз је управо у мирољубивој коегзистенцији, као широкој и мирној сарадњи различитих политичких фактора, а не у наметању револуционарних догми, видео најбољи начин за ширење социјализма у Африци и Азији. На крају писма, Броз је истакао како су несврстане земље биле отелотворење ових принципа, те корисније за социјалистички циљ него када би биле део социјалистичког лагера.³⁵

Упркос хитности коју је југословенски председник нагласио, СКЈ је неко време морао да чека на Тољатијев одговор. Током првих пет месеци 1963. године односи КПИ и СКЈ су готово у потпуности утихнули, пре свега услед изборне кампање у којој се италијанска партија нашла.³⁶ Ипак, након успешно завршених избора, на којима је КПИ порасла за преко милион гласова у односу на претходне, односима двеју партија је поново посвећена већа пажња. У том погледу најзначајнији је био су-

³³ Више о југословенској политици према сукобу Кине и Индије у – Ј. Čavoški, *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959-1962.*, Beograd, 2009.

³⁴ Оштро противљење концепту мирољубиве коегзистенције, принципу који је био присутан у совјетској и југословенској спољној политици, било је темељ спољнополитичког погледа Мао Цедунга. Кинески лидер био је уверен да је мирољубива коегзистенција погодна не за ширење социјализма у свету, већ за поделу интересних сфера између Вашингтона и Москве. R. Service, *Compagni. Storia globale del comunismo nel XX secolo*, Rim-Bari, 2011, 403-404.

³⁵ АЈ, 507/IX – 48/1-240.

³⁶ Једини помена вредан сусрет двеју страна током тих пет месеци била је посета једне делегације КПИ из Пијемонта, која је дошла у Словенију да би се боље информисала о процесу примене самоуправљања у овој југословенској републици. Архив Комунистичке партије Италије (у даљем тексту: АРСИ), Esteri, MF 0492, р. 2964-2975.

срет Александра Ранковића и Ђан Карла Пајете, 12. јуна 1963. године у Дубровнику.³⁷ Међу многим темама о којима су Ранковић и Пајета разговарали, тема растућег сукоба Москве и Кине била је најважнија. Састанак је обележио Пајетин страх од новог раскола у Међународном комунистичком покрету, и последица које би такав сукоб оставио на престиж комунистичких партија у свету. Стога, жеља КПИ је била да се такав сукоб по сваку цену избегне. Пајета је критиковао и Москву и Пекинг због сукоба, мада је било евидентно да је Кина сматрана далеко одговорнијом. Ипак, како је у југословенском извештају о сусрету и примећено, КПИ није нудила никакве опипљиве предлоге како избећи да сукоб две најзначајније комунистичке партије прерасте у раскол, осим позива на јавну дебату. Ранковић је у свом одговору био песимистичан, истичући како је тешко било очекивати смиривање конфликта, јер је он од партијског прерастао у државни, који је самим тим водио и ка економској и територијалној супротстављености. Југословенски руководиоца је посебно критиковао кинеску спољну политику, а поготово чињеницу да је КП Кине спонзорисала фракцијске борбе у многим комунистичким партијама, покушавајући да окупи комунистички покрет Африке, Азије и Латинске Америке под својим вођством. На крају разговора, Ранковић је експлицитно подвукао југословенски став да сукоб не може бити решен на једној међународној конференцији, већ искључиво кроз билатералне састанке.³⁸

Страх италијанских комуниста од раскола између Москве и Пекинга, попут оног са Југославијом 1948. године, стога и противљење идејама о међународној комунистичкој конференцији где би под вођством СССР-а дошло до екскомуникације Кине, био је један од најважнијих циљева спољне политике КПИ током раних шездесетих година.³⁹ Стога, у питању је била тема од највећег значаја, и најчешћег помена, у сусретима југословенских и италијанских комуниста током прве половине шездесетих година. Две партије су по том питању суштински делиле ставове – противиле су се совјетским намерама о организовању конфе-

³⁷ Врх Комунистичке партије Италије детаљно се информисао о југословенској спољној политици пре овог састанка. На пример, један говор Едварда Кардеља одржан неколико дана пре сусрета Пајете и Ранковића, на самом почетку јуна 1963. године, преведен је на италијански и дат на увид Тољатију, Лонгу и Пајети. У том говору Кардељ је оштро критиковао хегемонистичку природу спољне политике Кине, супротстављајући јој принципе који су били темељна вредност југословенске дипломатије – немешање у унутрашња питања суверених држава, одбијање наметања идеолошких модела и противљење рату као начину ширења социјализма. *APCI, Esteri, MF 0492, p. 3022-3041.*

³⁸ *AJ, 507/IX – 48/1-248.*

³⁹ *A. Agosti, Togliatti, 287-288.*

ренције на којој би Кина била екскомуницирана, али су у исто време јасно имале далеко више симпатија за Москву него Пекинг.⁴⁰ Главни разлог симпатија према Москви био је у чињеници да су током раних шездесетих година и СКЈ и КПИ били под жестоким пропагандним нападима кинеске партије. Из Пекинга су редовно стизале оптужбе да су у питању две „ревизионистичке“ партије, услед њихових мање догматских политичких линија. Хрушчовљева посета Београду у августу 1963. године⁴¹ била је јасно усмерена против Кине, те се са сигурношћу може закључити да је супротстављање политици Пекинга било кључно у зближавању КПСС, СКЈ и КПИ.⁴² Ипак, вреди на овом месту истаћи како фаворизовање Москве наспрам Пекинга није била нека политичка посебност СКЈ и КПИ, већ трансидеолошка преференца у Европи и целом западном свету тог доба. Наиме, чак и амерички председници Кенеди и Џонсон сматрали су совјетску политику далеко прихватљивијом него кинески радикализам.⁴³

Тољатијев одговор и припрема посете

Само дванаест дана након састанка Ранковића и Пајете, Тољати је 24. јуна 1963. године коначно одговорио на Брозово писмо које је добио готово седам месеци раније. Извињавајући се због кашњења, условљеног унутрашњеполитичким обавезама, генерални секретар КПИ исказао је своје снажно интересовање за састанак са југословенским председником. Тољати је подвукао неколико тема које је сматрао важним за разговор. Пре свега, проблем нуклеарног наоружања. У погледу тог питања, лидер италијанских комуниста сматрао је да је важно подржати совјетску иницијативу за денуклеаризацију Медитерана, додајући како Југославија може много остварити на том плану. Друга тема коју је подвукао били су кинески напади на мирољубиву политику Москве и Београда, којима се он сам оштро противио, истичући како је Кина могла ући у „братску“ дискусију око спорних питања, уместо жестоких напада. На крају писма Тољати је позивао на јединство Међународног комунистичког покрета, које би било засновано на марксизму-лењиниз-

⁴⁰ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 234.

⁴¹ Пајета је био веома поласкан када му је Ранковић у Дубровнику рекао тачан датум посете совјетског лидера, схватајући то као знак југословенског поверења. АЈ, 507/IX – 48/1-248.

⁴² S. Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917-1991*, Oksford, 2014, 238-241.

⁴³ F. Costigliola, „US Foreign Policy From Kennedy to Johnson“, u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembridž, 2010, 114.

му и пролетерском јединству. Ипак, лидер италијанских комуниста додао је да то јединство мора укључивати поштовање аутономије сваке комунистичке партије, у борби за заједнички циљ – мир и социјализам.⁴⁴

Тољатијево писмо дало је нови импулс међупартијској сарадњи. Бавећи се пре свега унутрашњим југословенским питањима, тј. унутрашњом политиком СКЈ и основама југословенског система, три студијске делегације КПИ посетиле су Југославију у јуну,⁴⁵ августу⁴⁶ и октобру⁴⁷ 1963. године. Важније од ових сусрета биле су припреме за Тољатијеву посету. Након јунског писма Тољатија, у октобру је Дирекција КПИ и званично потврдила долазак високе партијске делегације у Београд, уз напомену да постоји могућност да делегацију неће предводити Тољати, већ други човек партије, Луиђи Лонго. Са своје стране, КПИ је предлагала следеће теме за разговор: међународни односи, Трећи свет, јединство Међународног комунистичког покрета (тј. сукоб Москве и Пекинга), унутрашњи проблеми у Југославији и Италији, Југословенски односи са ЕЕЗ-ом и СЕВ-ом.⁴⁸

Званични одговор КПИ водио је сусрету југословенског амбасадора у Риму, Ива Вејводе, и Тољатија, 23. октобра 1963. године, на коме су прецизиране теме разговора у Београду. Генерални секретар КПИ одмах је на почетку састанка назначио тему којој је придавао највећи значај и о којој је са Брозом посебно хтео да разговара. Наиме, предмет његовог највећег интересовања била је политика социјалистичких земаља према Африци, Азији и Латинској Америци, тема којој је југословенски председник био посвећен, а о којој је додатне информације добио и током недавног сусрета са Никитом Сергејевичем Хрушчовом.⁴⁹ Говорећи о ситуацији у Међународном комунистичком покрету, још једној од тема које су предлагане за разговоре у Београду, Тољати је саопштио ставове сличне онима које је у јуну Пајета износио. Генерални секретар КПИ се оштро противио идеји међународне комунистичке конференције која би водила екскомуникацији КП Кине, тј., како је рекао, неком понављању сценарија из 1948. године. Вејвода је био веома задовољан Тољатијевим ставовима, те је у свом извештају истакао еманципацију КПИ од Москве, пре свега у погледима на сукоб са Кином. Југословенски амбасадор је узроке аутономнијег наступа КПИ налазио у изборном

⁴⁴ АЈ, 507/IX – 48/I-250; АРСИ, Esteri, MF 0492, p. 3050-3052.

⁴⁵ АЈ, 507/IX – 48/I-251.

⁴⁶ АЈ, 507/IX – 48/I-265.

⁴⁷ АЈ, 507/IX – 48/I-258; АРСИ, Esteri, MF 0492, p. 3067-3081.

⁴⁸ АЈ, 507/IX – 48/I-266; АРСИ, Esteri, MF 0520, p. 1402.

⁴⁹ Важно је додати да је Тољатијев фокус на Трећи свет био узрокован тиме што је раних шездесетих генерални секретар КПИ почео да се додатно посвећује партијској спољној политици – А. Agosti, *Togliatti*, 286.

расту партије, и унутрашњим, италијанским, притисцима да се партија јаче одвоји од КПСС-а.⁵⁰

Вејводу је посебно радовало што је Тољати исказао интересовање за тему Трећег света. Током разговора, Тољати је истакао како и СССР и Кина имају погрешне стратегије у борби против колонијализма, које су креиране на основу бирократских информација и погледа. Стога, по сведочењу Тољатија, КПИ је покушала да има другачији приступ, на пример у Алжиру, где је развијала односе са Бен Белом и подстицала алжирске комунисте да се укључе у општенародну борбу. Закључујући своје излагање о овој теми, Тољати је истакао да гаји велико поштовање према Брозовом познавању ове теме, те да се сматра срећним да о томе ускоро разговара са југословенским председником.⁵¹ Иако је Вејвода имао одређених резерви према политици КПИ према Трећем свету,⁵² у свом извештају он је подвукао да су италијански комунисти развијали и активнију политику у Медитерану, предлажући Београду да се у разговорима посвети пажња и овој теми. На крају, Тољати је споменуо да би волео да дискутује и о проблемима науке и уметности,⁵³ ако то време буде дозвољавало.⁵⁴

⁵⁰ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁵¹ Убрзо након Тољатијеве посете Београду, Луиђи Лонго је посетио Алжир, а Пјетро Инграо, још један високи партијски функционер, Кубу. Ове три посете јасно сведоче о намери КПИ да води активнију политику у Трећем свету. М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955-1975*, Milano, 2011, 90-100.

⁵² У једном извештају написаном недуго након овог сусрета, крајем 1963. године, Вејвода је екстензивно писао о политици КПИ према Трећем свету. Иако је на овом плану увиђао одређене помаке у италијанској партији, Вејвода, али и други званичници СКЈ, сматрали су да је то и даље била „слаба тачка“ спољне политике КПИ. Наиме, по виђењу Вејводе и других југословенских комуниста, КПИ је била превише догматска, као и све друге партије у покрету изузев СКЈ, у проматрању комплексних реалности ових континената. Укратко, југословенска критика КПИ и других КП сводила се на то да оне нису довољно упознате о локалној ситуацији, те су стога инсистирале на помоћи комунистичким снагама, а не „националистичким“. Штавише, неки функционери КПИ и комунистичког синдиката ЦГИЛ информисали су Вејводу како су многи италијански комунисти гајили сумње према југословенској политици у Африци, Азији и Латинској Америци. Такође, функционери других комунистичких партија су у сусретима са званичницима КПИ критиковали политику Београда – наиме, албански и индонезански комунисти су у својим сусретима са Ђан Карлом Пајетом истицали како је Југославија увек подржавала националистичке снаге. Ипак, Вејвода је назначио да су постојали и бројни функционери КПИ који су на политику Југославије у Трећем свету гледали веома позитивно, сматрајући да је СКЈ по том питању експерт, од кога желе да уче. Стога, Вејвода је предлагао да се Трећем свету посвети већа пажња у међупартијским односима, оцењујући како постоји потенцијал за еволуцију политике КПИ по овом питању. АЈ, 507/IX – 48/1-259, 260.

⁵³ Вејвода је подвукао како је по свим темама које је Тољати предложио за разговор КПИ имала различите ставове од Москве.

⁵⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

Након сусрета са Тољатијем, крајем 1963. године Иво Вејвода је у Београд послао још два извештаја о политици КПИ, којим је додатно припремио терен за посету која се одиграла јануара 1964. године. Међу разним питањима које је у извештајима обрадио,⁵⁵ југословенски амбасадор се посебно фокусирао на политику КПИ према Југославији. На првом месту Вејвода је подвукао да су италијански комунисти два пута јавно критиковали одлуке Конференције 81 комунистичке партије, одржане децембра 1960. године у Москви, у којима се негативно говорило о СКЈ. Након тога, Вејвода је дао оцену да је КПИ била изузетно заинтересована за сарадњу са Југославијом, али да у исто време није желела да иде испред совјетске политике, тј. избегавала је да се превише приближи Београду пре совјетских потеза у том смеру. Стога, тек након посете Хрушчова Београду, КПИ је интензивирала односе са СКЈ. Услед мањка контаката у прошлости, познавање Југославије и југословенског система у КПИ заснивало се, пре свега, на совјетским информацијама, те је Вејвода, као свој трећи закључак на ову тему, указивао на потребу мотивисања једног снажнијег интереса за упознавањем Југославије код италијанских комуниста.⁵⁶

Последњи сусрет Тита и Тољатија – посета делегације КПИ Југославији јануара 1964. године

Пре него што детаљније уђемо у анализу самих разговора Броза и Тољатија, који су се одвили крајем јануара 1964. године,⁵⁷ важно је дати неколико уводних напомена о сличностима и разликама са претходном Тољатијевом посетом Београду, маја 1956. године. Кључна сличност је у контексту политике КПСС-а. Посета 1956. године била је директно проузрокована побољшањем односа Москве и Београда, као и Двдесетим конгресом совјетске партије, и принципом дестаљинизације који је на њему промовисан. Тољатијева посета у јануару 1964. године имала је сличне узроке. Она је такође дошла на таласу либерализације совјет-

⁵⁵ Вејвода је посебно хвалио флексибилнији приступ КПИ према италијанској влади и социјалистичкој партији, у то време главном југословенском партнеру у Италији. Уз то, југословенски амбасадор се такође изузетно похвално изражавао и о идеји о „италијанском путу у социјализам“, која је била партијски кредо, као и о посвећености КПИ принципима мирољубиве коегзистенције. Спремност КПИ да се у погледу мирољубиве коегзистенције сукоби са Пекингом била је веома цењена у Београду.

⁵⁶ АЈ, 507/IX – 48/I-259, 260.

⁵⁷ Први и до сада једини историчар који је овој посети екстензивније писао је Марко Галеази – М. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 244-248; М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 100-107. Галеази је о посети писао користећи, готово искључиво, изворе из архива КПИ. Наша анализа посете, изложена на страницама које следе, другачија је од Галеазијеве услед коришћења богате југословенске грађе о посети.

ске политике, након 22. Конгреса КПСС у октобру 1961. године, и након значајног побољшања односа Москве са Београдом. Стога, готово као правило током последње деценије Тољатијевог управљања партијом, свака либерализација, тј. јачање дестаљинизације и антидогматизма у Москви, гурала је КПИ ка СКЈ, која више није била она радикална партија из четрдесетих, већ умерена, штавише „либералнија“⁵⁸ и од КПИ. У том периоду, Југославија се отвараола ка свету, ка разним левим актерима у којима је видела снажнију будућност социјализма него у источноевропском социјалистичком блоку. На неки начин, СКЈ је постала оно што је КПИ од победе у рату желела да буде, а у чему су је спречиле прејаке везе са Москвом.

Али, постоји и неколико значајних разлика у двама посетама. Пре свега, искуство кризе у Мађарској било је трауматично за КПИ, те је Тољати променио приступ у односу на отворено преиспитивање совјетске хегемоније у покрету из лета 1956. године. Лидер КПИ је по сваку цену желео да избегне расцепе и кризе у покрету који би угрозили престиж комунизма, и престиж његове партије, те је избегавао отворено исказивање противљења Москви. Додатан разлог за такав став био је совјетски сукоб са Пекингом, у коме је Тољати био на страни Москве, те није желео да подрива њену позицију. Стога, за разлику од посете 1956. године, критике Москве биле су изразито ретке у разговорима Тољатија и Тита јануара 1964. године.⁵⁹ Са друге стране, још једна важна разлика лежала је у извору југословенског спољнополитичког легитимитета. Током посете 1956. године Титов престиж у очима Тољатија био је у отпору Москви 1948, те је стога питање совјетске хегемоније у комунистичком покрету била примарна тема. Током последњег сусрета Тољатија и Тита, престиж СКЈ је пре свега био у организацији прве конференције несврстаних, септембра 1961. године у Београду. Југословенска политика према Трећем свету, контакти и утицај на том простору били су кључна међународна вредност Јосипа Броза Тита и његове партије. Тољати је у потпуности био свестан југословенске експертизе по овом питању, те је, као што се из раније поменутог сусрета са Вејводомвиди, желео да од Јосипа Броза Тита добије релевантне информације и анализе стања у том делу света.

Најважније питање о којем су Броз и Тољати разговарали био је управо Трећи свет.⁶⁰ Пре анализе разговора Тољатија и Тита на ову тему,

⁵⁸ Термин „либерална“ се овде користи у проматрању позиције СКЈ унутар Међународног комунистичког покрета, тј. истицања да је она била „либералнија“ од осталих комунистичких партија, не либерална *per se*.

⁵⁹ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁰ Италијански историчар Алдо Агости навео је Кину као главну тему разговора у Бе-

важно је напоменути да је КПИ раних шездесетих почела снажније да развија своју спољну политику према овом простору. Два су кључна разлога због којих су италијански комунисти почели да посвећују већу пажњу новоослобођеним државама. Први се тичао све веће изолације КПИ унутар Међународног комунистичког покрета. Наиме, КПИ је због својих „либералнијих“ погледа била критикована не само од Кине, већ и од Москве и од француске партије, те је била приморана да налази нове међународне партнере. Други важни разлог био је у динамици унутрашње политичке борбе у Италији. Италијански комунисти критиковали су владину спољну политику као потчињавање националног интереса америчком империјализму, те су желели да понуде неку алтернативну политику која би била у већем државном и националном интересу. Пошто је Медитеран био регион од немерљивог геополитичког значаја за Италију, КПИ се фокусирао управо на овај простор, покушавајући да развије односе са новоослобођеним и неразвијеним државама на јужној обали мора. Циљ италијанских комуниста био је да са овим државама развију снажније везе него што је то могла италијанска влада, ограничена интересима САД, и на тај начин понуде једну опипљиву спољнополитичку алтернативу. У том контексту, Југославија је за КПИ била драгоцен посредник и савезник у развијању значајнијих веза са државама на југу Медитерана.⁶¹

Током разговора са Тољатијем у Београду, југословенски председник је подробно говорио о ситуацији у Трећем свету. Пошто је недуго пре сусрета био на турнеји у Латинској Америци, Тито је дуго говорио о ситуацији на том континенту, и о проблемима америчке доминације на том простору.⁶² Осим о Јужној Америци, Броз је доста говорио и о ситу-

ограду. А. Agosti, *Togliatti*, 287. Кина, и њени односи са СССР-ом, доиста јесу биле теме од изузетног значаја у разговорима током посете. Ипак, уверења смо да је ситуација у Трећем свету била најважнија тема сусрета. Таквог смо става посебно имајући у виду раније цитирани разговор Вејводе и Тољатија (који је нама познат преко југословенских извора у које Агости није имао увид), током којег је Тољати експлицитно навео своју жељу да га југословенски председник информише о питањима Трећег света, и хвалио Брозово познавање наведене тематике.

⁶¹ О политици КПИ према Трећем свету, као и југословенској улози у имплементацији те политике, писао је Марко Галеази – М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*.

⁶² У јесен 1963. године Јосип Броз Тито посетио је више латиноамеричких држава, након чега је посетио и САД и разговарао са америчким председником Кенедијем. Најзначајнији утисак југословенског председника након овог путовања био је огроман ниво утицаја САД на политички и економски живот Јужне Америке. Више о посети у – В. Ераковић, „Титова „америчка турнеја“ 1963. године – посета Бразилу, Чилеу, Боливији, Перуу и Сједињеним Америчким Државама“, у: *Архив, часопис Архива Југославије*, 1–2, Београд, 2015, 168–179.

Таква процена југословенског председника није била погрешна, имајући у виду да

ацији у арапском свету. Ипак, уместо фокусирања на појединачне случајеве, важније је истаћи кључне тачке Брозових монолога на ову тему. У питању су, заправо, биле информације и савети које је Тољати желео, о стању у Трећем свету и начинима на који се овом простору може дипломатски прићи.⁶³

Кључни проблем овог простора, који је Броз више пута подвлачио, лежао је у чињеници да су локалне државе, иако слободне, и даље биле економски и политички третиране као колоније. У економској и политичкој неједнакости југословенски председник видео је кључан извор свих локалних проблема. Стога, истицао је да је у дипломатском приступу овим државама кључно било третирати их као једнаке. Хвалећи се о југословенском дипломатском успеху у Трећем свету, Јосип Броз истицао је да је поштовање које је указивано њему и Југославији било плод поштовања које је он указивао локалним лидерима. Са друге стране, други социјалистички лидери и комунистичке партије имале су другачији приступ, и Броз је у томе видео велику грешку. Да би илустровао ову тврдњу, југословенски председник је навео како је он први социјалистички лидер који је икада посетио Јужну Америку. Броз је истицао како је кључни проблем у приступу комунистичких држава и партија био идеолошки догматизам. Наиме, источноевропске државе и партије на Трећи свет гледали су у категоријама класичног марксизма. Њихова идеја је била да на том простору примене шематске планове револуционарне борбе, настале на искуству и традицији радничке борбе у Европи. Стога, они су подржавали локалне комунистичке партије, које су заправо биле секташке групе интелектуалаца, потпуно неосетљиве на локалну реалност. Југословенски председник је истакао да су, са друге стране, у Трећем свету постојали бројни леви покрети, који нису били марксистички у канонском смислу, али су у својој политичкој пракси имплементирали леве идеје и принципе, у складу са локалним економским, друштвеним и политичким условима. Уз све мане и неуспехе оваквих покрета, они су били далеко потентнија снага од локалних комунистичких партија, и са већим успехом су водили своје националне државе ка социјализму, те је стога Југославија одлучила да усмери своју дипломатију ка њима, и снажно подржи локалне ослободилачке

је доба Кенедијеве администрације било обележено снажним фокусом САД на Латинску Америку, вероватно и највећим у историји Хладног рата – F. Costigliola, „US Foreign Policy From Kennedy to Johnson”, 120. Кенедијев наследник, Линдон Џонсон, наставио је са снажном политиком доминације у Јужној Америци. У годинама непосредно након Кенедијеве смрти, 1964. и 1965. Џонсонова администрација спровела је насилне промене режима у Бразилу и Доминиканској Републици – O. A. Westad, *The Global Cold War*, 150-151.

⁶³ AJ, 507/IX – 48/1-266; APCI, Esteri, MF 0520, p. 1402-1420.

покрете и антиколонијалне лидере. У илустрацији ове анализе, Броз је узео пример Египта, појашњавајући како би сваки социјалистички актер пре требало да подржи Гамала Абдела Насера него египатске или сиријске комунисте. Иако је Насерова антикомунистичка репресија била на моменте брутална, Броз је у њему видео опипљивију шансу за успех социјализма, за будућност ове идеје у арапском свету, а не у секташким комунистичким партијама Египта и Сирије.⁶⁴

Аналитички гледано Брозове савете можемо свести на следеће: локални лидери морали су бити третирани са поштовањем и као једнаки, морали су се разумети проблеми које је изазивао неоколонијализам, а локални комунисти били су бескорисни актери којима није требало давати никакву подршку. Даљи развој спољне политике КПИ према Трећем свету показује да су ови савети имали одређеног утицаја, о чему је писао Марко Галеаци. А имајући у виду да је главна идеја КПИ била *италијански пут у социјализам*, јасно је да су италијански комунисти били свесни потребе да се социјализам и комунистичка начела модификују у складу са локалним реалностима и разликују од совјетског модела, те су Брозови савети падали на плодно тло.

Кина, као и њени односи са СССР-ом, била је друга важна тема о којој су Броз и Тољати разговарали. У погледу Кине и њене политике постојала је пуна сагласност југословенских и италијанских комуниста, који су били противни кинеском догматизму, али и критички настројени према совјетском управљању ове кризе. То јест, и СКЈ и КПИ нису желели да дође до глобалне комунистичке конференције чији би циљ био екскомуникација комунистичких партија Кине и Албаније. Иако су њих двојица и њихове партије биле најчешће мете напада из Пекинга, Тито и Тољати су желели да идеолошки сукоб са Кином воде кроз једну јасну,

⁶⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-266. Југословенска политика у Трећем свету, а посебно у јужном Медитерану, била је без сумње изузетно успешна у периоду након 1961. године. Ипак, вреди се додатно осврнути на Брозове критике приступа осталих социјалистичких држава овом простору. Наиме, то нису биле неутемељене тврдње. Штавише, Југославија је доиста остварила значајне резултате у ограничавању совјетског утицаја на тим просторимараних шездесетих. Москва ће из такве ситуације брзо извући поуке, те од средине шездесетих и сама почети да значајније сарађује са локалним националистичким режимима, попут оног под вођством Насера у Египту – S. Pons, *The Global Revolution*, 252-253. (Вестад наводи да је Москва већ од раних шездесетих почела да се знатније фокусира на Трећи свет - O. A. Westad, *The Global Cold War*, 72.) Стога, са сигурношћу се може рећи да је Брзова критика совјетског догматизма у погледу Трећег света, као и недовољне информисаности Москве о тим просторима, била на месту. Чињеница да у то време у СССР-у није било експерата за Африку додатно потврђује ову критику – S. Savranskaya, W. Taubman, „Sovietforeignpolicy, 1962-1975“, у: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crisesand Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kембриџ, 2010, 151.

јавну и демократску дискусију, а не да тај сукоб решавају стаљинистичком екскомуникацијом.⁶⁵

Говорећи о Кини и кризи у Међународном комунистичком покрету, југословенски председник се поново вратио на питање Трећег света. Наиме, он је сматрао да је прави узрок кинеско-совјетског сукоба жеља Пекинга да доминира у Азији, а можда чак и Африци. Такође, сматрао је да су исти разлози били иза учесталих кинеских напада на Југославију. За Броза, кинеска радикална спољна политика само је штетила глобалном ширењу социјализма, за разлику од југословенске флексибилности. У том погледу, пример Цавахарлала Нехруа и Индије, о коме је Тољатију писао и у новембру 1962. године, био је кључан за Тита. Индијски премијер био је под жестоким кинеским нападима, док је Југославија у њему видела главну снагу у борби против „реакције“, јединог политичког актера који је могао ту многољудну земљу погурати ка социјализму.⁶⁶ Стога, Нехру је имао пуну подршку Београда, а Броз је на том примеру доказивао како је Југославија јачала социјализам у свету својим отвореним и недогматским приступом, док је Кина својим радикализмом изазивала искључиво штету.⁶⁷

Као што је раније и напоменуто, Тољати је избегавао да критикује СССР, поготово у светлу сукоба Москве са Пекингом. Стога, све критике на рачун Совјетског Савеза изречене у разговорима Тољатија и Тита биле су споредне и благе. Јосип Броз Тито је такође позитивно причао о СССР-у, подвлачећи како је Москва имала разумевања за југословенску спољну политику.⁶⁸

Поред ове две кључне међународне теме, Јосип Броз Тито и Палмиро Тољати разговарали су, додуше краће и са мање пажње, и о неким другим питањима, попут односа на италијанској левици, или ситуације у Ватикану. Ипак, важнији и знаковитији од тог дела њихових разговора је један детаљ са конференције за штампу одржане на крају посете. Наиме, тај моменат сведочи о одсуству Тољатијевог интереса за југословенски систем самоуправљања. На питање једног југословенс-

⁶⁵ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁶ Пример Индије доиста јесте најбољи пример разлика између Београда и Пекинга. За Мао Цедунга, подршка Нехруу била је недопуштена, те је кинески лидер оштро критиковао све социјалистичке земље које су подржавале Нехруа, или сличне несоцијалистичке режиме. О. А. Westad, *The Global Cold War*, 70.

⁶⁷ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁸ Исто. Иако је деценија историје односа Тита и Хрушчова била комплексна, у време овог сусрета, јануара 1964. године, односи совјетског и југословенског лидера постали су веома блиски и обележени сличним политичким погледима. Тадашња блискост Броза и Хрушчова посебно је била евидентна у њиховом последњем сусрету, јуна 1964. године у Москви. Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, 273-275.

ког новинара о сличностима између Грамшијевих *радничких савета* и југословенског самоуправљања, Тољати је експлицитно и јасно одговорио да таква поређења нису оправдана.⁶⁹ Стога, врло је јасно да су КПИ и Тољати желели да уче из југословенске спољне политике, али не и из унутрашњих начела југословенског система. Помен Грамшија је овде кључан, јер је у питању филозоф на чијем је наслеђу била утемељена политика *италијанског пута у социјализам*. Нека основна начела филозофско-политичке мисли Грамшија врло добро указују због чега Тољати није био заинтересован за југословенски социјалистички експеримент. Наиме, Грамши је у свом опусу подвлачио разлике између Истока и Запада, јасно упућујући на потребу да методи револуционарне борбе на Западу морају бити другачији од оних на Истоку. Стога, циљ КПИ био је да пронађе нова решења, која би била заснована на националном искуству и традицији, а не имитација неког од источних система, који су настали у потпуно другачијим историјским и друштвеним условима.⁷⁰

Закључак

Посета из јануара 1964. није значајна само као последњи сусрет лидера КПИ са југословенским председником, пре Тољатијеве смрти у августу исте године. Пре свега, она је важна због пресудног утицаја на историју међупартијских односа. Ова посета је, заправо, била вододелница у историји односа СКЈ и КПИ. Пре посете, периоди интензивне сарадње били су ретки, и мање значајни од дугих периода сукоба. Након посете, две партије су деценијама блиско сарађивале и биле у савезу, до те мере да је њихов однос седамдесетих година био далеко више од пуког савезништва.

Наравно, тако дубок утицај ове посете није био непримећен у историографији. У монографији *Берлингуер и крај комунизма*,⁷¹ коментаришући Берлингуерову посету Београду 1975. године италијански историчар Силвио Понс оценио је да су две партије тада засновале стратешки савез. А у раније помињаној студији о односима КПИ и покрета несврстаних, Марко Галеаци је исправно закључио да је постојао стра-

⁶⁹ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁷⁰ D. Sassoon, *Togliatti e il partito di massa*, 93. Југословенска штампа избегла је да пренесе један слични коментар Палмира Тољатија, којим је лидер КПИ додатно подвукао разлику између југословенског система и његове визије за будућу социјалистичку Италију. Наиме, Тољати је експлицитно рекао да, када радничка класа дође на власт у Италији, у његовој земљи ће постојати снажнији демократски елементи него у Југославији. АРСИ, Esteri, MF 0520, 1423. Више о писању међународне штампе о посети у: АРСИ, Esteri, MF 0520, р. 1421-1441.

⁷¹ S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino, 2006 (ebook), 46.

тешки савездвe партије, али да он није заснован током посете Берлингуера 1975. године, већ 1964. године, током Тољатијеве посете Београду.⁷² Снажно зближавање двеју партија знатно је утицало на КПИ, и то је приметило неколико италијанских историчара, поред Галеација и Понса. Тако је, на пример, Ђовани Гоцини писао како је приближење са Титовом Југославијом било исход нове и аутономније спољне политике КПИ.⁷³ Антонио Варсори је отишао даље, тврдећи како не само да је приближење КПИ и СКЈ било плод снажније аутономије италијанских комуниста, већ да је то приближење било и један од мотива те снажније аутономије. Наиме, у предговору Галеацијеве књиге о односима КПИ и несврстаних, Варсори је истицао како Галеацијева истраживања указују на снажан југословенски утицај на Тољатија, у последњим годинама његовог живота. Како је Варсори додатно објаснио, Југославија је са својом политиком у Трећем свету за Тољатија била пример и охрабрење да је једна нова и аутономна форма комунизма могућа.⁷⁴

Концепт *стратешког савеза* је, заправо, најважнији закључак до кога је италијанска историографија дошла анализирајући односе двеју партија у раним шездесетим. У питању је концепт који је кључан за дефинисање односа СКЈ и КПИ током наредних деценија, те је важно додатно га елаборирати и осветлити, поготово и из југословенске перспективе. Савез две партије био је само *стратешки*, јер су међу њима постојале знатне разлике – СКЈ је била партија на власти, у једној релативно слабо развијеној источноевропској држави, док је КПИ била опозициона партија у високоиндустријализованој земљи западне Европе, у самом центру светског капитализма. Стога, најближи савезници италијанских комуниста могле су да буду само партије које су се за социјализам бориле у сличним условима. Ипак, у широј политичкој стратегији КПИ Југославија је била значајна, као партнер који је могао бити мост ка Трећем свету, средство заобилажења међународне изолације у којој се партија нашла. Стога, Југославија је била драгоценa на стратешком нивоу, не као модел уређења система.

Из тока посете, јасно је да су обе стране биле задовољне таквим односом. СКЈ и КПИ спајао је принцип аутономије комунистичких партија и посебних националних путева у социјализам, стога су међусобна унутрашња питања била зона немешања, остављена на пуну сувереност свакој партији. Што се СКЈ тиче, италијански комунисти такође су били

⁷² M. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 246-247.

⁷³ G. Gozzini, „Italian Communism“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017, 604.

⁷⁴ M. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 8-10.

важан спољнополитички партнер, као једна од ретких комунистичких партија којесу делиле многе југословенске принципе. Савезом са Тољатијем и КПИ, СКЈ је могла остварити већи утицај и снажније пропагирати своје спољнополитичке погледе, поготово према Трећем свету, у комунистичком покрету, али и на Западној левици. Што се унутрашње политике тиче, Београду није сметало што по том питању није било снажније сарадње са КПИ, не само услед поштовања принципа немешања у унутрашња питања, већ и јер би снажнија сарадња на том плану угрозила југословенске односе са италијанском владом, која је у то време била важан економски партнер Београда.

Стога, СКЈ и КПИ делили су спољнополитичке принципе, како је то приметио и Галеаци,⁷⁵ и природно је да су свој савез заснивали и ограничили само на тај политички аспект. Ипак, овај стратешки савез био је основа даљем расту односа и зближавању, те ће на основу њега, у промењеним околностима средином седамдесетих две партије постати далеко ближе, и имати један пун и недвосмислен савез и блискост.

Bogdan ŽIVKOVIĆ

FROM A NEW RECONCILIATION TO A STRATEGIC ALLIANCE:
THE RELATIONS BETWEEN THE YUGOSLAV AND ITALIAN
COMMUNISTS IN THE PERIOD FROM 1962 TO TOGLIATTI'S
VISIT IN JANUARY OF 1964

Summary

Despite the closeness of their views, and many ideological similarities, the relations of the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the Italian Communist Party (PCI) were strongly determined by the Soviet influence. When in 1962 Belgrade and Moscow managed to significantly better their relations, this also led to a renewal of relations between the LCY and PCI. The strong disagreement with the radicalism of Chinese foreign policy was the crucial factor in bringing Moscow, Belgrade and PCI together. However, the LCY and PCI, as their leaders Tito and Togliatti, had much more in common between themselves. These two parties were, without a doubt, the least dogmatic parties within the International Communist Movement, which led them to quickly establishing closer relations in the brief period from 1962 to 1964. In those three years, primarily based on their foreign policy similarities, i.e. a focus towards the Third World, the Yugoslav and Italian communists established a strategic alliance. For Yugoslavia, the PCI was an important ally, as a

⁷⁵ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 241.

non-dogmatic communist party, which could help in further propagating and legitimizing the Yugoslav foreign policy principles among the global left. For the PCI, Yugoslavia was a crucial foreign policy ally, in a time when the party was facing a growing isolation within the communist movement. On the basis of this alliance, the interparty relations grew in the following decades, leading to a full-fledged alliance and friendship between the LCY and PCI.

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије, СКЈ – Међународна комисија 1945-1990, Односи СКЈ са страним партијама и покретима, Италија, 507/IX – 48/I.
Fondazione Istituto Gramsci, Archivio del Partito Comunista Italiano – Estero.

Литература

Aga-Rossi, E., Zaslavsky, V., *Togliatti e Stalin. Il Pci e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*, Bolonja, 2007.
Agosti, A., *Palmiro Togliatti. A Biography*, London Njujork, 2008.
Banac, I., “Yugoslav Communism and the Yugoslav State”, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017.
Богетић, Д., Димитријевић, Б., *Трићанска криза 1945-1954*, Београд, 2009.
Богетић, Д., Димић, Ј., *Београдска конференција нестврстаних земаља 1-6. септембра 1961*, Београд, 2013.
Valli, B., *Gli eurocomunisti*, Milano, 1976.
Galeazzi, M., *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955-1975*, Milano, 2011.
Galeazzi, M., *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo*, Rim, 2005.
Gozzini, G., “Italian Communism”, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017.
Gužvica, S., *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia During the Great Purge (1936-1940)*, Talin, 2020.
Dimić, Lj., *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014.
Evrokomunizam i socijalizam, V. Mikecin (ur.), Zagreb, 1979.
Ераковић, В., „Титова „америчка турнеја“ 1963. године – посета Бразилу, Чилеу, Боливији, Перуу и Сједињеним Америчким Државама“, у: *Архив, часопис Архива Југославије, 1-2*, Београд, 2015.
Zapishnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948), Branko Petranović(ur.), Beograd, 1995.
Zubok, V., *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Čepel Hil, 2007.
Zuccari, M., *Il ditto sulla piaga. Togliatti e il Pci nella rottura fra Stalin e Tito 1944-1957*, Milano, 2008.

- I magnacucchi. Valdo Magnani e la ricerca di una sinistra autonoma e democratica*, G. Bocolari, L. Casali (ur.), Milano, 1991.
- Karlsen, P., *Vittorio Vidali. Vita di uno stalinista (1916-56)*, Bolonja, 2019.
- Karlsen, P., *Frontiera rossa. Il PCI, il confine orientale e il contesto internazionale 1941-1955*, Gorica, 2010.
- Costigliola, F., "US Foreign Policy From Kennedy to Johnson", u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembriđž, 2010.
- Marić M., *Deca komunizma. Knjiga I*, Beograd, 2014.
- Milkić, M., *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, Beograd, 2012.
- Mićunović, V., *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977.
- Мишић, С., "Обнављање односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије 1955-1956. године", у: *Токови историје 2/2013*, Београд, 2013.
- Мишић, С., "Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956" u: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, V. Pavlović (ur.), Beograd, 2015.
- Pajetta, G. C., *Le crisi che ho vissuto. Budapest Praga Varsavia*, Rim, 1982.
- Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Prva knjiga*, Beograd, 1988.
- Pons, S., *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino, 2006 (ebook).
- Pons, S., *L'impossibile egemonia. L'URSS, il PCI e le origini della guerra fredda (1943-1948)*, Rim, 1999.
- Pons, S., *The Global Revolution. A History of International Communism 1917-1991*, Oksford, 2014.
- Rajak, S., *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953-57*, London, 2010.
- Savranskaya, S., Taubman, W., "Soviet foreign policy, 1962-1975", u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembriđž, 2010.
- Sassoon, D., *Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Rim, 2014.
- Service, R., *Compagni. Storia globale del comunismo nel XX secolo*, Rim-Bari, 2011.
- Spriano, P., *Storia del Partito comunista italiano, I-III*, Torino, 1967-1970.
- Tenca Montini, F., Mišić, S., "Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)", u: *Acta Histriae*, 25 (2017) 3, Koper, 2017.
- Tenca Montini, F., *La Jugoslavia e la questione di Trieste*, Bolonja, 2020.
- Fire, F., *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996.
- Hilger, A., "Communism, Decolonization and the Third World", u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembriđž, 2017.
- Čavoški, J., "Jugoslavija i Daleki istok – Treći svet između Jugoslavije i Kine", u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, A. Životić et al. (ur.), Beograd, 2010.
- Čavoški, J., *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959-1962*, Beograd, 2009.
- Westad, O. A., *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Kembriđž, 2005.

Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ*

„ЛИБИЈСКО ПРОЉЕЋЕ“:
ФРАГМЕНТАЦИЈА ПАТРИМОНИЈАЛНЕ ВОЈСКЕ

ABSTRACT: The main goal of this paper is to answer the following research question: How did the Libyan military react to the protest against the regime of Muammar al Gaddafi, i.e. what factors determined its role in the transition, how did that role influence the course of transition and the possibility of establishing civilian control over military in the new regime? Accordingly, the paper covers description and explanation of political, historical and cultural identity of Libya, the basic features of Gaddafi's rule, as well as the position of the military in its regime. Finally, there is given analysis of the influence of the military division into the pro-regime and anti-regime forces during the uprising, on the results of the transition. Post-spring Libya lost the elements of statehood i.e. monopoly over coercive force. Libya is ruled by "militias" that fighting for control over oil resources. Available data were analyzed, classified and systematized using the historiographical method, as well as method of case analysis and method of analysis of available literature and documentation.

KEYWORDS: Arab Spring, military, Libya, transition, Muammar al-Gaddafi

„Прољеће промјена“ је, у фебруару 2011. године, стигло и у градове Либије, захтјеви за смјену дугогодишњег режима Муамер Мухамед Абу Минијар ел Гадафија (*Muammar Muhammad Abu Minyar al-Gaddafi*) јавно су манифестовани на либијским улицама. Протести су се претворили у грађански рат, који је окончан убиством Гадафија, 20. октобра 2011. године, уз интервенцију снага Сјеверноатлантске алијансе. Војска се, том приликом, подијелила на присталице и опоненте режи-

* Аутор је доктор политичких наука, запослена у Парламентарном институту Скупштине Црне Горе.

ма, што је, у одређеној мјери, условило окончање немира и нестабилности страном интервенцијом. Разлози дезертирања дијела војске, односно отказивања послушности Гадафију објашњени су кроз анализу позиције војске у недемократском режиму, уз сагледавање самог момента побуне против режима. Једна од кључних грешака режима у Либији, у овом контексту, била је то што је Гадафи већу наклоност имао према безбједносним службама које су имале за циљ заштиту режима, него према војсци која се, у овом случају, фокусира на спољну одбрану земље.

Султанистички режим Гадафија, у којем није постојао политички плурализам а грађанске и политичке слободе биле ограничене, главног политичког опонента препознао је у војсци, будући да је и Гадафи, 1969. године, дошао на власт војним ударом. Како би спречио удар развио је стратегију која се састојала од: изградње паралелних безбједносних институција; неједнаке расподјеле материјалних средстава и економских привилегија између војске и остатка друштва; искоришћавања подјела у заједници, односно одређивања припадности војсци на племенској основи. Сходно томе, већинско чланство у војсци имале су групе које су чиниле мањину у Либији, односно припадници западних племена. Но, као главни противник Гадафијеве владавине појавила се осиромашена маса становништва која је уз помоћ интервенције снага Сјеверноатлантског савеза окончала 42 године његове владавине. Постгадафијевску Либију одликује константна нестабилност, фракционаштво и немири који одређују и цивилно-војне односе.

Да би се разумио карактер и улога војске у побунама као и у каснијем развоју политичке и укупне ситуације у земљи, неопходан је осврт на политички, културни и историјски идентитет ове земље, као и посебности режима Гадафија. У наредним поглављима, а у наведеном контексту, дата је дескрипција и експланација позиције и улоге војске, као једне од основних институција власти, у периоду прије, током и након „либијског прољећа“.

Политички, културни и историјски идентитет Либије

Оквири модерне Либије настали су на темељима које је изградио политички, културни и историјски утицај и дјеловање првенствено Османлија, који су владали више од три вијека, а потом Италијана, током тридесетогодишње колонијалне управе.

У периоду прије нове ере, простором данашње Триполитаније у западној Либији владали су Бербери, а потом, у седмом вијеку прије нове ере, Феничани. Картагина у шестом вијеку прије нове ере осваја

Триполитанију, да би Грци у четвртм вијеку прије нове ере колонизовали Киренаику на истоку земље, коју су назвали Либија. Римљани освајају Либију 74. године прије нове ере, док је Арапи са Амром бин Ал Асом заузимају 643. године и почињу да шире ислам.¹ У 16. вијеку, прецизније 1510. године, Либија постаје шпанска колонија, али је 1551. године освајају Османлије и припајају Османском царству.² Османлије су повезале три провинције - Триполитанију, Киренаику и Фезан, а за сједиште одредили Триполи.

Након рата са Турском, Италијани преузимају управу над Либијом 1912. године. Италијанска управа је била изузетно слаба и фокусирана на приморске градове, над централним дијелом земље и пустињским подручјима није имала контролу. Главни проблематични чинилац са којим се суочавала италијанска власт било је мистично братство – Сенусити, са Идрисом Ал Сенусиом³ на челу.

Након доласка Националне фашистичке партије (*Partito Nazionale Fascista, PNF*) на власт у Италији, Идрис је побјегао у Каиро и, на основу заједничког непријатељства према фашизму, успоставио контакте са Великом Британијом. Вођа Националне фашистичке партије Бенито Мусолини водио је агресивну колонијалну политику са патерналистичко-расистичким карактеристикама. Имао је за циљ да Либију претвори у пољопривредни центар и колонију за пресељавање Италијана, с обзиром на наводну пренасељеност у Италији. Либијци нијесу жељели да прихвате овакву управу, па су се организовали против нове колонијализације, предвођени сенуситским вођом Омаром Ал Мухтаром. Но, Омар је ухваћен и објешен 1931. године.⁴

У Другом свјетском рату Либија је добила савезнике у Великој Британији и Француској. Код Ал-Алајмена, 1943. године, италијанско-њемачке снаге доживјеле су поразе. То је резултирало ослобађањем од италијанске власти, првенствено захваљујући ангажовању Британаца. Након тога, Либија је подијељена на француску и британску сферу утицаја. Триполитанија и Киренаика припали су Уједињеном Краљевству, а Фезан Француској. Међутим, договорено је да о будућности Либије одлуче Уједињене нације.⁵

Сходно томе, постала је независна 1951. године, са краљем Идрисом ал-Сенусиом.⁶ Идрисову владавину одликовало је попуштање пре-

¹ RB. St. John, *Historical Dictionary of Libya African*, Third Edition, Scarecrow Press, Maryland, Lanham, 1998, 6.

² Исто.

³ M. Kampanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, CLIO, Beograd, 2011, 89.

⁴ Исто.

⁵ RB. St. John, *Historical Dictionary of Libya African*, 267.

⁶ M. Kampanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, 90.

ма великим силама. Након проналаска нафте, 1956. године, дао је концесије од око 14 милиона хектара двјема америчким компанијама. Но, отварањем 104 миља дугог нафтовода, 1961. године, који је повезао важна поља од унутрашњости земље ка Средоземљу, први пут је омогућен извоз нафте.⁷

Откриће нафте допринијело је повећању богатства, али је Либија и даље била назадна феудална држава, са религиозном, конзервативном монархистичком управом. То је изазивало незадовољство, посебно код младих људи.⁸

Гадафи: Ауторитарни режим са елементима султанизма

Муамер Гадафи рођен је 1942. године у бедуинској породици која је припадала племену Гадафа и учествовала у борби против италијанске окупационе власти. Био је под снажним утицајем панарабизма који је пропагирао тадашњи председник Египта Гамал Абдел-Насер. Током Суецке кризе 1956. године учествовао је у антиизраелским демонстрацијама, а уписом на војну академију са истомишљеницима почиње да дефинише планове за свргавање монархије. Након војне обуке у Великој Британији, вратио се у Бенгази, формирао тајну групу, односно покрет слободних официра који је имао за циљ спровођење државног удара.

Слободни официри су под слоганом „социјализам, јединство и слобода“ 1. септембра 1969. године срушили сенуситску монархију.⁹ На челу покрета налазио се Револуционарни командни савјет састављен од 12 официра. Савјет је прогласио нову Либијску арапску републику и именовао кабинет, а Гадафи је постао премијер у јануару 1970. године. Револуционарни командни савјет објавио је да ће постојећи међународни уговори остати на снази и да ће животи и имовина странаца бити заштићени. Друге државе су убрзо признале нови режим, па и Сједињене Америчке Државе, 6. септембра.¹⁰

Вођен ликом и дјелом Абдела Насера, за први задатак своје владавине Гадафи је поставио рјешавање питања непоштеног економског наслеђа страних сила. За Насера то је био Суецки канал, а за Гадафија нафта. Извлачење нафте контролисале су стране нафтне компаније, које су дефинисале повољне цијене за своје потрошаче и остваривале ко-

⁷ RB. St. John, *Historical Dictionary of Libya African*, 203.

⁸ M. Campanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, 90.

⁹ D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

¹⁰ Исто, 78.

рист од пола удјела у приходима. Гадафи је захтијевао да се опет преговара о уговорима, при чему је пријетио гашењем производње уколико нафтне компаније то одбију, истичући: „Људи који су живјели без нафте 5.000 година, могу да живе без ње наредних неколико година како би остварили своја легитимна права“. Напори Гадафија у овом смјеру су успјели. Либија је постала прва земља у развоју која је добила већински удио у приходима од производње нафте.¹¹

Четири године након доласка на власт, Гадафи је покренуо програм „пет тачака“ који је имао за циљ уклањање свих идеологија и спољњег утицаја. а састојао се из следећег:

- Укидање закона који су на снази и успостављање нових процедура и пракси у оквиру наставка револуционарног рада;
- Елиминисање свих девијација, односно непријатеља револуције, укључујући комунисте, капиталисте и Муслиманско братство;
- Додјела оружја становницима ради одбране револуције под слоганом „слобода припада људима не непријатељима“;
- Репформа државне управе;
- Покретање Културне револуције.¹²

Гадафи је развио посебну државну конструкцију цамахирију (свепародну републику), која је требало да представља трећи пут између капиталистичке демократије и совјетског социјализма.¹³

Зелена књига и нови систем власти

Своју политичку филозофију Гадафи је објавио, 1976. године, у Зеленој књизи гдје је дефинисао политичке, економске и социјалне основе цамахирије кроз три посебна поглавља: рјешење проблема демократије: власт народа; рјешење економског проблема: социјализам и социјална основа Треће универзалне теорије. У наставку текста, наведене су основне тезе садржане у Зеленој књизи које је Гадафи настојао да имплементира током наредних година своје владавине.

Савремени демократски системи у којима власт врши појединац, група, партија или класа представљају пораз људи, односно истинске диктаторске системе. Алат недемократске власти представља парламент, будући да стварна демократија постоји при директном учествовању људи, а не преко њихових представника који монополизују њихо-

¹¹ M. Asser, *The Muammar Gaddafi story*. *BBC News*. 21. октобар 2011. Доступно на: <https://www.bbc.com/news/world-africa-12688033> (06.02.2021)

¹² A. Obeidi, *Political Culture in Lybia*, Curzon Press, Richmond, 2001, 139.

¹³ Исто. М. Кампанини, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, 137.

ву сувереност и отуђују се од маса. Људи се увлаче у политички циркус гласања, при чему се њихови гласови могу куповати и злоупотребити, а сиромашни не могу водити изборне кампање, тако да власт освајају богати.¹⁴ Партије, такође, представљају диктаторски инструмент власти људи који дијеле уско одређене циљеве и интересе а којима се омогућава да владају свим људима. Партије су подложне корупцији, а често одступају од својих програма у борби за власт, односно намјери да поразе владајућу партију.¹⁵ Плебисцити су демократска превара, будући да они који гласају немају могућност да образложе зашто су гласали „да“, односно „не“. Устав не представља друштвени закон, већ одражава вољу инструмента власти, било да је то појединац, одбор, класа или партија. Природни закон је утемељен у традицији или религији датог друштва. Религија садржи традицију, а традиција је израз природног живота људи. Устав је позитивни закон који не почива на овим изворима.¹⁶

Проблем демократије могуће је ријешити одбацивањем наведених инструмената власти: парламента, партија, плебисцита, устава и примјеном Треће универзалне теорије, односно успостављањем власти народа без представљања. Демократски систем представља повезану структуру која се заснива на темељним народним конференцијама и народним одборима који се састају у Генералном народном конгресу.¹⁷ Секретаријати темељних народних конференција чине народне конференције, док народне одборе који имају функцију владине администрације бирају темељне народне конференције којима су одбори одговорни за своје дјеловање. Темелјне народне конференције дефинишу политике и врше надзор над њиховом примјеном, док Генерални народни конгрес доноси резолуције које спроводе одбори.¹⁸

У оваквом друштву, медији су средство изражавања друштва и не могу припадати приватницима или корпоративним тијелима и тиме постати средство за изражавање њихових интереса. Демократска штампа је она коју издаје Народни одбор и обухвата све друштвене групе. Девијација се у друштву народних одбора и конференција исправља демократском ревизијом, јер није резултат дјеловања спољне групе већ друштва у цјелини.¹⁹ Реакција на појаву девијација у друштву у виду револуција, односно насилног преусмјерења није демократска, јер не

¹⁴ М. Al-Qadhafi, *Green Book*, 1976, 6-7. Доступно на: <http://openanthropology.org/libya/gaddafi-green-book.pdf> (06.02.2021)

¹⁵ М. Al-Qadhafi, *Green Book*, 8-9.

¹⁶ Исто, 17-18.

¹⁷ Исто, 23.

¹⁸ Исто, 16.

¹⁹ Исто, 21.

обухвата све људе и служи се насиљем. Такође, у друштву народних одбора и конференција надзор људи врше сами људи.²⁰

Економска основа Треће универзалне теорије подразумијева напуштање система „плата“, гдје су они који зарађују плату врста робова. Ова теорија обухвата увођење система у којем свака компонента економске производње има право на једнаке користи од ње (индустрија: сировина, фабрике, радници, пољопривреда: човјек и земља).²¹

Социјална основа Треће универзалне теорије подразумијева да основу историјског кретања чини социјална повезаност која повезује људске заједнице од породице до племена и нације. Национализам је фактор јединства у друштву и тиме представља основу за преживљавање. Свака нација би требало да има једну религију како би превладавала хармонија, а живот заједнице постао стабилан.²²

Спољна политика и племенски систем

Гадафи је на почетку владавине био велики насеровац. Међутим, након доласка Садата на власт у Египту који је успоставио добре односе са САД-ом и закључио мир са Израелом, дошло је до погоршања односа, па чак и краткотрајног рата 1977. године.²³ Под притиском других арапских земаља, Египат се повукао и склопљен је мир. Након тога, Гадафи је своју међународну политику преусмјерио са арапских земаља на Африку. На састанку афричких краљева 2008. године основана је Афричка унија, а Гадафи проглашен „краљем свих краљева“ Африке.²⁴

Дуго је подржавао револуционарне и субверзивне покрете у Европи, афричком и арапском свијету, како би покренуо општу револуцију против система.²⁵ Није био омиљен међу арапским лидерима, Садат га је сматрао лудим, са Бургибом није имао комуникацију, а пратио га је и глас финансијера међународног тероризма и непријатеља Запада. Након америчке војне интервенције 1986. године, те завршетка Хладног рата, почиње да се отвара према Западу.²⁶ Године 2003. донио је одлуку о демонтажу оружја за масовно уништење, чиме је почело одмрзавање односа са САД-ом и међународном заједницом.²⁷ Сједињене Америчке

²⁰ Исто, 20.

²¹ Исто, 25-28.

²² Исто, 43.

²³ С. Phillips, А. Axelrod, *Libyan-Egyptian War*. Encyclopedia of Wars, New York, 2005.

²⁴ S. Totman, M. Hardy, The charismatic persona of Colonel Qaddafi. *Journal of Media and Culture*, 17/3, (2014), 4.

²⁵ M. Campanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, 138.

²⁶ Исто, 139.

²⁷ СМ. Blanchard, J. Zanotti, *Libya: Background and U.S. Relations*. CRS Report for Con-

Државе су 2006. године одлучиле да обнове дипломатске односе са Либијом и уклоне је са листе држава које подржавају тероризам.²⁸

Када је дошао на власт, Гадафи се залагао за укидање племенског система као заоставштине монархистичке праксе. Међутим, наставио је да племенске подјеле и лојалности користи као инструмент моћи, додјелом политичких позиција доминантним племенима, дистрибуцијом привилегија и окретањем једног племена против другог.²⁹ Од средине 1970-их, Гадафи је формирао савезе са главним племенима кроз склапање бракова, те именовање њихових припадника на позиције функционера и чланова безбједносног апарата.³⁰

Процењује се да Либија има 140 племена и кланова, од чега 20 до 30 има стваран утицај.³¹ Главна либијска племена су: Гадафа – племе Гадафија које са 100.000 припадника чини једну од најмањих група у Либији; Варфала – највеће племе које обухвата један милион припадника; Магарха – друго највеће племе у Либији; Туарек (*Tuareq*) – 560.000 припадника; Бербери (*Berbers*) – 50% становништва западних планина; Бара са (*Bara'sa*) – из њега потиче друга жена Гадафија; Зуваја (*Zuwayyah*) – мало племе у источним и централним регионима богатим нафтом; Бани Валид – преклапа се географски са Варфала; Тархуна – чини трећину становништва Триполија; Зентан – лоцирано између Триполија и границе са Тунисом, Мисрата – највеће племе у источној Либији, околини Бенгазија и Дарнах; Ал Авакир (*al-Awaqir*) – некадашњи центар отпора османској и италијанској власти, смјештено углавном у граду Ал Бејда (*Al-Bayda*); Обејдат (*Obeidat*) – лоцирано у околини града Тобрук.³²

Племена у источном дијелу земље су вјеровала да су племена у западном дијелу, односно областима Триполитанија и Фезан, привилегована. То произилази из чињенице да је, након пада Идриса 1969. године, Гадафи уклонио из власти припаднике источних племена, као што је племе Завија (*Zawiya*).³³ Племе којем је припадао Гадафи, као и пле-

gress, Congressional Research Service, Washington, 2011, 27.

²⁸ D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

²⁹ International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and the Middle East (V), Making Sense of Libya*, 2011, 11.

³⁰ W. Lacher, Families, Tribes and Cities in the Libyan Revolution. *Journal of Middle East Policy*, 18/4, (2011), 4.

³¹ International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and the Middle East (V), Making Sense of Libya*, 2011, 11.

³² P. Apps, E. Piper, Factbox: Libya's tribal, cultural divisions. *Reuters*. 25. август 2011. Доступно на: [https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825\(06.02.2021\)](https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825(06.02.2021))

³³ J. Thomas, *Delegitimizing Sultanistic Regimes, One Step at a Time*. Honors Scholar Theses. Paper 333, 2014, 19.

мена Магарха и Варфала, била су фаворизована, иако су везе са племеном Варфала ослабиле након што су одређени официри – припадници овог племена оптужени да су учествовали у припреми удара против Гадафија 1993. године, због чега су и погубљени.³⁴

Негација војног професионализма и институционализованости

Безбједносно-одбрамбени систем нове државе Либије, чија је независност призната 1951. године, чинила је војска као најкохезивнија група либијског друштва. Формирали су је ветерани током борбе против колонијалне италијанске управе. Конзервативна монархија са краљем Идрисом Ал Сенусиом није војсци обезбиједила статус утемељен на поштовању и повјерењу. Краљ војску није сматрао творцем независности³⁵, будући да се либијски национализам почео развијати тек од конституисања државе. Напротив, сентименти припадности либијској нацији били су јако изражени у војсци и представљали кључни елемент сједињења, кохезије и солидарности припадника оружаних снага. То је продукovalo формулисање политичке платформе у њиховим редовима и *coup d'etat* 12 младих официра 1969. године којим је свргнута монархија. Од 1969. до 1975. године војска је била главни стуб новог система, број припадника се удвостручио, а повећала су се и финансијска издвајања за војску. То је био период тзв. меденог мјесеца војске и режима.³⁶

До трансформације, односно прекида односа заснованог на повјерењу дошло је 1975. године, када је 20 до 30 официра, већином из Мисрате, покушало да свргне Гадафија ударом.³⁷ То је довело до погубљења 22 официра³⁸ и укидања Револуционарног савјета команде 1977. године, уз имплементацију новог политичког система цамахирије, која је подразумијевала директну владавину народа кроз одборе и конгресе. Питања попут војске, спољне политике, полиције, буџета и петролеума нијесу спадала у њихову надлеженост, већ само питања која не одређују стабилност државе. У оваквом систему војска је имала позицију аутсајдера (*outsider*), будући да је, према члану 16 Устава

³⁴ Исто, 20.

³⁵ F. Gaub, *Arab armies: Agents of change? Before and after 2011*. EU Institute for Security Studies, Chaillot Papers 131, 2014, 39.

³⁶ F. Gaub, *The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression*, *The Journal of Strategic Studies*, 36/2, (2013), 226.

³⁷ Исто.

³⁸ F. Gaub, *Arab armies: Agents of change? Before and after 2011*. EU Institute for Security Studies, Chaillot Papers 131, 2014, 39.

(1969)³⁹, одбрана земље представљала свету дужност, а војна служба част за народ Либије. Такође, чланом 9 документа Прокламација моћи народа (*the Proclamation of People's Power*) било је прописано да је одбрана земље одговорност сваког грађанина.

Концепт „оружани људи“ (*al-sha'b al-musallah*) инспирисан је отпором који су Либијци пружили италијанској колонијалној власти, као и праксом колективне самоодбране Бедуина. То је водило успостављању опште војне обуке 1978. године, као и великој милитаризацији друштва. Од средње школе Либијци су били инволвирани у неки вид војне обуке или војне структуре, кроз основне инструкције у области одбране у школи, до Народне милиције (*People's Militia*) која је обухватала становнике узраста од 45 до 55 година. Милиција никад није достигла ниво спремности и обучености који је Гадафи очекивао, њена улога се свела на обезбјеђивање јавних зграда у временима кризе.⁴⁰

Насупрот концепта народне владавине путем одбора, Гадафи је институционализовао контролу народа кроз револуционарне комитете на чијем челу су се налазили преостали чланови Револуционарног савјета команде. Задатак комитета била је заштита револуције од сваке евентуалне пријетње систему, укључујући војску. Револуционарна гарда коју је чинило 3.000 војника представљала је основу контроле друштва. На тај начин, војска је била подијељена између револуционарних структура и остатка друштва, при чему је Гауб⁴¹ њену позицију описала као „шизофрену“. Комитети су се показали као непродуктивни у контексту мобилизације маса 1986. године за учешће у антиамеричким демонстрацијама усљед бомбардовања Триполија и Бенгазија.⁴²

Политика ограничавања моћи и утицаја војске постајала је оштрија, као реакција на касније покушаје државних удара. Умјесто формирања јединствених одбрамбених снага, Гадафи је формирао више јединица: Хамијева бригада (*the Khamis Brigade*) – 10.000 војника са тешким наоружањем, а укључивала је и ваздушне снаге; Народна милиција (*the People's Militia*) – 45.000 племенских ратника; 50.000 припадника редовне војске; и спорадично окупљена Исламска легија (*the sporadically staffed Islamic Legion*) – надлежна за постизање циљева на спољном плану, односно афричком континенту.⁴³

³⁹ Libyan Constitution, 1969. Доступно на: https://constitutionnet.org/sites/default/files/1969_-_libyan_constitution_english.pdf (06.02.2021)

⁴⁰ F. Gaub, The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression, *The Journal of Strategic Studies*, 36/2, (2013), 228.

⁴¹ Исто.

⁴² F. Gaub, The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression, 229.

⁴³ C. Townsend, Civil-Military Relations in Tunisia and Libya through the Arab Spring. *Journal of Defense Resources Management*, 6/2, (2015), 7.

Поред стварања паралелног безбједносног апарата, Гадафи је одлучивао о регрутовању нових припадника војске, као и о њиховом напредовању у служби, што се прије заснивало на етничкој и племенској припадности него на квалификацијама и компетенцијама. Лидер је фаворизовао младе официре из његовог племена и њему блиских племена Варфала и Магарха.⁴⁴ Често ротирање официра, кроз седам војних региона, онемогућавало је изградњу ближих веза између официра и нижих дјелова војске.⁴⁵ То је водило систематској ерозији професионализма и кохезије у официрском корпусу. Такође, друштво није претјерано поштовало војску, а није имало ни повјерења у њу. Налазила се у сендвичу између друштва и режима.⁴⁶

Прије стицања независности, уз помоћ Велике Британије, отворена је војна академија у Бенгазију коју је похађао и сам Гадафи, али је након удара затворена. Касније је отворена у Триполију.⁴⁷ Међутим, стратегија спречавања удара која је, између осталог, укључивале забрану обука са муницијом, водила је слабљењу капацитета за вођење рата. То је показао неуспјех у рату са Чадом у периоду 1978–1987. Гадафи је 1972. године окупирао сјеверну област Чада – Аузу Стрип (*Aouzou Strip*), што је предсједник те државе Франсоа Томбалбај (*Francois Tombalbaye*) прихватио. Но, након његовог збацивања 1975. године, ново руководство је опозвало наведену одлуку. Међународни суд правде је 1993. године признао Аузу Стрип као дио Чада.⁴⁸ Ово искуство је показало да војска није била ни добро обучена, ни ефикасна, ни координирана на одговарајући начин. Након повлачења санкција, Гадафи се одлучио за модернизацију наоружања, односно замјену старог совјетског, новим оружјем из Француске и Британије.

Према подацима СИПРИ (2019), Либија је у периоду 2001–2008. година улагала мање од 2,5% БДП-а у војску, при чему је 2007. године тај удио износио 0,9%. То је у поређењу са земљама региона и укупним број становника на врло ниском нивоу. Подаци показују да су трошкови знатно порасли након рата, нарочито 2014. године када је њихов удио у БДП-у чинио 15,5%. Од 2015. године до данас (фебруар 2021) нема доступних података о војним издвајањима односно њиховом удјелу у БДП-у.

⁴⁴ Z. Barany, Comparing the Arab revolts: The role of the military. *Journal of Democracy*, 22/4, (2011), 24-35.

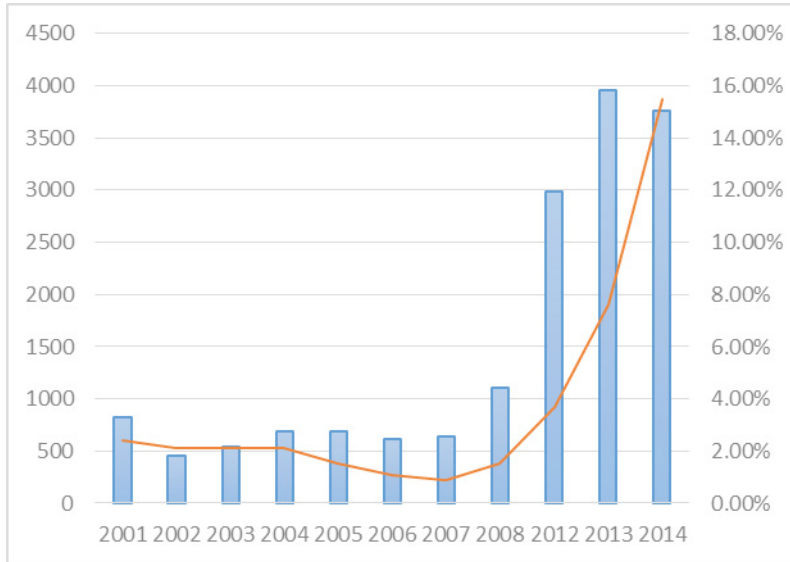
⁴⁵ F. Gaub, The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression, 232.

⁴⁶ F. Gaub, *Arab armies: Agents of change? Before and after 2011*. EU Institute for Security Studies, Chaillot Papers 131, 2014, 39.

⁴⁷ GlobalSecurity.org – Military, Libya. Доступно на:

<https://www.globalsecurity.org/military/world/libya/army.htm> (07.02.2021)

⁴⁸ F. Gaub, The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression, 232.

Графикон: Војна издвајања 2001–2008, 2012–2014

■ Трошкови у милионима \$ — % БДП

Табела 1: Војни трошкови Либије (2001-2014)		
Година	Трошкови у милионима \$	%БДП
2001	820	2,4
2002	453	2,1
2003	541	2,1
2004	685	2,1
2005	691	1,5
2006	614	1,1
2007	639	0,9
2008	1100	1,5
2009	-	-
2010	-	-
2011	-	-
2012	2987	3,7
2013	3964	7,6
2014	3756	15,5

Извор: SIPRI, Libya.

Што се тиче стране помоћи у области одбране и безбједности, САД су, након укидања санкција и уклањања са листе земаља које подржавају тероризам, одлучиле да помогну Либији, првенствено у области антитерористичког дјеловања, кроз сљедеће програме: Финансирање стране војске (*Foreign Military Financing*), Међународно војно образовање и усавршавање (*International Military Education and Training*), Програм који се односи на антитероризам, непролиферацију и сл. (*Non-Proliferation, Anti-Terrorism, Demining and Related Programs*), као и кроз Фонд за економску подршку. У 2008. години укупан износ помоћи је био милион долара, 2009. године 3,05 милиона, 2010. године 780.000 хиљада, а 2011. године 875.000 долара.⁴⁹

Улога и позиција војске у грађанском рату

Висок животни стандард у замјену за низак ниво политичких и грађанских слобода представљао је економско-социјални темељ цимахирије као државе расподјеле (*distributive state*). Но, стопа незапослености је 2011. године износила 30%, што је највише погађало припаднике младе популације и жене.⁵⁰ Реформе у правцу либерализације, модернизације и приватизације су само дјелимично биле спроведене и нијесу ишле у корак са повећањем стопе образовања младих. Регион Киренаика (*Cyrenaica*) је посједовао 80% нафтних резерви, а био је врло сиромашан јер су му као сједишту исламске опозиције сљедовале оштре мјере режима, укључујући дискриминацију приликом расподјеле прихода од нафте.⁵¹

У том контексту, Ендрју Соломон (*Andrew Solomon*)⁵² је идентификовао три основне грешке Гадафијеве владавине: одступање од плана Сеифа Ал Ислама⁵³ економских реформи, односно вођења умјерене спољне политике, а чврсторукашке на унутрашњем плану; нерјешавање питања сиромаштва народа – стварањем одрживе економије која није заснована на нафти или расподјелом једног дијела прихода од наф-

⁴⁹ CM. Blanchard, J. Zanotti, *Libya: Background and U.S. Relations*. CRS Report for Congress, Congressional Research Service, Washington, 2011, 39.

⁵⁰ K. Meyran, *Libya in Transition, From Jamahiriya to Jumhuriyyah?*, u F. Gerges (ur.), *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 311

⁵¹ Исто, 312

⁵² A. Solomon, *How Qaddafi Lost Libya*. The New Yorker, 2011. Доступно на: <https://www.newyorker.com/news/news-desk/how-qaddafi-lost-libya> (06.02.2021)

⁵³ Seif Al Islam Gaddafi (*Saif al-Islam Gaddafi*) је други син Muamera Gadafija i njegove žene Safije Farkaš, рођен 25. јуна 1972. године. Диплomu доктора наука је стекао на Лондонској школи економије (*London School of Economics*).

те; као и занемаривање потреба младих, односно њихове високе стопе незапослености.

Успјех који су остварили антирежимски протести у Тунису и Египту подстакао је незадовољне Либијце да изађу на улице 15. и 16. фебруара 2011. године. Окидач је био хапшење Фетија Тербела Салве (*Fathi Terbil Salwa*), младог правника и активисте људских права који је представљао породице 1.200 затвореника убијених у затвору Абу Салим 1996. године.⁵⁴ Национална конференција либијске опозиције која је основана 2005. године и окупила различите политичке опозиционе групе, 17. фебруара 2011. године, организовала је Дан бијеса – *Day of Rage*.⁵⁵ Племена као што су Варфала, Завија, Бани Валид и Зинтан званично су повукла своју подршку Гадафију и придружила се опозицији.

Онлајн социјалне мреже, попут Фејсбука и Твитера, допринијеле су дисперзији побуне. Побуњеници су, постепено, остварили контролу над кључним градовима у источном дијелу земље, укључујући други по величини град Бенгази, гдје су, 27. фебруара 2011. године, успоставили прелазну владу – Национални прелазни савјет (*National Transitional Council*).

Револт се претворио у грађански рат. Као реакција на бројне цивилне жртве, западне земље су одлучиле да подрже побуњенике ради неутрализовања снага Гадафија. Савјет безбједности Уједињених нација донио је Резолуцију 1973 која је предвиђала:

- 1) Државе чланице Уједињених нација имају дозволу да предузму све потребне мјере у име заштите цивила и цивилних подручја која се налазе под пријетњом напада, уз изузимање окупационих снага;
- 2) Забрана летова свих врста авиона који нијесу у интересу „либијског народа“;
- 3) Поморска блокада, односно контролисање свих бродова који путују према Либији;
- 4) Запљена свих економских средстава либијске владе на страним рачунима, а заплијењена средства ће у каснијој фази бити дата на коришћење у име добробити „либијског народа“;
- 5) Забрана путовања у иностранство за високе званичнике Либије.⁵⁶

⁵⁴ K. Meyran, *Libya in Transition, From Jamahiriya to Jumhuriyyah?*, 313

⁵⁵ J. Aраp, *Libya after Gaddafi: A challenging transition, European Parliamentary Research Service*, 2016, 1.

⁵⁶ The Guardian, *UN Security Council resolution 1973 (2011) on Libya*, 2011. Доступно на: <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/17/un-security-council-resolution> (06.02.2021)

Од 19. марта интервенцију су спроводиле француске и америчке снаге⁵⁷ до 24. марта када је НАТО преузео команду над операцијама. Режим Гадафија је пружио снажан отпор, али је изгубио контролу над Триполијем 20. августа и коначно пао 20. октобра, када је град Сирт дошао у руке побуњеника, а Гадафи убијен.⁵⁸

У односу на Египат и Тунис, војска у Либији није имала улогу неутралног бафера (*buffer*) између демонстраната и војске. Слаба либијска војска се у првим данима побуне подијелила на јединице лојалне Гадафију и јединице које су подржале побуњенике у Бенгазију.⁵⁹

До грађанског рата 2011. године, оружане снаге Либије никада нијесу коришћене за заштиту режима од унутрашњих немира, укључујући демонстрације, за разлику од Револуционарне гарде и полицијских снага. Припадници војске нијесу прошли обуке које би их оспособиле за дјеловање у таквим ситуацијама. Сходно томе, војска је на конфликт реаговала на три различита начина: индивидуални одлазак – дезертирање појединачних војника; колективни одлазак – дезинтеграција јединица које су се придружиле снагама побуњеника; и лојалност – одређене јединице су остале лојалне режиму и супротставиле се побунама.⁶⁰

Током прва четири мјесеца конфликта дезертирала је скоро половина војника, из три разлога: тренутна локација јединице која није била безбједна за индивидуалне војнике, мишљење војника о конфликту или режиму, и кохезија (или недостатак кохезије) дате јединице.⁶¹

Јединице које је одликовао висок ниво кохезије остале су лојалне режиму, укључујући најопремљенију и најоперативнију 32. бригаду која је бројала 10.000 војника, углавном припадника Гадафијевог племена. На челу бригаде налазио се Гадафијев најмлађи син Хамис (*Khamis Gaddafi*), а касније је добила подршку ненационалних мили-

⁵⁷ Према оцјени Пинфарија, Европска унија је показала да није способна да води интервенцију с обзиром на различит однос земаља чланица према овом питању. Француска и УК су биле за интервенцију, за разлику од Италије и Њемачке, првенствено због јачих трговинских веза ових земаља са Либијом. Ипак, Италија је на крају подржала интервенцију, за разлику од Њемачке чије је јавно мњење било јасно против. M. Pinfari, Tunisia and Libya, u J. Peters (ur.), *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East*. Lexington Books, 2012, 41-42.

⁵⁸ M. Pinfari, Tunisia and Libya, u J. Peters (ur.), *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East*. Lexington Books, 2012, 39.

⁵⁹ P. Droz-Vincent, *The Role of the Military in Arab Transitions*, 2012, 137. Доступно на: http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/droz-vincent_en.pdf (06.02.2021)

⁶⁰ F. Gaub, *Arab armies: Agents of change? Before and after 2011*. EU Institute for Security Studies, Chaillot Papers 131, 2014, 40.

⁶¹ Исто.

ција, углавном из субсахарске Африке.⁶² Неколике јединице са мањим бројем војника, које је одликовала велика кохезија, а које су се придружиле Националноослободилачкој војсци (*National Liberation Army*), показале су се најорганизованијим и битно допринијеле побједи побуњеника. На њиховом челу налазио се бивши министар унутрашњих послова, генерал Абдел Фатах Јунис (*Abdel Fattah Younis*), који је касније дошао на чело Националне ослободилачке војске.⁶³ Милиције које су водиле своје посебне битке у појединим подручјима нијесу жељеле да се придруже Националној ослободилачкој војсци, а у Јуниса нијесу имале повјерења због његове раније припадности Гадафијевим структурама власти. То је резултирало његовим убиством у јулу 2011. године.⁶⁴

Реакција оружаних снага на социјалне немире детерминисана је природом, карактером и садржајем цивилно-војних односа током владавине Гадафија. Како је описано у претходном поглављу, напредовање у служби заснивало се на племенској припадности, а честа ротација официра спречавала је успостављање кохезивних веза између руководства и особља. Посебне снаге безбједности биле су много привилегованије и опремљеније него војска у којој су доминирали чланови Гадафијеве породице и племена. То је угрожавало професионализам, кохезију и капацитет војске за борбу у рату, те резултирало њеним поразом.⁶⁵

Сомализација – владавина милиција

Подјела оружаних снага Либије на пријатеље и опоненте режима Гадафија довела је до губитка монопола над оружаним снагама, те, уз интервенцију НАТО-а, поставила основе врло тешке транзиције. Примарни циљ нових транзиционих власти био је успостављање безбједности кроз обнову монопола над силом путем демобилизације, демилитаризације и разоружања и централизацију војних и полицијских снага.

Национални прелазни савјет био је значајно средиште протеста, односно побуна које су се појавиле 17. фебруара. Савјет је добио широку међународну политичку и финансијску подршку, али није успио да се наметне као јединствен командни центар у односу на бројне оружане милиције које су, у складу са својим правилима и локалним агендама, дјеловале у различитим дјеловима земље. Милиције су биле орга-

⁶² F. Gaub, *The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression*, 237.

⁶³ Исто, 236.

⁶⁴ Исто, 237.

⁶⁵ Z. Barany, *Comparing the Arab revolts: The role of the military*. *Journal of Democracy*, 22/4, (2011), 24-35.

низоване у складу са племенским идентитетом и идеологијом, независно од Националног прелазног свајета. То је довело до фрагментације поља безбједности на од 125.000 до 150.000 младих револуционарних Либијаца⁶⁶ који су се груписали у 1.700 оружаних група.⁶⁷ Ове групе карактерисао је процес дисолуције и реконсолидације, заснован на локалним динамикама.

Недостатак безбједности произилази из чињенице да је доступна велика количина наоружања која је остала из грађанског рата, као и слабих граница са сусједним земљама.⁶⁸ У том контексту, неки аналитичари описали су Либију као базар оружја – *arms bazaar*⁶⁹, при чему, услед недостатка контроле над границама, наоружање лако постаје предмет кријумчарења. Поред тога, слаба гранична контрола омогућила је групама Ал Каиде протјераним из Малија да се лоцирају у јужном дијелу Либије.⁷⁰ Гадафи је имао договоре са локалним племенима у вези са контролом и заштитом граница. Његовим падом такви договори су постали ништавни, а прелазне владе немају капацитет да их обнове.⁷¹

Дегадафизација, односно процес обрачунавања са преосталим присталицама Гадафија укључио је арбитрарна хапшења и тортуру грађана у граду његовог рођења – Сирту. Поред тога, донесен је Закон о антиглобификацији који је довео у питање слободу говора, криминализацијом изражавања подршке Гадафију и његовим идејама. Закон је замијењен сличним актом, Законом о политичкој изолацији који је сваком бившем функционеру забранио право на власт.⁷² Више је људи ухапшено, мучено и убијено од бивших побуњеника него током 42 године владавине Гадафија. Током двије године од пада Гадафија 1.200 људи је постало жртва политичког убиства.⁷³

Будући да су 40 година били под ауторитарном владавином, милиције нијесу имале демократски капацитет да изграде државу, засновану на принципима владавине права. Починиле су ратне злочине и дру-

⁶⁶ P. Droz-Vincent, *The Role of the Military in Arab Transitions*, 2012, 139.

⁶⁷ BBC, *Lawless Libya: Can peace be achieved?* 2015. Доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-africa-24472322> (06.02.2021)

⁶⁸ C. Townsend, *Civil-Military Relations in Tunisia and Libya through the Arab Spring*. *Journal of Defense Resources Management*, 6/2, (2015), 9.

⁶⁹ BBC, *Lawless Libya: Can peace be achieved?* 2015. Доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-africa-24472322> (6. 2. 2021)

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² E. Doroshenko, *The New African Civil-Military Relations*, u M. Rupiya, M. Gorden, (ur), *The Process of Democratisation and the Main Military Challenges to Nation Building in Libya*. African Public Policy and Research Institute, 2015, 25.

⁷³ Исто.

ге озбиљне повреде међународног права и људских права. Либијска зора и Зинтан милиција злостављале су цивиле на основу њиховог поријекла и политичке припадности. Убиле су или раниле стотине цивила и уништиле или нанијеле штету цивилној инфраструктури.⁷⁴ У првих девет мјесеци 2014. године најмање 250 људи је убијено, укључујући судије, новинаре, тужиоце и сл.⁷⁵ Странци и дипломате су наставили да буду мете оружаних група. Недостатак граничне контроле и племенске борбе допринијеле су погоршању безбједносне ситуације, при чему је настављена трговина људима, дрогом и оружјем на границама Либије са Чадом, Суданом, Египтом и Алжиром.⁷⁶ Осим тога, милиције су заузеле одређене нафтне терминале у посједству западних компанија, што је водило паду производње.⁷⁷ У Либији је 2016. године било близу 2.000 милиција које су се дијелиле у три групе: не-цихадистичке, цихадистичке и провладине групе.⁷⁸

Хаос безакоња, одсуство владавине права, кршења људских права, мучења, разне врсте малтретирања, репресије, дискриминације, хапшења, отмице, напади на политичаре, новинаре, разне активисте, трговина људима, присилни рад, експлоатација избјеглица, смртне казне, злостављања на бази родне припадности и сексуалне оријентације одлике су владавине милиција, оружаних група и снага безбједности у постгадафијевој Либији.

Либија је данас (фебруар 2021) подијељена између Владе националног јединства са премијером Фајез Ал Сараџом (*Fayez al-Sarraj*) и владе на истоку земље коју контролише Либијска народна армија, односно генерал Халифа Хафтар (*Khalifa Haftar*). Хафтар је, у априлу 2019, покренуо офанзиву на Триполи која је, ипак, пропала у јуну.⁷⁹ Према подацима Мисије УН за подршку у Либији, у овом сукобу је убијено најмање 284, а повријеђено 363 цивила.⁸⁰ Двије супротстављене владе су, у октобру, потписале споразум о прекиду ватре под покровитељством УН. Споразумом је предвиђен и одлазак страних сила и

⁷⁴ Amnesty International, *Libya Report*, 2014. Доступно на: <https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/libya/report-libya/> (11. 11. 2016)

⁷⁵ Human Rights Watch, *Libya*, 2014. Доступно на: <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/libya> (6. 2. 2021)

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ BBC, *Lawless Libya: Can peace be achieved?* 2015. Доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-africa-24472322> (6. 2. 2021)

⁷⁸ *BBC Guide to key Libya militias*, 2016. Доступно на: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-19744533> (6. 2. 2021)

⁷⁹ Amnesty International – Libya 2019. Доступно на: <https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/libya/report-libya/> (9. 2. 2021)

⁸⁰ Исто.

плаћеника из Либије, али то до сада није испоштовано. Ситуацију проблематизује чињеница да свјетске и регионалне силе, као и локалне милиције подржавају неку од страна у конфликту. Западне земље, Турска, Катар и Уједињене нације подржавају владу у Триполију, док Хафтар подржавају Уједињени Арапски Емирати (УАЕ) и Египат, али и Русија. У том контексту, амерички дипломата Ричард Милс (*Richard Mills*) је позвао „све спољне стране, укључујући Русију, Турску и УАЕ, да прихвате либијски суверенитет и да моментално обуставе сваку војну интервенцију у Либији”.⁸¹

Либија је 2020. године заузела 20. мјесто међу 178 земаља на листи Индекса фрагилних држава са скором 95,2, што је сврстава у категорију „Алармантно“.⁸² Либија је, по свом резултату, испред Пакистана 92,1, Уганде 92,8 и Мјанмара 94. Од 12 кључних параметара, најгоре стање је препознато у области државног легитимитета (9,8), спољне интервенције (9,8), фракционализације елите (9,7) безбједносног апарата (9,5) и поштовања људских права и владавине права (9,4).

Табела 2: Резултати Индекса фрагилних држава за Либију, 2020

Земља	СА ⁸³	ФЕ	ГГ	ЕЦ	УД	ХФ	СЛ	ПС	ХР	ДП	РД	ЕХ
Либија	9,5	9,7	7,8	8,0	5,3	5,7	9,8	6,9	9,4	5,3	8,0	9,8

Извор: Fragile States Index – Data, 2020

⁸¹ Al Jazeera, *SAD pozvao Rusiju, Tursku i UAE da se odmah povuku iz Libije*, 28. јануар 2021. Доступно на: <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/1/28/sad-pozvao-rusiju-tursku-i-uae-da-se-odmah-povuku-iz-libiju> (7. 2. 2021)

⁸² Земље обухваћене *Fragile States Index* су, у зависности од резултата, класификоване у следеће категорије: 0,0-29,9 „Одрживо” (*Sustainable*), 30,0-59,9 „Стабилно” (*Stable*), 60-89,9 „Упозоравајуће” (*Warning*) и 90,0-120,0 „Алармантно” (*Alert*). *Fragile States Index: What do the Colors and Categories in the Index and on the Map Signify?* Доступно на: <https://fragilestatesindex.org/frequently-asked-questions/what-do-the-colors-and-categories-in-the-index-and-on-the-map-signify/> (7. 2. 2021)

⁸³ Наведене ознаке односе се на дванаест примарних кохезионих, економских, политичких и социјалних индикатора методологије *Conflict Assessment System Tool, CAST*, коју је развио Фонд за мир. Кохезиони индикатори обухватају: СА – безбједносни апарат; ФЕ – фракционализација елите и ГГ – групно незадовољство; економски: ЕЦ – економски пад (незапосленост, дефицит, владин дуг, БДП по глави становника, инфлација и сл); УД – неравномјеран економски развој; ХФ – одлив мозгова; политички: СЛ – државни легитимитет (повјерење у државне институције); ПС – јавне услуге (здравство, образовање, комуналне услуге и сл.); ХР – поштовања људских права и владавине права; и социјални: ДП – демографски притисак; РД – расељена лица и избјеглице; ЕХ – спољне интервенције. *Fragile States Index: Indicators*, Доступно на: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (7. 2. 2021)

Закључна разматрања

Под владавином Муамера Гадафија, режим у Либији је добио карактеристике које су га сврстале у категорију режима султанистичког типа. Генералне скупштине су служиле као демократска фасада, а револуционарни одбори су били средство за придобијање подршке народа његовој персоналној владавини.

Примјеном Линц-Степановог модела класификације недемократских режима⁸⁴, идентификоване су сљедеће султанистичке карактеристике режима Муамера Гадафија:

- Одсуство разлике између приватног и јавног сектора, при чему је развијена корупција⁸⁵ и клептократија, с обзиром на то да режим контролише природне ресурсе, у овом случају производњу и продају нафте;
- Дефинисана псеудоидеологија кроз Трећу универзалну теорију, односно дјеловање одбора и комитета као фасадно демократских инструмената за наметање сопствене политике друштву;⁸⁶
- Јако персонализована владавина са малом групом, углавном члановима породице и пријатељима, на водећим позицијама у земљи,⁸⁷ међу којима је одређивао наследника након своје смрти;
- Одсуство политичког, економског и социјалног плурализма;
- Мобилизација ограничена на потребе реализације циљева режима;
- Политика „штапа и шаргарепе“, односно награђивање присталица кроз привилегије и именовање на високе позиције, а кажњавање неистомисљеника;
- Постојање посебних безбједносних служби које штите владара.

⁸⁴ Видјети више у: Н. Linz, А. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Београд: „Filip Višnjić“, 1998, 64-67.

⁸⁵ Према *Corruption Perceptions Index* Либија је је 2010. године заузела 146 мјесто од 178 држава, са скором 2,2 на скали од 10 (веома чисто – *very clean*) до 1 (веома корумпирано – *very corrupt*). То је указивало на озбиљне проблеме у вези са корупцијом. *Corruption Perceptions Index*, 2010, 3. Доступно на: https://images.transparencycdn.org/images/2010_CPI_EN.pdf (8. 2. 2021)

⁸⁶ J. Thomas, *Delegitimizing Sultanistic Regimes, One Step at a Time*. Honors Scholar Theses. Paper 333, 2014, 11. Доступно на: <https://core.ac.uk/download/pdf/302389953.pdf> (6. 2. 2021)

⁸⁷ У периоду од 1969. до 1999. године, више од 112 министара је имало позиције у Општем народном конгресу, који је био еквивалент влади. R. Lammers, *Standing alone when it all comes down*. Master Thesis. Leiden University, Seminar: ‘Regime change and stability’, 2012, 36. Доступно на: <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2659620/view> (6. 2. 2021)

У складу са стратешким теоријским приступом објашњењу транзиције, транзиција из султанистичких режима могућа је само усљед природне смрти лидера, масовним покретом, побуном војске, страном интервенцијом или губитком на изборима. У Гадафијевом режиму, режимски реформисти нијесу постојали будући да се на позиције у структурама власти долазило на основу степена лојалности лидеру, а не квалификација. Опозиција није имала демократски капацитет и снагу, с обзиром на то да су све форме организовања, које нијесу биле у складу са концептом Треће универзалне теорије, биле забрањене и оштро кажњаване. Међутим, незадовољство народа је расло усљед високог степена незапослености, неравноправне расподеле прихода од нафте и фаворизације појединих племена. Након хапшења активисте за људска права који се залагао за ослобађање политичких затвореника, 15. фебруара 2011. године, дошло је до манифестовања незадовољства. Оно је било додатно подстакнуто дешавањима у сусједном Тунису и Египту. Уз страну интервенцију, режим је пао након осам мјесеци пружања отпора.

Војска је на побуну одговорила подјелом на снаге лојалне режиму и антирежимске снаге, што, у великој мјери, објашњава њена позиција у Гадафијевом режиму. У периоду 1969–1975, владао је медени мјесец војске и режима, да би 1975. године дошло до покушаја војног удара, што је за последицу имало погубљење 22 официра. Ради сузбијања утицаја и дјеловања војске у политичкој сфери, Гадафи је примијенио стратегију спречавања војних удара која се заснивала на бројном и финансијском смањењу капацитета војске, те формирању више јединица, умјесто јединствених одбрамбених снага. Војска је постала политички маргинализована и није имала никакву економску моћ и утицај. Удио војних издвајања у БДП-у земље био је низак, тако је у 2008. години износио 1,2% БДП-а. Либија је имала 76.000 војника, а 6,1 милион становника. Другим ријечима, 1,2% популације Либије је чинила војска. Ерозији професионализма војске доприносио је и привилеговани паралелни безбједносни апарат, те фаворизовање официра из племена Гадафија и њему блиских племена Варфала и Магарха. Поред тога, често ротирање официра онемогућавало је изградњу ближих веза између носилаца виших и нижих чинова у војсци. Стратегија спречавања удара која је, између осталог, укључивала забрану обука са муницијом, довела је до неуспјеха у рату са Чадом 1978–1987.

Све то је детерминисало и одлуку дијела припадника војске да откажу послушност Гадафију, усљед антирежимских протеста 2011. године који су се претворили у побуну, па затим у грађански рат. Свакако битан фактор који објашњава такву реакцију војске јесте и велика магнитуда протеста који су обухватили разне слојеве становништва, а посебно

но интервенција снага НАТО-а која је имала за циљ пружање подршке побуњеницима. Све наведено је условило пад Гадафијевог режима, али не примарно реакција војске, већ реакција спољних сила и унутрашње опозиције. Након пада Гадафија, Либија је изгубила стабилност, сигурност, па чак и елементе државности, као што је монопол над силом принуде, односно централизована контрола оружаних снага. Либијом владају двије владе, односно низ оружаних групација – милиција од којих свака има своја правила.

Неки од разлога за такав развој ситуације у постгадафијевом периоду могу се наћи у султанистичкој прошлости, будући да је султанистички начин владавине негација свих институционалних, структурних и културних претпоставки за развој демократије.⁸⁸ С обзиром на идентификацију султана са режимом, његовим падом руши се и његов режим. У постсултанистичком периоду нове владајуће снаге се суочавају са изазовом поновне изградње цивилног друштва, државног апарата, економског и правног поретка и политичког система.

Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ

“LIBYAN SPRING”: FRAGMENTATION OF PATRIMONIAL MILITARY

Summary

The long-standing regime of Muammar al-Gaddafi, i.e. *Jamahiriyah*, in February 2011, faced with protests of a dissatisfied part of the population, which turned into a rebellion and then into a civil war. All this resulted in the external military intervention of NATO forces. Given that Gaddafi marginalized military in political and economic sense because of the fear of a military coup, and favoured parallel security units and tribal loyalty, a significant part of the military deserted in 2011 and joined the rebels. In addition, Gaddafi allocated very little money to the military, and often rotated officers, which made it impossible to create trust between the higher and lower military ranks. The most cohesive and well-equipped units stayed with Gaddafi and enabled strong resistance to the rebels. But with foreign intervention, the regime fell after eight months of resistance. After that, the opposition showed that it does not have the capacity to build a new system of government that would be based on the principles of democracy, i.e. a stable government that will establish order and peace throughout the country. Moreover, the armed militias that fought

⁸⁸ H. Linz, A. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: „Filip Višnjić“, 1998, 56; HE. Chehabi, J. Linz, *Sultanist regimes*, John Hopkins University Press, 1998, 37.

against Gaddafi's forces continued to act in the direction of disrupting any attempt for establishment a monopoly over coercive force and centralization of the armed forces. Libya is ruled by two conflicting governments, supported by various regional, world powers and local militias.

Референце

Књиге

- A. Obeidi, *Political Culture in Lybia*, Curzon Press, Richmond, 2001.
- D. Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- HE. Chehabi, J. J. Linz, *Sultanist regimes*, John Hopkins University Press, 1998.
- J. J. Linz, A. Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: „Filip Višnjić”, 1998
- M. Al-Qadhafi, *Green Book*, 1976. Доступно на: <http://openanthropology.org/libya/gaddafi-green-book.pdf> (6. 2. 2021)
- M. Kampanini, *Istorija Srednjeg istoka (1798-2006)*, CLIO, Beograd, 2011.
- RB. St. John, *Historical Dictionary of Libya African*, Third Edition, Scarecrow Press, Maryland, Lanham, 1998.

Дјелови књига

- E. Doroshenko, The New African Civil-Military Relations, u M. Rupiya, M. Gorden, (ur.), *The Process of Democratisation and the Main Military Challenges to Nation Building in Libya*. African Public Policy and Research Institute, 2015, 15–38.
- K. Meyran, Libya in Transition, From Jamahiriya to Jumhuriyyah?, u F. Gerges (ur.), *The New Middle East: Protest and Revolution in the Arab World*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 309–332.
- M. Pinfari, Tunisia and Libya, u J. Peters (ur.), *The European Union and the Arab Spring: Promoting Democracy and Human Rights in the Middle East*. Lexington Books, 2012, 33–49.

Чланци у научним часописима

- C. Townsend, Civil-Military Relations in Tunisia and Libya through the Arab Spring. *Journal of Defense Resources Management*, 6/2, (2015), 5–13.
- F. Gaub, The Libyan Armed Forces between Coup-proofing and Repression, *The Journal of Strategic Studies*, 36/2, (2013), 220–241.
- S. Totman, M. Hardy, The charismatic persona of Colonel Qaddafi. *Journal of Media and Culture*, 17/3, (2014).
- W. Lacher, Families, Tribes and Cities in the Libyan Revolution. *Journal of Middle East Policy*, 18/4, (2011), 140–154.
- Z. Barany, Comparing the Arab revolts: The role of the military. *Journal of Democracy*, 22/4, (2011), 24–35.

Стручни радови научних и других институција

- CM. Blanchard, J. Zanotti, *Libya: Background and U.S. Relations*. CRS Report for Congress, Congressional Research Service, Washington, 2011. Доступно на: https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc103187/m1/1/high_res_d/RL33142_2011Feb25.pdf (6. 2. 2021)
- C. Phillips, A. Axelrod, *Libyan-Egyptian War*. Encyclopedia of Wars, New York, 2005.
- F. Gaub, *Arab armies: Agents of change? Before and after 2011*. EU Institute for Security Studies, Chaillot Papers 131, 2014.
- International Crisis Group, *Popular Protests in North Africa and the Middle East (V), Making Sense of Libya*, 2011. Доступно на: <http://www.refworld.org/pdfid/51de77c24.pdf> (6. 2. 2021)
- J. Thomas, *Delegitimizing Sultanistic Regimes, One Step at a Time*. Honors Scholar Theses. Paper 333, 2014. Доступно на: <https://core.ac.uk/download/pdf/302389953.pdf> (6. 2. 2021)
- J. Арап, *Libya after Gaddafi: A challenging transition*, *European Parliamentary Research Service*, 2016. Доступно на: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2016/583813/EPRS_ATAG\(2016\)583813_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2016/583813/EPRS_ATAG(2016)583813_EN.pdf) (6. 2. 2021)
- P. Droz-Vincent, *The Role of the Military in Arab Transitions*, 2012. Доступно на: http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/droz-vincent_en.pdf (6. 2. 2021)

Тезе и дисертације

- R. Lammers, *Standing alone when it all comes down*. Master Thesis. Leiden University, Seminar: 'Regime change and stability', 2012. Доступно на: <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2659620/view> (6. 2. 2021)

Правни акти

- Libyan Constitution, 1969. Доступно на: https://constitutionnet.org/sites/default/files/1969_-_libyan_constitution_english.pdf (6. 2. 2021)

Интернет извори

- Al Jazeera, *SAD pozvaò Rusiju, Tursku i UAE da se odmah povuku iz Libije*, 28. јануар 2021. Доступно на: <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/1/28/sad-pozvaò-rusiju-tursku-i-uae-da-se-odmah-povuku-iz-libiju> (7. 2. 2021)
- Amnesty International – Libya 2019. Доступно на: <https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/libya/report-libya/> (9. 2. 2021)

- Amnesty International, *Libya Report*, 2014. Доступно на:
<https://www.amnesty.org/en/countries/middle-east-and-north-africa/libya/report-libya/> (11. 11. 2016)
- A. Solomon, *How Qaddafi Lost Libya*. The New Yorker, 2011. Доступно на:
<https://www.newyorker.com/news/news-desk/how-qaddafi-lost-libya> (6. 2. 2021)
- BBC, *BBC Guide to key Libya militias*, 2016. Доступно на:
<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-19744533> (6. 2. 2021)
- BBC, *Lawless Libya: Can peace be achieved?* 2015. Доступно на:
<http://www.bbc.com/news/world-africa-24472322> (6. 2. 2021)
- Corruption Perceptions Index, 2010, 3. Доступно на:
https://images.transparencycdn.org/images/2010_CPI_EN.pdf (8. 2. 2021)
- Fragile States Index 2020: *Data*. Доступно на:
<https://fragilestatesindex.org/data/> (7. 2. 2021)
- Fragile States Index: *Indicators*. Dostupno na: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (7. 2. 2021)
- Fragile States Index: *What do the Colors and Categories in the Index and on the Map Signify?* Доступно на: <https://fragilestatesindex.org/frequently-asked-questions/what-do-the-colors-and-categories-in-the-index-and-on-the-map-signify/> (7. 2. 2021)
- GlobalSecurity.org – Military, Libya. Доступно на:
<https://www.globalsecurity.org/military/world/libya/army.htm> (7. 2. 2021)
- Human Rights Watch, *Libya*, 2014. Доступно на:
<https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/libya> (6. 2. 2021)
- M. Asser, The Muammar Gaddafi story. *BBC News*. 21. октобар 2011. Доступно на: <https://www.bbc.com/news/world-africa-12688033> (6. 2. 2021)
- P. Apps, E. Piper, Factbox: Libya’s tribal, cultural divisions. *Reuters*. 25. август 2011. Доступно на: <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825> (6. 2. 2021)
- SIPRI, *Libya*, 2019. Доступно на: <https://www.sipri.org/databases/milex> (6. 2. 2021)
- The Guardian, *UN Security Council resolution 1973 (2011) on Libya*, 2011. Доступно на: <https://www.theguardian.com/world/2011/mar/17/un-security-council-resolution> (6. 2. 2021)

ПРИЛОЗИ

Раденко ШЋЕКИЋ*

(НОВИ) ХЛАДНИ РАТ У НОВОМ МИЛЕНИЈУМУ

ABSTRACT: The Cold War refers to the period of development of international relations after the Second World War, which was characterized by ideological, political, military and overall bloc bipolarization and confrontation between the great powers of the West, ie the North Atlantic Treaty Organization (NATO) founded in 1949 and the Warsaw Pact established by the USSR in 1955. The epithet „cold” was given to this war because its actors sought to achieve their goals of supremacy and domination in international relations by avoiding direct armed conflict through the bloc and interest division of the world. After the collapse of the Soviet Union and the Warsaw Pact, NATO continued to dominate unhindered globally. The new millennium has brought an era of multipolarity and the economic and political influence of the West is declining.

KEY WORDS: *Cold war, new milenium, USA, Russia, China;*

Увод

Историчар Ерик Хобсбаум описао је 20. вијек као „вијек екстрема“ због ратова вођених током цијелог периода и екстремних идеологија које су често служиле као оправдање за истребљење цјелокупних нација, етничких и религијских група.¹ Осим изразито екстремних иде-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

¹ Историчарка Дубравка Стојановић истиче да је дебату о трајању 20. вијека подстакао Ерик Хобсбаум, чија књига Доба екстрема носи поднаслов: Историја кратког двадесетог вијека 1914-1991. Хобсбаум је пошао од тога да су феномени који су одредили 20. вијек почели са Првим свјетским ратом и да су се тада започети процеси завршили 1991, уједињењем Европе. Заводљива теорија по којој је то стољеће трајало 88 година има јаке аргументе у савременој европској историји, која јесте суштински обиљежена подјелама, потресима и конфликтима, за које се сви надају да су ријешени стварањем наднационалне Европске уније. Међутим, гледано из перспективе Азије или Африке, Латинске Америке или Блиског истока, процеси, феномени, па и периодиза-

ологија које су се манифестовале у нетрпељивости према неистомишљеницима, „дуги“ 20. вијек је представљао врхунац доминације Запада, на економском, културном, технолошком пољу. До Великог (Првог свјетског) рата, Британска империја је доминирала свијетом², а већина аргумената којом западни интелектуалци оправдавају своју наводну „изузетност и (над)моћ“ и своје активности (тзв. идеологијом атлантизма) је јавно изречена још у Мекиндеровим чланцима и књигама почетком 20. вијека. Тако Мекиндер 1904. инсистира на важности сарадње и договора Британије и САД за подјелу сфера утицаја у Атлантском океану, али и у другим регионима гдје се слабљење Британске империје³ већ примјећивало.⁴ Период до Великог рата је епоха највећег успона европске моћи. Први свјетски рат је био највећи историјски пораз Европе, јер је убрзао измјештање глобалних центара економске и политичке моћи (САД, Јапан). Нестала су четири царства, што је означило тријумф идеје националне државе. Мировна конференција у Версају 1919. ће постати значајна по оснивању првог инструмента колективне безбједности – Лиге (Друштва) народа, у којем се огледао пораст нивоа међузависности у свијету. Послије Другог свјетског рата постало је јасно да су се центри моћи коначно измјестили изван простора Европе. У Вашингтон, Москву, а у новом миленијуму и у Пекинг.

Под Хладним ратом подразумева се период развоја међународних односа послије Другог свјетског рата, који су карактерисале идеолошка, политичка, војна и укупна блоковска биполаризација и конфрон-

ција 20. вијека изгледају другачије, чак супротно од начина на које их види Хобсбаум. Могли бисмо рећи да је, гледано из ваневропског свијета, 20. вијек био необично дуг, да траје већ 135 година, од 1880. до 2015. – Дубравка Стојановић: „Рађање глобалног света 1880–2015“, Удружење за друштвену историју, Београд 2015.

² Процентуални удио владајућег народа у империјама/царевинама: Удио Хан-Кинеза у кинеској држави током вјекова је износио више од 90%; удио Руса унутар руске царевине 1897. био је 44%; удио Њемаца-Аустријанаца у дунавској монархији 1910. је износио 24%; а Британаца у њиховој империји 1925. било је само 10%. Још од времена Петра Великог руски су се владари у великој мјери ослањали на нерусе. Тако су Њемци вјековима чинили скоро петину руских високих службеника. – према: Херффрид Минклер, Империје, Службени гласник, Београд 2009, стр. 27,38.

³ Индија је била „драгуљ“ Британске империје, јер су се из ње извлачили огромни ресурси. Мање од 100.000 британских војника и управитеља владало је над 300 милиона Индуса. Захваљујући способности раздјелјивања/завађања главних друштвених и етничких група и придобијања неких од њих да постану локални савезници. – више у: Џозеф Нус, Будућност моћи, Мате, Загреб 2008, стр. 27.

⁴ Винстон Черчил је у британском парламенту 1914. изјавио следеће: „У територијалном смислу добили смо све што смо хтјели, а наш се захтјев за несметаним уживањем у бројним и задивљујућим богатствима – која смо углавном стекли насиљем и сачували силом, другима не чини тако смислено као нама“. Према: Ноам Чомски, Империјалне тежње, Загреб 2006.

тација великих сила Запада, односно Сјеверноатлантског пакта (НАТО) основаног 1949. с једне, и Истока, СССР односно Варшавског пакта основаног 1955. с друге стране. Совјетски Савез је у марту 1954. послао званични допис владама Велике Британије, САД и Француске са предлогом о стварању система колективне безбједности у Европи, закључивању Општеевропског договора о колективној безбједности у Европи и могућем ступању СССР у НАТО. Али је тај предлог одбијен.⁵

Други свјетски рат је представљао судар различитих идеологија, из којег ће комунизам (у својим многобројним, понекад узајамно искључивим варијантама) изаћи још моћнији, јер га је пobjеда у том рату амнестирао од његове тоталитарне природе и значајно му увећала углед у свијету. Има мишљења да се Други свјетски рат фактички завршио 1989. (рушењем Берлинског зида), имајући на уму процес дугог трајања, јер су тада поништени резултати Другог свјетског рата и свијет се суочио са новом логиком коегзистенције, битно другачијом од оне која је настајала послје 1945. (Група аутора, 2005)

Епитет „хладни“ овај рат је добио због тога што су његови актери своје циљеве, надмоћ и доминацију у међународним односима, настојали да остваре избегавајући директни оружани сукоб путем блоковске и интересне подјеле свијета. Међународни систем заснован на договору великих сила на Јалти 1945. о подјели сфера утицаја је донио Хладни рат и у њему парадоксална „правила и извјесности“, уз равнотежу снага и страха од нуклеарног рата, контролисане сукобе на периферији, пропагандно такмичење са оштрим идеолошким генерализацијама. Они који су подупирали стратегију конфронтирања и наоружавања и у Москви и у Вашингтону стицали су широку подршку „код куће“ тиме што су преувеличавали опасност⁶ и агресивне намјере спољњег

⁵ У мају исте године Велика Британија, САД и Француска одговарају СССР-у одбијањем, назвавши то „нереалним предлогом“. Тада СССР доноси одлуку о стварању структуре која би била одговор на експанзију НАТО-а и 14. маја 1955. потписују споразум о стварању Организације Варшавског уговора. Русија и НАТО – маратонска партија шаха <http://www.novosti.rs/>, 31. 3. 2015.

⁶ Прилагођавање помоћу двосмислених термина у јавном дискурсу и уврнуте рационалности, попут: Ако комунисте, за које је сенатор Мек Карти тврдио да је открио и да постоје у војсци и државној управи, није било могуће пронаћи, сама та њихова неухватљивост је управо доказивала колико су мудри и опасни. Или, што је број убиства знатно већи у државама у којима је допуштено људима посједовање ватреног оружја, него у онима у којима не допуштају – јесте доказ за оправданост посједовања оружја, како би се људи заштитили. – више у: Еделман, М. (2003). Конструкција политичког спектакла. Загреб: Политичка култура, стр. 95;

Тадашњи амерички предсједник Х. Труман је 1947. изјавио да су САД спремне подржати сваку земљу која ће се супротставити комунизму, према томе да свака од тих држава може рачунати на америчку помоћ, што је постало познато као „Труманова доктрина“.

(и унутрашњег) непријатеља. Тако су се „јастребови“ на објема странама међусобно потпомагали. Медији са запада често су преувеличавали проблеме Совјетског Савеза и обрнуто. Циљ је био хомогенизовати домаћу јавност у подршци власти против „других“, а у таквим случајевима сва средства су била дозвољена (укључујући и лажно извјештавање и фабриковање анализа, литературе, филмова), ако је то ишло у домаћу корист. Важно је напоменути да ни НАТО ни Варшавски пакт нису биле организације у складу са Повелом УН, пошто су њихове државе чланице губиле независност стављањем војске под команду САД или Совјета.

Преломна 1989. година

Велико изненађење био је распад СССР-а и Варшавског уговора. Та велика империја распала се без „зрна барута“. Војно-политички блок НАТО, формиран ради „ограничавања“ СССР, од почетка 90-их година доследно се помјера ка граници Руске Федерације, игноришући њене геополитичке интересе, креирајући нови глобални поредак. Енглески израз њу ворлд ордер буквално преведен значи нова правила, али ако погледамо како се пише - *New World Order* - онда је ријеч о поретку Новог свијета, односно америчком поретку, јер је *New World* вијековима синоним Америке.⁷ Послије нестанка комунизма, нестале су идеолошке размирице између Русије и САД, али није ишчезло ривалство које нема никакве везе с идеологијама већ с геостратешким надмудривањем за интересне сфере и доминацију. Френсис Фукујама је претпостављао да је после пада Берлинског зида и пораза СССР и његове комунистичке идеологије дошао „крај историје“, односно последњи степен развоја људског друштва у којем готово све тачке на планети прихватају демократију, слободно тржиште, капитализам и људска права (наравно по западним мјерилима).⁸ Упркос обећањима датим

⁷ Када је у Вашингтону припреман велики војни пројекат Пустинска олуја, 1991, о разматрању опција и слања одговарајуће поруке Ираку, тадашњи председник Буш је окупио савјетнике тражећи модалитете акције и том приликом је рекао савјетнику за националну безбједност генералу Scowcroftу да у последњем упозорењу Ираку да се повуче из Кувајта убади и дио о томе како је нови свјетски поредак изазван акцијом Ирака. Та идеја је разрађена у ноти, а након тога је већ на првој конференцији за штампу нови свјетски поредак постао синтагма која би требало да означи ново раздобље међународних односа у којем су се догодиле велике промјене на свим странама свијета. – више у: Р. Вукадиновић, Међународни политички односи, Загреб 2004, стр. 68.

⁸ Како у том контексту сликовито каже Б. Милановић: „У периоду унисоног мишљења, *pensée unique* од 1990. до 2010. чинило се да смо практично преписали све најгоре што је Совјетски Савез имао да понуди: готове формуле лажног јединства свих и свега под просвијећеном владавином либералне буржоазије. Као и у совјетским режи-

Михаилу Горбачову⁹, НАТО се након ере Хладног рата проширио на Исток, укључујући у свој састав и неке од бивших совјетских република. (Ђехулић, 2010:162) Тако је ушао у простор који Русија сматра ‘зоном својих заштићених интереса’. Генерални секретар НАТО-а Манфред Вернер, у говору 17. маја 1990. у Бриселу, рекао је следеће: „Сама чињеница да нисмо спремни да НАТО трупе размјештамо даље од територије Федералне Републике (Њемачке) Совјетском Савезу пружа чврсте безбједносне гаранције”.¹⁰ А тада је још увијек било ријечи само о Западној Њемачкој, а не поново уједињеној Њемачкој.

Погоршање односа Русије и Запада праћено је расправама о прекршеном обећању, које је добио М. Горбачов 1990. од америчког министра спољних послова Џејмса Бејкера: Ако се руске трупе повуку из Источне Европе, НАТО их не би замијенио војним присуством, или јурисдикцијом, стоји у записнику разговора Горбачов - Бејкер. Сам НАТО је признао да се тако могу интерпретирати неке изјаве водећих политичара Запада тога времена, али да се то никад није претворило у легално обавезујући писмени уговор.¹¹ Хладни рат није у потпуности окончан, тако да на некадашње непријатеље иза „гвоздене завјесе”¹² у Вашингто-

нима, проглашено је да су све контрадикције наводно разријешене, једном заувјек. Нових питања нема, а на стара смо добили одговоре“. – више у: „We had everything before us, we had nothing before us“, Global inequality; 4. 6. 2019.

⁹ Док је величао Горбачова и дочекивао га као најбољег пријатеља, Роналд Реган је одобрио Директиву бр. 66, 75 Савјета безбједности САД, у којој је јасно формулисана намјера да се уништи СССР. Не да се обузда, како је предлагао Бжежински, него да се уништи. – Norman Bailey, The Strategic plan that won the Cold war, Virginia, 1998.

¹⁰ Више на: Встреча на высшем уровне 1990 года: поворотный момент в отношениях между Востоком и Западом www.nato.int/ 11.6.2019.

¹¹ Доајен америчке спољне политике Кенан, наглашава да „котрљање“ НАТО-а према Истоку „може донијети губитак повјерења и покренути руски национални сентимент, што ће подстаћи руску спољну политику да иде у нежељеном правцу. Русија је тешко пао губитак статуса суперсиле, а Америка није брзо разумјела тај период кад двије земље престају да буду непријатељи, а још нијесу савезнице”. - Б. Средановић, <https://portalanalitika.me/putinove-tajne-staze-i> 15. 3. 2019. Кенан је у Њујорк тајмсу 1998. изјавио и следеће: „Мислим да је то почетак новог хладног рата. Мислим да ће Руси постепено веома непријатељски реаговати и да ће то утицати на њихову политику. Мислим да је то трагична грешка. Није било апсолутно никаквог разлога за то. Нико није претио никоме. Због овог проширења би се амерички оци оснивачи преврнули у гробу... Поготово су ме узнемириле тврдње о Русији као земљи која једва чека да нападне Западну Европу. Да ли ти људи не разумеју? Наши хладноратовски спорови били су са совјетским комунистичким режимом. Сада окрећемо леђа истим људима који су извели највећу револуцију без крви у историји да би уклонили тај совјетски режим. А руска демократија је исто толико напредна, ако не и напреднија, од оне у земљама за које смо се управо обавезали да ћемо их штитити од Русије“. Према: „Foreign Affairs; Now a Word From X” www.nytimes.com 2. 5. 1998.

¹² О самом творцу појма „гвоздена завеса“, постоји више верзија. Неки сматрају да је овај термин први изговорио Винстон Черчил током свог познатог говора у Фултону

ну нису гледали као на потенцијалне партнере. Напротив, наставили су да Русију, као наслједницу СССР-а, третирају истим хладноратовским аршинима, док су државе социјалистичког лагера једноставно потчинили својим интересима. Ово је данас најочљивије у Пољској и у балтичким земљама. Након распада Совјетског Савеза (1991) и комплетног социјалистичког блока у Европи, монополарна доминација коју су на русевинама тог и таквог свијета изградиле САД и њихови савезници, показала се ипак као – краткотрајна побједа. Монополаризам који је настао током деведесетих година 20. вијека кроз идеју новог свјетског поретка, САД као једине преостале глобалне суперсиле и уједињење Немачке као економске силе (која је тежила да економску надмоћ у Европи поткријепи и политичким утицајем и амбицијама након уједињења), наметали су нова правила игре.

Доминација САД и западних вриједности обиљежила је креирање новог, америчког поретка и до креирања глобалне ере Pax Americana („Амерички мир“). Сходно римском принципу, присталице Pax Americana вјерују да су САД „благословене положајем свјетске силе“, важнијим и од онога које је имало Римско царство, те да је обавеза САД да употреби своју моћ како би осигурала и продужила раздобље „америчког мира“. Према овом принципу америчке спољне политике, САД имају водећу улогу у свијету: „Америка није обични грађанин свијета. Она је доминантна сила на свијету, моћнија од било које у историји, још од Рима. Америка може да преобликује норме, промијени ишчекивања и створи нове реалности.“¹³ Концепт се заснива на ставу да моћ дозвољава САД да остваре своје интересе онако како то желе, те да спољна политика треба да одржава, шири и јача ту позицију моћи.¹⁴

Када вакуум моћи диференцира велике силе, као што је био случај на крају Другог свјетског рата, оне ће га тешко испунити а да не упадну у међусобну конфронтацију. Нарочито је била опасна пријетња психолошке ујене и стога су Совјети сматрала да атомске бомбе бачене на Јапан нису, заправо, биле уперене против Јапана него против СС-

1946, док га је по некима Јозеф Гебелс, Хитлеров шеф пропаганде, први употребио. Такође се сматра да је његов прави творац Етел Сноуден, Норвежанин, који га је употребио у свом дјелу – „Кроз Бољшевичку Русију“, 1921, као и Рус Розанов, који је још 1917. написао „...да се над Русијом спушта гвоздена завјеса“.

¹³ Charles Krauthammer: The enduring miracle of the American Constitution, <https://www.washingtonpost.com/29.11.2018>.

¹⁴ У америчкој спољној политици, „Амерички мир“ се заснива на принципу Римског царства (лат. Senatus Populusque Romanus (SPQR) - Сенат и народ Рима), према коме су Римљани вјеровали да су територије под њиховом управом повлаштене јер уживају мир и благостање које гарантује снага и утицај Римског царства. – више у: „Пођен 4. јула“, „Политика“ 8. 5. 2009; и код: Lindsay, James M. (2003). „The Globalization of Politics: American Foreign Policy for a New Century.“

СР-а. САД су знале да се НАТО тешко може одбранити без нуклеарних оружја, али би њихова употреба на европским бојиштима вјероватно убила више Европљана него руска инвазија. Сјеверноатлантски војни савез/алијанса, основан је 1949. Први руководилац НАТО-а, Лорд Исмеј, изјављује: „Циљ формирања НАТО-а је држати САД у Европи, Русију ван ње, а Њемачку доље“.¹⁵ Завршетком Другог свјетског рата отпочео је нови сукоб, овога пута између дојучерашњих савезника, комунистичких држава са СССР на челу и држава тзв. слободног свијета са САД на челу.¹⁶ Послијератна подјела на земље комунистичког лагера које егзистирају иза „Гвоздене завјесе“ на једној, и демократских земаља на другој страни, узроковала је нагли пораст тензија између дојучерашњих савезника. Сукоб се срећом није одвијао на војном, већ на психолошко-пропагандном плану и познат је као Хладни рат. Чинила га је веома агресивна пропаганда која треба да произведе малодушност и дефетизам код противника и да изнуђивањем уступака оствари спољнополитичке циљеве, што је била замјена за директно војно ангажовање.¹⁷ Мада су супарници временом постигли прећутни договор о могућности мирног коегзистирања и детанта,¹⁸ што је навело многе да тада

¹⁵ Hastings Lionel Ismay, први секретар NATO 1952-1957. – више у: Ismay, Hastings (1954). NATO: The First Five Years. NATO; Ismay, Hastings (1960). The Memoirs of General Lord Ismay. New York: Viking Press. И на: <http://www.nato.int/>; Who Needs NATO? И на: <http://www.nytimes.com/15.5.2019>.

¹⁶ САД су биле једна од последњих великих држава које су званично признале Совјетски Савез, тек 1933. Занимљиво је да је током Америчког рата за независност (1775–1783), тадашња царска Русија била на страни америчких побуњеника, а током грађанског рата у САД (1861–1865) Русија је подржавала Унију и председника Линколна, пославши чак и флоту у Њујорк и Сан Франциско. Односи Русије и САД су почели знатно да се погоршавају осамдесетих година 19. вијека, када су се Американци окренули према Далеком истоку и почели да лобирају за своје интересе у том региону. У америчком друштву је постепено почела да се формира идеја о Русији као о „неслободној“ држави. Почетком 20. вијека, адмирал Алфред Мехен, члан Комитета за поморску стратегију САД, разрадио је планове за обуздавање „континенталне“ Русије стварањем снажног блока морских сила. Током Руско-јапанског рата 1905. САД су пружале активну економску, дипломатску и војно-техничку подршку Јапану. <https://rs-lat.sputniknews.com/> 19. 4. 2019.

¹⁷ „Тако је енглеска штампа у периоду 1917. до 1923. 37 пута објавила вијест да је Лењин убијен, а 1962. америчка агенција УПИ је јавила из Сингапура да је приликом атентата убијен тадашњи председник Индонезије Сукарно, а 1964. Западноњемачка информативна агенција – ДПА, пренијела је вијест да је умро тадашњи премијер СССР-а, Никита Хрушчов. Наравно да ниједан од ових навода није био тачан“ (Тадић, 2002, 56). Дакле, широка употреба технике хоризонталне пропаганде, погодне за ширење жељених гласина у комбинацији са манипулацијом у медијском простору – неке су од карактеристика пропагандног сукоба током ере Хладног рата.

¹⁸ Политика ослањања на равнотежу снага у међународним односима. Ричард Никсон спроводио је реалполитику за вријеме свога мандата. Никсон није прихватао вилсоњијанске ставове о истинској доброту човјека и складу међу нацијама који се може

о пријетњи нуклеарним оружјем говоре као о „тигру од папира“, ипак су постојале и земље које су сукоб много озбиљније схватале (Кина).¹⁹ Главни модели пропаганде САД коришћени у раздобљу Хладног рата, а тичу се конфронтације са Совјетима, били су модел задржавања комунизма и теорија домина²⁰ лансирана у јавност током рата у Вијетнаму. Ови модели задржали су се константно у америчкој антисовјетској пропаганди, упркос периоду детанта, који завршава почетком осамдесетих и поновним почетком трке у наоружању.²¹

Након Хладног рата, нестанком СССР-а, „борба против тероризма те одбрана људских права“ главне су формуле, употребљаване за мобилизацију домаће јавности у сврху давања подршке интервенцијама у кризним подручјима свијета.²² Године 1945., по завршетку рата, америчког председника Франклин Делано Рузвелта²³ на том положају замијенио је Хари Труман. Труман је такође, као и његов претходник, одбацио концепцију равнотеже снага и одлучио своју политику заснивати

одржати системом колективне безбједности. Он је заснивао вођење спољне политике на концепту америчких националних интереса и сматрао је да управо равнотежа снага доводи до стабилности у међународним односима. (Кисинџер, Дипломација, 653)

¹⁹ Кина је од 1949. била под влашћу режима који је био вољан да отпочне праву борбу, без обзира на потенцијалну нуклеарну катастрофу. Наводно је кинески вођа Мао Це Тунг рекао вођи италијанских комуниста Тољатију: „Ко вам је рекао да Италија (у случају нуклеарног рата) мора да преживи. Преостаће 300 милиона Кинеза и то ће бити довољно да се људска врста продужи“ (према Ерик Хобсбаум, Доба екстрема, Дерета, Београд, 2002, стр. 176). Позната је још једна његова изјава: „Чак и ако су америчке атомске бомбе толико моћне да ако буду бачене на Кину пробуше Земљину куплу, или је чак разнесу, то неће много значити за Свемир у цјелини, иако то може бити важан догађај за Сунчев систем.“ (Дон Гедис, Хладни рат, 2003, 323).

²⁰ *Домино ефекат* је мишљење популарно у САД-у од 1950-их, по којем се регионално ширење комунизма и пад прозападних режима догађа попут рушења домино плочица. Изнио га је 1954. амерички председник Ајзенхауер говорећи о „паду југоисточне Азије попут домина“ ако се „изгуби Индокина“. Исти приступ САД су имале према револуцијама у Средњој Америци (Куба 1959, Никарагва 1979. и друге). Домино теорија политолошки је оспоравана због идеолошке заснованости (антикомунизам), те због неузимања у обзир различитих фактора државне нестабилности и политичких промјена. Изван идеолошкога контекста, од 1990-их спомиње се код регионалне дестабилизације изазване ширењем из проблематичног подручја (или државе) на сусједне државе (нпр. албански проблем, сукоби у Африци, ирачко-курдски конфликт, криза у Авганистану и др.). – више у: Кисинџер 2000, стр. 568–590.

²¹ Charles Sellers, Henry May, Neil R. Mcmillen, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb, 1996, 353-376.

²² Биланџић. „Тајне операције ЦИА као компонента вањске политике САД-а у постхладноратовском раздобљу“, *Полемос* 8, 1-2, 2005, 221–238.

²³ Френклин Д. Рузвелт је, из страха од реакције гласача у јужним државама САД, одбио да прими олимпијског шампиона у атлетици Џесија Овенса у Бијелој кући. Очекивали су се избори и Рузвелт није хтио да због руковања са црнцем изгуби гласове. – више у: <https://www.dnevno.rs/istorija/crni-skok-dzesija-ovenska-u-belu-istoriju> 26. 4. 2018.

на начелима вилсонизма. Оваква политика полази од премисе да је дужност Америке борити се за правду без обзира на околности и независно о геополитици. Политика након Другог свјетског рата дефинисана је као „јачање земаља које теже слободи и заштите истих од могуће агресије давањем војних савјета и опреме“ „Могућа агресија“ очекивана је, наравно, од Совјетског Савеза, за кога се сматрало да ће настојати да прошири своју сферу интереса даље на Запад. Оваква улога „старатеља колективне безбједности“ служила је као одличан параван за неке друге акције и политичке потезе које јавност можда не би најбоље примила.²⁴

Савремена ратна дешавања повећала су улогу и значај психолошког ратовања. Могућности манипулације су далеко веће него некада. Савремена технологија то омогућава и чак у појединим случајевима да информација претходи самом догађају или барем чека спремна да се он инсценира и догоди.²⁵ Тако су Британци у рату за Фолкландска острва 1982. допустили да се сазна како са собом доводе екипу Гурка ратника са Непала и сјеверне Индије, од којих сваки може онеспособити барем неколико непријатељских војника у појединачној акцији, захваљујући изузетно вјештом баратању хладним оружјем.²⁶ Тако су за вријеме четвртог израелско-палестинског рата 1973, познатијег као Јом Кипур рат, Израелци снимке операција из претходног рата 1967. представљали јавности као најсвежије извјештаје са ратишта. Деценије Хладног рата од 1946. па до 1989. карактерисале су повећане тензије двије суперсиле, које су временом „навикле“ да егзистирају међусобно се надопуњујући. Обје стране су биле свјесне погубности оружаног конфликта, тако да су се задовољавале изазивањем локалних криза и ратова (Кореја, Вијетнам, Ангола, Авганистан, Куба и др.), медијски сатанизујући супротну страну. Али и борећи се за примат у спорту, истраживању свемира, користећи облике меке пропаганде у привлачењу неопредијељених, несврстаних држава. Геополитичка борба била је актуелна не само

²⁴ Kisindžer, *Diplomacija*, Zagreb 2000, str. 568–590.

²⁵ У покрајини Бијафри је нигеријски пуковник Азикве, који је од новинара захтијевао да га зову „Црни шкорпион“ – 1969. погубио извјестан број људи само зато да би специјални медијски извјештачи који су ту били присутни, могли што прије да сниме догађај за своје репортаже. Такође су у Вијетнаму амерички артиљерци у базама разбацаним по висоравнима дуж границе са Камбоџом радо предлагали специјалним извјештачима један „exciting“: „узбудљиво гранатирање непријатељског логора искључиво за потребе медијског извјештавања“. (Ф. Бал, Моћ медија, Клио, Београд 1997, 112).

²⁶ Британци су тада заиста имали неколико Гурка који су, међутим, радили на сервисирању машина и уопште нису директно учествовали у борбама. Но, та вијест је сама по себи била довољна да код аргентинских војника који су још били на острвима изазове паничан страх. - В. Раногајец, *Психолошки рат, Полемос*, Загреб 2000, стр. 147.

на политичком, медијском, културном пољу, већ и у домену спорта.²⁷ Спорт је корисно средство манипулације масом, што је позната технологија још од Антикe, по принципу „хљеба и игара“.

Апсолутна доминација Запада 1989–2008²⁸

Диверзификација моћи утицала је више на Хладни рат него што је то учинила равнотежа снага. По завршетку Хладног рата, проста подјела на тзв. „слободни демократски свијет“ и тзв. „краљевство зла иза гвоздене завјесе“ више није била одржива. Тада су се творци јавног мњења на Западу нашли пред одређеним тешкоћама, јер до тада важећа парадигма више није била ефектна, па је постало теже политичким елитама да добију јавну подршку за одређене спољнополитичке планове и акције. Зато се посегло за интензивном и агресивном кампањом, путем медија и ПР агенција, да се публици наметне жељена пројекција стварности. Требало је под хитно наћи нову опасност по „слободни свијет“, против које се треба борити, показати своју политичку снагу и моћ савременог оружја и тиме показати глобалну доминацију. Наравно, при томе ће и војно-индустријски комплекс имати профит. Инвазија Ирака на Кувајт се након рушења Берлинског зида и распада Источног блока показала као „добра прилика“. За промовисање почетка једне нове ере у којој ће постојати само једна суперсила, САД, и глобално бити наметнут Нови свјетски поредак, неолиберализам и апсолутна доминација меке моћи Запада у форми индустрије забаве, филмова, серија, музике, моде, културе, дискурса. Наравно, уз свесрдну помоћ масовних

²⁷ Улазак Совјета у Авганистан резултирао је бојкотом Љетњих олимпијских игара у Москви 1980. У бојкоту је учествовала 61 земља, међу којима су биле Западна Њемачка, Јапан, Канада, Норвешка, Аргентина. Спортисти из великог броја држава су ипак учествовали, али под заставом Међународног олимпијског комитета. - <https://rs-lat.sputniknews.com/> 9. 5. 2019.

²⁸ Као реперне тачке, ове године су условно узете да омеђе апсолутну доминацију Запада, у првом реду САД, као једине преостале суперсиле. Након 1989, пропасти Совјетског Савеза, уједињења Њемачке, западне вриједности су се наметнуле као доминантне на глобалном нивоу. У погледу како политике, економије, тако и културе и неолибералне идеологије. Након Минхенске конференције 2007. и интервенције Русије у Грузији 2008. (неки аутори узимају 2014. као преломну, јер је тада Кина престигла САД по укупној вриједности БДП мјереног по паритету куповне моћи ППП) exciting свијет се креће ка креирању мултиполарног свијета, у коме ће Запад и даље имати велику економску, војну, културну моћ, али ће своју геополитичку доминацију морати да дијели са другим центрима моћи и да узима у обзир, невољно, и интересе других. Августа 2008, западне државе нису практично предузеле ништа да заштите своје штићенике у Грузији и спријече упад војске Руске Федерације, која је анектирала двије области (Абхазију и Јужну Осетију) од владе у Тбилисију. До тада, Запад је неприкосновено глобално доминирао, често се не обазирјући на УН.

медија као моћног средства у ширењу жељене политике. Ратне сукобе одликује и стално „храњење“ медија, односно често давање одабраних материјала како новинари не би имали потребу да се упуштају у истраживања („манипулација преплављивањем“). Основа „стратегije планирања информација“²⁹ exciting да се никада не би нашли у дефанзивном положају у односу на медије exciting је у томе да средствима информисања дате теме за већи број дана. Медији у тој ситуацији не знају шта се стварно збива.

Масовни медији су одиграли значајну пропагандну улогу током историјске 1989. Збивања на тргу Тјенанмену у Пекингу 1989. су први случај да ТВ не само преноси тако важан догађај, већ и да га обликује. Односно, како истиче Франсис Бал, присуство камера западноњемачке телевизије у Источној Њемачкој одиграло је кључну улогу у рушењу Берлинског зида.³⁰ Америчка ТВ кућа Си-Ен-Ен (CNN) је револуционарно измијенила свијет мас-медија и систем информисања у свјетским размјерама.³¹ Након ирачке инвазије и анексије Кувајта, у свијету, првенствено у САД, спроведена је пропагандна кампања великих размјера која је имала за циљ да припреми свјетско јавно мњење³² за ин-

²⁹ Остали принципи тог система су: 1) људи не желе реалност; 2) они имају кратко памћење, и 3) слика увијек има првенство. Када постоји сукоб између ока и уха, око увијек односи превагу. Од порука које један гледалац запамти 60–70% потиче од онога што је видио, а не од онога што је чуо. Дакле, даје се потпуна предност слици и телевизији. – више код: Дејан Вулетих, Психолошка димензија хибридног ратовања, Војно дело 6/2018, стр. 276.

³⁰ Када је Садам Хусеин 1990. извршио инвазију на Кувајт, „CNN је имао мање од милион гледалаца. Међутим, када су савезничке снаге бомбардовале Багдад сваке ноћи 1991, било их је скоро седам милиона. – (Драган Штављанин, 2012, стр. 340)

³¹ 17. јануара 1991 Си-Ен-Ен прекида интервју са тадашњим министром одбране САД Вајнбергером, да би директно преносио бомбардовање Багдада у програму који ће непрекидно трајати 17 сати. Тако је ова медијска кућа за 27 минута предухитрила одјелење за штампу Пентагона, објављивањем вијести о почетку Рата у Заливу 1991, чиме је доказано да је рат догађај који се добро продаје.

³² Естаблишмент САД се „опекао“ током Вијетнамског рата, јер су тада дозволили да неконтролисани медији у јавном мњењу креирају антиратну реторику, што је тада довело до масовних антиратних демонстрација, мировних покрета. Већ током 80-их и Заливским ратом 1990. медији су били строго контролисани у складу са интересима власти. Чак је и вијетнамски синдром, појам који је почео да се појављује око 1979. био на удару критике провладиних стручњака. Тако је Норман Подгорец из Реганове ере дефинисао овај посттрауматски војнички синдром као „болесну инхибицију против употребе војне силе“. Код великог дијела јавности „постојале су ове болесне инхибиције против насиља. Веома је опасно за популацију да је надвладају ове болесне инхибиције пошто онда постоји ограничење јавности за војне авантуре у иностранству. „Неопходно је“, како је истакао Вашингтон пост прилично поносно током хистерije око рата у Заливу, „улити у људе поштовање за ратничке вриједности“. – више у: Н. Чомски, 2008, стр. 27.

тервенцију и ослобођење Кувајта. Тако је, у жеку Заливског рата 1991, амерички секретар одбране Д. Чејни на конференцији за штампу изјавио: „Немам коментар о ситуацији у Ираку. Једине информације којима располажем долазе са CNN-а“. (Тадић, 2002:227) Тадашњи амерички амбасадор у УН Мадлен Олбрајт, гостујући у емисији „60 минута“ ТВ Си-Би-Ес, упитана да ли су санкције против Ирака које су коштале живота више од пола милиона дјеце, биле вриједне те цијене, одговорила је: „да, јесте вриједело због постигнутих резултата“.³³

Нова постхладноратовска збиља, у великој мјери, релативизује и доводи у питање старе идеолошке и политичке подјеле.³⁴ Слична су дешавања забиљежена и током другог Заливског рата и окупације Ирака почетком новог миленијума.³⁵ Бројним војним и хуманитарним ин-

³³ И ех-Ју простор није био имун на примјере страдања дјеце током последње деценије 20. вијека: На одјељењу за интензивну његу бањалучког породилишта од 22. маја до 19. јуна 1992. умрло је дванаесторо новорођенчади због недостатка кисеоника, који није могао да буде допремљен из Београда јер је УН забранио лет над територијом БиХ.

Позната је изјава Ноама Чомског, америчког професора да: „Када би се примјењивали Нирибешки закони, сви председници САД након Другог свјетског рата били би осуђени на смрт“ - (Д. Ристевски, 1998:99). Амерички универзитетски професор Едвард Херман у тексту „Орвелијанска демократија“ апострофира: „Клинтон је без сумње један од највећих ратних злочинаца модерних времена, он је био тај који је радио на инжењерингу ратова у Југославији и омогућио да Пол Кагаме обави невјероватно прљав посао у Руанди, а потом и у Конгу. Ради се о истинском ратном злочинцу“. - [хттп://www.pesat.co.rs/2011/07/едвард-херман-орвелијанска-демократија/](http://www.pesat.co.rs/2011/07/едвард-херман-орвелијанска-демократија/) Антиамеричка медијска пропаганда (Русије, Кине и др.) представља САД као „неспретног и охолог свјетског жандара који свуда по свијету намеће своју политику, крши људска права, ракетира цивиле, држи концлагора у миру (Гвантанамо на Куби) у којем су затварани људи без икакве судске одлуке. Држава која опстаје тако што штампа долар без покрића“.

³⁴ Медијска еволуција Садама Хусеина од маженог пријатеља до монструма и Слободана Милошевића од „балканског касапина“ (1992) до „фактора мира на Балкану“ (1995) и сл. само су карактеристични примјери. Манипулације информацијама такође су карактеристика политичке пропаганде у САД, као нпр. током Румунске револуције 1989, Заливског рата 1990-91, сукоба на Балкану, рата против Ал Каиде итд. Тих година су се видјеле лажне гробнице наводних жртава Секуритатее у Румунији, лажни инкубаторе са прерано рођеном дјецом из Кувајта које су искључили окупациони и зли Ирачани, праве птице улијеђене правом нафтом из загађене воде али удаљене хиљадама километара од оних истих „окупационих“ Ирачана оптужених за наведено дјело, који су овај пут наводно изазвали еколошку катастрофу, што су били извршни примјери организоване манипулације јавним мњењем.

³⁵ „Британска влада је фалсификовала кључни разлог за улазак земље у рат у Ираку“, Џон Лојд, „Шта медији раде нашој политици“, Самиздат Б92, Београд 2008. Извјештај британске владе о хемијском, биолошком и нуклеарном потенцијалу који је наводно под контролом Садама Хусеина објављен је непосредно пред кључно засиједање Британског парламента на коме је премијер Тони Блер очекивао да ће добити подршку за војну интервенцију против ирачког режима. Такође, објављивање извјештаја коинци-

тервенцијама САД настоје да прошире свој утицај у свијету, а у том смислу воде се следећом логиком - САД морају истрајати у свом историјском задатку једине суперсиле, док се при томе окрећу другима да плаћају рачуне одржавања свјетског реда и мира.³⁶ Политиком „штапа и шаргарепе“, Запад, у првом реду САД, скоро двије деценије је доминирао глобалном сценом. Користећи изговоре попут „угрожених људских права“, борбе против „недемократских режима“, диктатора, уводили су политичке и економске санкције и вршили војне интервенције, заобилазећи и Уједињене нације, често подржавајући и аутократске режиме и диктаторе или дајући подршку терористичким организацијама.³⁷ Путем ММФ-а, УСАИД-а, Фонда за отворено друштво и сличних организација – наметана је демократија западног типа, неолиберализам, стварање НВО сектора – у некадашњим комунистичким државама Европе. Зависност и полуколонијални статус многих држава од западне помоћи и подршке, огледао се у управљању, практично из амбасаде у тим државама.³⁸ Друге земље углавном су тежиле да постану дио тог система, прихватајући америчку премоћ и доминацију америчких вриједности, као што су слободно тржиште и демократија. Немајући адекватног опонента, понашали су се као „свјетски полицајац“,³⁹ а често и као

дирало је са пристанком Садама Хусеина да прихвати рад тима експерата УН-а за разоружање. У британском извјештају који се ослања наводно на обавјештајне податке тврди се да Садам Хусеин непосредно контролише све програме оружја за масовно уништење, и да наводно има покретне лабораторије за биолошко и хемијско оружје које може бити употријебљено у року од само 45 минута, као и да Ирачани наводно посједују двадесетак ракета Ал Хусеин домета 650 километара које могу да носе бојеве главе с хемијским и биолошким пуњењем и да погоде базе НАТО-а на Кипру, у Турској и Израелу. Такође, према истом документу Садам Хусеин наводно намјерава да биолошко и хемијско наоружање употријеби не само против непријатеља у иностранству, већ и против сопственог народа. - <https://www.vreme.com/> бр. 613, 3. октобар 2002.

³⁶ Свједочећи пред америчким Конгресом, тадашњи помоћник државног секретара САД Лоренс Иглбергер је објашњавао да ће се нови свјетски поредак, који се појављује, базирати на некој врсти новог изума у спровођењу дипломатије: „тако што ће други плаћати трошкове интервенција САД у одржавању реда.“ (Ноам Чомски, Контролисана демократија, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 20).

³⁷ Подржавајући и неке терористичке групе, по принципу да „су они терористи само кад ми кажемо да су терористи“, како је то својевремено објаснио Лоренс Вилкерсон, шеф особља државног секретара САД Колина Пауела. – Војне интервенције САД од Хладног рата до Либије <https://www.vreme.com/> 19. 5. 2019.

³⁸ Претварања суверених држава у својеврсне полуколоније – „амбасадористане“.

³⁹ Џорџ Буш (млађи) је био спреман да поведе САД новом доктрином из 2002. у рат упркос противљењу савезника: „Америка ће се сама, ако треба, превентивно хватати у коштац са отпадничким режимима за које процијени да су у стању да нашкоде америчким националним интересима“. Другим ријечима, како би то сажео најраговорнији у Бушовим редовима, секретар за одбрану Доналд Рамсфелд: „Америка је

„незграпни слон у стакленој просторији“, користећи „извоз демократије“ за ширење политичког и војног утицаја, креирајући тзв „Вашингтонски консензус“. Thornborn налази да је битно разликовати консензус, када се двије стране договоре о нечему, са потпуном свијешћу о последицама договора и консензуса (пристанка) када се „слажемо са нечим“, суштински због ограничене и једностране аргументације које нам се (медијским путем) сервирају и манипулативних способности вође. Осим неприкосновене војне и економске силе, имали су још једну јаку геополитичку полуку, политику „меке силе“. Она се огледала у примамљивости западњачког начина живота, културној доминацији на пољу индустрије забаве и конзумеризма, филмова, музике, моде, спорта, технологија. Друштва обично подижу највеће споменике ономе што њихова култура највише вреднује. Куле близнакиње Свјетског трговинског центра, као највише грађевине у граду, иначе познатом по високим зградама, биле су свакако монументалне. Дакле, није било случајно што су за мете терориста 11. 9. 2001. изабрани Вашингтон, као политички, и Њујорк као економски центар.⁴⁰ То је искоришћено за инвазију на Авганистан, уз медијску припрему и медијски спектакл униформних мејнстрим медија. У протеклих тридесетак година војно ангажовање САД постаје све шире, па се остатак свијета, захваљујући медијима - навикао да су ратови саставни дио америчке спољне политике. У теоријско-политичком и филозофском погледу, таква политика би се могла дефинисати као прагматични утилитаризам и консеквенционализам.

Закључна разматрања

Војне интервенције у Ираку, Југославији, Авганистану, „арапско пролеће“, организовање преврата у Украјини – резултат су такве америчке спољне политике крајем 20. и почетком 21. вијека. Биполарни свијет, који се током последње деценије 20. вијека био претворио у уни-

довољно снажна да се, ако буде приморана, сама обрачуна с непријатељима мира у свијету и, што се ње тиче, нека јој се европски бескичмењаци уклоне с пута, ако већ не могу да јој помогну“. Њујорк тајмс је упоредио Стратегију превентивне интервенције са сценом из филма „Неопростиво“ (Unforgiven) у којој Клинт Иствуд убија из пиштоља човјека у бару. Џин Хекман га на то пита: „Шта учини то, човече? Што уби ненаоружаног човјека?“ „Ко му је крив што није био наоружан“, узвратио је Клинт. – више на: „Скривене и јавне поруке“ <https://www.vreme.com/> 3. 10. 2002.

⁴⁰ У интервјуу од 7. октобра 2001. Осама бин Ладен, између осталог каже: „Оно што САД данас преживљавају мали је дио онога што ми доживљавамо већ десетинама година. Ово понижење и презир наш народ доживљава преко 80 година. ... Али када мач падне на САД, послје 80 година, хипокризија подиже своју ружну главу објављујући смрт убица које су се поигравале крвљу, чашћу и светилиштима муслимана. Најмање што се може рећи за те људе јесте да су лишени морала.“ (И. Волерстин, 2004 : 185).

поларни, са једном глобалном суперсилом, већ током прве деценије новог миленијума постепено добија обресе – мултиполарног. Економско и војно јачање Кине, креирање нове, „мултивекторске“ руске спољне политике, у складу са новим глобалним кретањима и мултиполарности, чији се обриси назиру – воде ка новим геополитичким правилима игре. Политички утицај и значај САД у свијету је и даље неспоран и сигурно ће оне и у наредном периоду, с обзиром на војну, економску и културну моћ, играти једну од кључних улога на планети. Мада, биће принуђене да своју некада доминантну моћ подијеле са другим глобалним играчима. По принципу: САД могу да утичу али не и да контролишу (друге дјелове свијета). Глобална доминација САД достигла је зенит бомбардовањем Југославије 1999, војним интервенцијама у Авганистану 2001. и Ираку 2003, изазивањем тзв. Арапског пролећа 2011, интервенцијама у Либији и Сирији, организовањем смјене власти у Украјини 2014. године.⁴¹ Америчка администрација предвођена Бушом⁴² и потпредседником Чејнијем (која је званично владала САД од 2001. до 2009) имала је кристално јасно стратешку мисију: остварити контролу над простором Евроазије која је богата минералима и то кроз одвајање Русије и Кине, постављањем ланца војних база од Блиског истока до Грузије, те контролисањем нафтовода на цјелокупном евроазијском континенту. У Пентагону је војни естаблишмент тај план назвао „доминацијом пуног спектра“⁴³ која подразумијева контролу копна, мора и ваздушног простора, свемира, па чак и кибернетског простора. Избором првог там-

⁴¹ Шведски дипломата Карл Билт је на самом почетку украјинске кризе закључио како су западни лидери дуго мислили како је проблем у комунизму, а нису схватили да је стварни узрок - православље: „Русија је деведесетих година била боља држава него данас, јер је стремилa демократији и западним вриједностима. У данашњој Русији ситуација је много гора. Путин не демонстрира приврженост међународним вриједностима, већ православним“. – Д. Пророковић <https://rs.sputniknews.com/authori/14.5.2019>.

⁴² Назван „Бушова доктрина“, извјештај почиње констатацијом да „САД имају снагу и утицај у свијету без преседана и без премца“. Затим наводи вриједности иза којих САД као најмоћнија држава на свијету стоје и за које су спремне да устану у одбрану. То су слобода, демократија, једнакост, људска права и слободна трговина. У њему се истиче приврженост међународним институцијама и организацијама и сарадња са савезницима. „И док ће се Сједињене Државе непрекидно трудити да добију подршку међународне заједнице, нећемо оклијевати да дјелујемо самостално, ако је неопходно, да искористимо своје право на самоодбрану тако што ћемо својим дјеловањем предуприједити терористе, спријечити их да науде нашој земљи и народу.“ – „Скривене и јавне поруке“ <https://www.vreme.com/3.10.2002>.

⁴³ Ирак је био у средишту те стратегије, гдје је и извршена војна инвазија 2003, а двије године раније заузет је Авганистан. Преко Турске, Балкана, Украјине, Пољске до Балтика, требало је војним базама окружити противника. - William Engdahl, Full spectrum dominance, edition Engdahl, 2009.

нопутог предсједника у историји САД, Барака (Хусеина) Обама (2009-2017), еуфорично је из разних свјетских кругова истицана нада да ће се традиција америчког милитаризма и интервенција прекинути. Обама је још у изборној кампањи постао нека врста глобалне политичке поп-иконе, тако да се у многим државама, нарочито у Европи, говорило о својеврсној „обаманији“. Међутим, иако је чак добио и Нобелову награду за мир (како су истицали критичари: „за нешто што неће учинити“), Обама је наставио политику својих претходника, пославши додатних 30.000 војника у Авганистан, а поводом агресије на Либију, у духу „хуманитарног интервенционализма“ изјавио: „Неке нације могу да пасивно посматрају злодјела, али не и Американци“.

Нови моменти на глобалној сцени: економска криза, руска интервенција у Грузији, грађански рат на истоку Украјине и присаједињење полуострва Крим⁴⁴ Руској Федерацији, политички пораз Запада у Сирији, политичка криза у ЕУ, Брегзит, економско-политичко јачање и повезивање Русије и Кине, као и регионалних играча попут Ирана, Турске, Сјеверне Кореје – имају за последицу опадање глобалне моћи Запада.⁴⁵ Како на економском и војном, тако и на културно-идеолошком пољу. Хибридни, сајбер ратови, медији као бојно поље, у епохи „контролисаног хаоса“ усложњавају и додатно компликују савремену геополитичку слику. Борба у самим САД између Трампове администрације и тзв. „дубоке државе“⁴⁶, прелива се и на глобални ниво. Многи сматрају да је ак-

⁴⁴ Амерички недељник Вашингтон егзаминер позвао је украјинске власти да бомбардују мост који повезује Крим са Руском Федерацијом. Према мишљењу аутора текста, „очигледна је морална хитност оваквог поступка“. Овим ријечима почиње чланак новинара Тома Рогана под називом „Украјина треба да разнесе Путинов Кримски мост“. Позив на насиље аутор завршава ријечима: „Очигледна је морална хитност оваквог поступка. Свака држава која дозволи да јој се украде територија и то опрости, чини корак ка истребљењу“. – више на: <https://www.washingtonexaminer.com/> 13. 4. 2019.

⁴⁵ У свом говору у Минхену 2007, Владимир Путин критиковао је униполарност свијета успостављену након Хладног рата: „То је свијет са једним господаром, једним сувереном, што је опасно и за све остале и за самог суверена, јер га разара изнутра“, рекао је додавши да је такав поредак „и неприхватљив, и немогућ“.

⁴⁶ „Дубока држава“ (deep state) је западна кованица умјесто: „држава у држави“ (гр. κράτος εν κράτει, „imperium in imperio“, „status in statu“, „State within a state“). У европским политикама у 19. вијеку, дубоку државу дефинисао је британски есејиста, оснивач часописа *Економист* Волтер Беџхот, који уочава да Британија има „дуплу владу“, „једну за параду, фасаду и прихватање одлука – које доноси она друга – која заправо влада земљом“. Израз „дубока држава“ постао је актуелан у САД, гдје су се безбједносне службе оптуживале за манипулацију јавношћу за вријеме предсједничких избора 2016. Амерички конгресмен Мајк Лофгрин је још 2014. дубоку државу описао као „хибридну асоцијацију дјелова владе са финансијским и привредним центрима који су способни да самостално управљају државом, сасвим независно од формалних политичких процеса“. Он у својој књизи открива ко одлучује у име владе САД: „То је хибрид институција националне безбједности – департмана и агенција за од-

туелна медијска „русофобија“, директно повезана са унутрашњом политичком борбом (у САД). Тако, планета постаје све несигурнија, у времену опадања моћи западне империје и пораста моћи и утицаја других, у првом реду Истока. Масовни медији, са обје стране, представљају битне чиниоце геополитичког сукобљавања. Узрок стагнације Запада на пољу глобалне економије није то што се споро развија, већ што се други брже развијају. Глобална моћ САД, Запада, англо-саксонског утицаја је последњих година у опадању⁴⁷ јер се друге државе брже развијају, постају технолошки, економски и војно јаче а тиме и политички независније. Новомиленијумски хладни рат карактерише мултиполарни свијет са више центара економске, војне и политичке моћи. Док се за 20. вијек може рећи да је био вијек идеологија и њихових међусобних сукоба, за 21. се предвиђа да ће бити вијек религија и религиозних конфротација.

Оштра дипломатска реторика, све ригорозније економске и политичке санкције и контрасанкције, медијска сатанизација, хибридни и посреднички ратови (Сирија, Јемен) уз геополитичка надгорњавања око примата над вакцинама у времену пандемије корона вируса – одлика су новог геополитичког захлађивања међу водећим глобалним играчима.

брану, унутрашње безбједности, агенција за обавјештајне послове, спољне послове, правду, дио судства и свакако Трезор због контроле финансијских токова“. Константа у свим новијим дефиницијама било гдје на свијету је: интегрисаност различитих дјелова бирократског апарата у држави, са дјеловима обавјештајних служби, судства и финансија. Овакве „структуре унутар система“ способне су да спроведу кроз институције система (не дјелујући нужно са највиших позиција), ону политику за коју они сматрају да је адекватна. – више о феномену „дубоке државе“: Lofgren, Mike (2014). „Essay: Anatomy of the Deep State“, Bill Moyers.com. Retrieved 2018; као и: Jack Goldmish, The ‚deep state‘ is real. But are its leaks against Trump justified? на <https://www.theguardian.com>; и на: <https://www.ekspres.net/uncategorized/duboka-drzava>; као и на: <http://www.ceopom-istina.rs/> 12. 5. 2019.

⁴⁷ Западни критичари америчке политике тврде како ће САД у будућности имати сувише мало оне врсте моћи коју тражи нови миленијум, а сувише много оне која већ сада нема велики значај. САД ће морати да привредну интеграцију и цивилизацијску привлачност постепено замјењују војном силом, односно мораће да *soft power* претварају у *hard power*. Као и британски, и амерички империјални циклус ће завршити низом ратова на периферији. Америчка империја ће пропасти због неповољног односа између проблема које треба рјешавати и својих ограничених могућности. У том смислу Мајкл Мен каже: „Америчка империја развија се као војни цин, економски дилетант, политички шизофреничар и идеолошки фантом“. – према: Херффрид Минклер, *Империје, Службени гласник*, Београд 2009, стр. 203.

Radenko ŠĆEKIĆ

(NEW) COLD WAR IN THE NEW MILLENNIUM

Summary

The cause of the stagnation of the West in the new millennium is not that it is developing slowly, but that others are developing faster. The global power of the USA, the West, and the Anglo-Saxon influence has been declining in recent years, because other countries are developing faster, becoming technologically, economically and militarily stronger, and thus more politically independent. It is evident that the United States, despite the crisis, is not changing its aspiration to maintain world domination. Although aware of the fact that their unipolar ambition has been seriously shaken, the United States does not respect the emerging multipolar structure on the world geopolitical map and therefore strives to maintain its world hegemony by all possible means. New moments on the global stage: economic crisis, Russian intervention in Georgia, civil war in eastern Ukraine and the annexation of the Crimean peninsula to the Russian Federation, political defeat of the West in Syria, political crisis in the EU, Brexit, economic and political strengthening and connecting Russia and China and regional players such as Iran, Turkey, North Korea - result in a decline in the global power of the West, both in the economic and military, as well as in the cultural and ideological field. Hybrid, cyber wars, the media as a battlefield, in the era of "controlled chaos" further complicate the modern geopolitical picture.

ПРИКАЗИ

Bogdanović, B., Raspopović, R. (2020) CRNOGORSKO NAORUŽANJE / MONTENEGRIN WEAPONS. *Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori (1870–1916)*, Podgorica: UniverzitetCrneGore, 273 str.

У издању Универзитета Црне Горе, током 2020. године је објављена књига Бранка Богдановића, стручног сарадника Војног и Историјског музеја Србије и др Радослава Распоповића, научног савјетника и директора Историјског института Универзитета Црне Горе, CRNOGORSKO NAORUŽANJE / MONTENEGRIN WEAPONS. *Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u Crnoj Gori (1870–1916)*. Настала као резултат дугогодишњег истраживања и сакупљања како документационе грађе, тако и познавања самих комада наоружања о којима се говори, ова публикација доноси свеобухватну синтезу знања о типовима, врстама, моделима и тактичко-техничким карактеристикама хладног и ватреног оружја, које је било у употреби војске Књажевине и Краљевине Црне Горе, у скоро полувековном периоду засвођеним престанком њеног активног дјеловања у јануару 1916. године. Узимајући посебно у обзир широко прихваћени наратив о војничком карактеру црногорског друштва и својерсном култу оружја које је у њему владало, научна и шире заинте-

ресована публика у тексту, цртежима и фотографијама на страницама овог дјела први пут добија један свеобухватан, детаљан и прецизан преглед војне опреме црногорске војске, као директног носиоца таквих представа и доживљаја. Те представе су, нарочито са протоком времена, у сјећању задржале само магловите упутнице на имена, изглед или значај неких од најпознатијих и најпрепознатљивијих модела, држећи их као острва у мору заборава и незнања о ширем контексту у којем су настали, дошли у Црну Гору и у њој оставили трага.

Посматрано као посебно достигнуће материјалне и техничке културе своје епохе, оружје се не налази у коријенима и узроцима друштвених и политичких токова, али је увијек једно од њихових најаутентичнијих симбола. Одатле се намеће потреба његовог упознавања и ради одређивања конкретног значаја које су његове врсте и модели имали у неком историјском процесу, и ради сагледавања њиховог симболичког функционисања унутар ширих категорија друштвених представа, културе сјећања, наратива и стереотипа. Уте-

мељена на богатој изворној грађи, сачуваној у двадесетак међународних и регионалних архивских институција, доступној периодици и релевантној научној и стручној литератури, ова књига пред читаоца не износи само каталог информација о комадима гвожђа и дрвета који су имали своју употребну вриједност, већ га уводи и сигурно води кроз свијет појмова који су већ дубоко ушли у друштвену свијест, као категорије како самих историјских епоха, тако и каснијих представа о њима.

Након двојезичног предговора и инструктивног увода, преглед како појединачног, тако и историјата увођења и употребе појединачних модела хладног и ватреног оружја у арсенал црногорске војске, дат је кроз осам тематских поглавља. Прво, које се односи на хладно оружје (31–63), описује употребу различитих бојних сјечива, од традиционалних јатагана (ханџара), до типских, формацијских сабљи (аустројске М 1854 и 1861, као и руске М 1865, 1881 и 1910) и бајонета. Треба рећи да су бајонети у црногорској војсци третирани другачије него у европским земљама из којих су набављани – не као продужетак пушке, већ као замјена за традиционални јатаган. У том смислу су често били статусни симбол нижих чинова, за које није било довољно сабљи.

Друго поглавље се бави револверима, препознатљивом статусном симболу Црногораца на размеђу вјекова. Иако је ова врста личног наоружања већ од половине 19. вијека почела да губи свој превасходно борбени значај, односно, постала обиљежје искључиво подофицира и официра, за Црногорце је набавка и посједовање револвера надилазило категорију пу-

ког посједовања комада трупног наоружања. Тај однос је, у црногорском случају, директно везан за један конкретан модел револвера, аустројски Гасер (Gasser) М1870 и његову каснију верзију М1870/1874, калибра 11.3x36мм, које су црногорски војници, подофицири и официри набављали у склопу државног аранжмана са аустројским произвођачем. Популарност другог модела револвера, америчког Смит-Весона (Smith&Wesson) М1874 у калибру 10,67мм, који је у Црну Гору почео да стиже из Русије 1905. године, није ни изблиза достигла Гасерову.

Поглавља 3 и 4 се односе на пушке, од сприједа пуњећих М 1854 и М1850/56 калибра 14,8мм, преко једнометних острагуша (Крнка М1866/67 кал. 14.8мм, Венцл (Wenzl) М 1866 кал. 13.9мм и Верндл (Werndl) М 1877 кал. 11мм до „берданки“ (Бердан) №2 М1870 калибра 10.67. Такође су описане и различите пушке које су у састав наоружања црногорске војске ушле као ратни плијен из рата 1876–78, и то једнометних острагуша Шнајдер (Snyder) М1867калибра 14,7мм, Пибоди-Мартини (Peabody-Martiny) М1871/74 кал. 11,43мм и Пибоди-Мартини-Маузер (Peabody-Martiny-Mausser) М 1874/1908 кал. 7,65x53мм, као и вишеметних пјешадијских пушака и карабина (са краћом цијеви) Винчестер (Winchester) М 1866 у калибру 11x23мм (44 Henry). Посебно поглавље (5) је посвећено легендарним „московкама“, односно вишеметним руским пушкама Мосин М1891 у калибру 7,62x54мм, као и низу пушака које су заробљене у операцијама 1914–1916 или добијене као помоћ од савезника. То се односило на моделе турских пушака у калибру 7,65x53мм

и системом затварача Маузер М 1890, 1893 и 1903, затим на најмодернију пушку свог времена, њемачки Маузер М1898 калибра 7,9x57мм, као и на два модела пушака које је користила аустроугарска војска. У питању су били Манлихер (Mannlicher) М 1895 кал. 8x50мм и једно занимљиво оружје, настало као мјешавина различитих система – комисијска пушка М 1888/13 у калибру 7,92x57мм, са Маузеровим затварачем, Манлихеровим магацином и облогом цијеви система Арман-Миг (Armand-Mieg).

О низу модела мираљеза, који су били у употреби црногорске војске, говори се у 6. поглављу. Ријеч је о моделима Гетлинг (Gatling) – Горлов М 1871 калибра 10,67x58мм, Максимовим (Maxim) моделима М 1906 и 1912 кал. 7,62x54мм, те М 1909 кал. 7,65x53мм (заплијењен током балканских ратова), америчком Колт-Браунинг (Colt-Browning) М1895/1914 кал. 7,62x54мм, као и аустроугарском Шварцлозе (Schwarzlose) М1907/12, калибра 8x50мм, који је представљао ратни плијен из операција 1914–15. Седмо поглавље доноси преглед увођења и употребе првих импровизованох и типских ручних бомби у балканским и почетком Првог свјет-

ског рата. Ту је описан први покушај прављења импровизоване експлозивне направе, тзв макаритне бомбе током кампање према Скадру, као и набавка српске Васић-ВТЗ Крагујевац М1904/12, прве типске ручне бомбе у саставу црногорске војске, испоручене крајем лjeta 1914. године. Последње, 8. поглавље се односи на пратеће, логистичке објекте, попут складишта оружја и радионица за њихову поправку и одржавање. Књигу засвођују двојезични сажетак, списак коришћених извора и литературе, глосар техничких израза који су коришћени у тексту, као и регистар личних имена и географских појмова.

Намијењена првенствено историчару, заинтересованом за војну историју Црне Горе крајем 19. и почетком 20. вијека, ова књига би требало да буде незаобилазан дио библиотеке сваког колекционара и познаваоца оружја и војне опреме на Балкану. Прецизност и детаљност описа надилази све до сада објављене публикације које додирују ову тему, а први пут је могуће наћи на једном мјесту све најважније податке о формацијском стрељачком наоружању, које је користила црногорска војска од Вељег рата до капитулације 1916. године.

Иван Лаковић

Будимир Алексић, ИЗ ПРОШЛОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ,
Институт за српску културу – Никшић, Никшић, 2020.

У овој књизи одабрани су радови чији су предмет питања историје Црне Горе и Херцеговине. Настали су током последњих седамнаест година, а већина их је објављена у периодичи или у зборницима као прилози с међународних или домаћих научних скупова. То је избор радова који омогућава преглед Алексићевог научног рада из домена историографије, Приређен је тако да су групе радова проблемски повезане, радови груписани према садржају, допуњују се. Композиција књиге морала је бити заснована на историјској периодизацији. У овом су дјелу хронолошки обрађени битни развојни токови Црне Горе и Херцеговине. Читаоци, на основу Алексићевог казивања о Црној Гори и Херцеговини, могу сазнати какве су оне некада биле, како су у тренуцима злих времена страдале, и како су ново изникле у заједничкој држави. Ширина, могло би се готово рећи свеобухватност Алексићевог интересовања за историјске појаве уродила је бројним радовима о прошлости Црне Горе и Херцеговине, а тежиште је на анализи политичког и културног развоја у 19. и 20. вијеку. То је велико и захвално подручје за истраживање и проучавање, коме се мора прила-

зити дубоко, свестрано и студиозно. И научна апаратура која прати главни текст свједочи о свестраној обавијештености аутора и о бројној литератури коришћеној у радовима. По концепцији и коришћеној литератури прије свега наше провенијенције, ова књига се одликује оригиналношћу. Ови радови нам говоре и да се историјска синтеза мора ослањати на теоријска сазнања читавог низа друштвених наука – књижевности, етнологије, психологије, права, социологије, филозофије, географије. Без шире научне културе и специфичних теоријских знања у ужој научној области коју непосредно истражује и проучава, историчар не може објаснити утврђене историјске чињенице. Таква дјела, разумије се, остају без већег утицаја у историографији. Књижевно изражавање у историографским радовима Будимира Алексића је у функцији рационалног научног језика. Он то постиже његовањем језика струке, коришћењем историјске терминологије и придржавањем класификацијских појмова и категоријалног система, односно научног апарата различите врсте. На тај начин он нам тачно, прегледно, једноставно и убједљиво саопштава резултате свог истраживања,

полазећи од садржаја које му нуде извори и литература. Резултат трајне вриједности остварује користећи једину праву методу – научну методу.

Радови су писани на основу фактичког стања, непобитних чињеница, држећи се научних, а не идеолошких принципа, са потребне временске удаљености, кроз призму истине и стварности. Аутор је све појаве и историјске догађаје о којима пише објективно, зналачки анализирао и објаснио, иако посао пред којим се нашао није био ни најмање једноставан.

У композиционом погледу, књига је структурирана из два дијела.

Први дио књиге је насловљен „Црногорске теме“, други дио – „Херцеговачке теме“. И први и други дио су доста обимни и разнородни. Радови садрже податке о политичкој, црквеној, просвјетној и културној активности подручја различитих по условима развитка у прошлости: Црне Горе са својим специфичним карактеристикама и Херцеговине, у којој се ова дјелатност развијала под посебним околностима живота, прво у заосталој области Османске царевине, а затим у оквиру развијеније европске државе, Аустро-Угарске, све до 1918. године. Потпунија анализа ових активности овако својеврсних друштвених средина захтијевала је и донекле друкчије прилазе проблему који се самим тим поставља.

У првом раду насловљеном „Косово и Метохијау политици и књижевности владика и господара Петровића-Његоша“ аутор каже да је српска народна традиција о Косову, као светој земљи која је била ризница свега најдрагоцјенијег што је српски народ створио у историји, и као мјес-

то на коме се 1389. збио централни догађај читаве српске историје, нарочито активно живјела у подловћенској (Старој) Црној Гори и сусједним Брдима као „непокореним“ крајевима српског етничког простора. Као што је познато, кроз цјелокупно своје стваралаштво Његош провлачи тезу, засновану на народном предању и историјским чињеницама, да су Срби са простора Старе Црне Горе и Брда директни потомци преживјелих српских витезова, учесника у Косовском боју, који су послје тога избјегли турско ропство и збјежали се у неприступачне планине, гдје су водили „борбу непрестану“ и, у најтежим условима, чували успомену на Лазареву жртву и Обилићев подвиг, и – захваљујући томе – сачували српско име и вјеру. Срби с овог простора су се са Косовом рађали, живјели и умيرали. Као што је Обилић био симбол херојства, тако је Вук Бранковић у Црној Гори вјекovima представљао симбол издаје. Из свега што је саопштено у раду јасно се види да је национална и политичка идеологија владарске куће Петровића, као и њихово књижевно, духовно и свеукупно културно стваралаштво било прожето косовском традицијом, односно косовском завјетном мишљу и одређењем. Косовска традиција је у подловћенској Црној Гори била снажно развијена и прије њиховог доласка на чело Цетињске митрополије крајем 17.вијека, а у политичкој дјелатности ове митрополитско-господарске лозе нашла је свој најснажнији израз. Суштина тог политичког програма је „освета Косова и обнова Душановог царства.“

У раду „Истрага потурица као тема Горског вијенца у интерпретацијама црногорских идеолога“ Але-

ксић говори да је Његошево дјело постало предмет политичких манипулација протагониста црногорскогидеолошког пројекта. Они су посебан напор уложили у доказивање тезе да је истрага потурица, историјски догађај с почетка 18. вијека који је Његош узео за тему Горског вијенца, само продукт Његошеве имагинације, те да се дакле не ради о вјеродостојном историјском збивању. Будимир Алексић у раду даје и одговор на питање шта је идејна позадина тезе црногорских идеолога о историјском непостојању истраге потурица и шта их је мотивисало да докажу непостојање догађаја чију историјску вјеродостојност ниједан историчар није доводио у питање.

У раду „Манастир Стањевићи као књижевни и културни центар“ закључује да је културна и књижевна дјелатност у манастиру Стањевићи, у периоду од 1736. до четрдесетих година 19. вијека била изузетно богата и плодотворна. Живот и стваралаштво шесторице српских књижевника, већим или мањим дијелом, везани су за овај манастир. Ријеч је о митрополитима Сави, Василију, Петру Првом и Петру Другом Петровићу, Доситеју Обрадовићу и Вуку Стефановићу Караџићу. Аутор продубљује и употпуњује досадашња знања о овом веома значајном манастиру.

Рад „Односи Светог Петра Цетињског и војда Карађорђа“ говори о њиховој сарадњи, плановима и смислу и значају кореспонденције. У њему је аутор цјеловито приказао и зналачки освијетлио ратну сарадњу Црне Горе и Србије у вријеме Првог српског устанка. Интересантне су информације које рад пружа о овим односима, анализе и изведени закључци не могу се фактографски оспоравати.

Ове односе аутор описује промишљено и опрезно. О њима се доста писало, узгред или засебно, али још увијек нема цјеловите студије о односима ове двије значајне историјске личности.

„Радови Бранислава Ђурђева о прошлости Црне Горе турског периода“ представљају драгоцену допуну његовој стваралачкој биографији. Знатан дио научноистраживачког рада Бранислав Ђурђев је посветио историји Црне Горе од краја 15. до почетка 18. вијека, освијетливши многе непознанице из овог раздобља на основу прворазредне турске архивске грађе. Изучавајући разне теме из историје Црне Горе тзв. турског периода владавине, допринио је унапређењу наше историографије и дефинитивно ријешио питање статуса и положаја Црне Горе у 16. и 17. вијеку. Рад представља цјеловит и свеобухватан приказ живота и дјеловања ове значајне научне личности чије дјело има трајну научну историографску вриједност и даје огроман прилог разумијевању историје Црне Горе.

Сарајевски атентат имао је веома снажан одјек у Краљевини Црној Гори и изазвао је узнемиреност и забринутост како у народу, тако и на двору и у владиним круговима. Више но икада до тада и обични људи су слутили да се збивају, или ће се десити, догађаји од далекосежног значаја за цијелу српску нацију. Овом догађају посвећен је рад „Одјек Сарајевског атентата у Краљевини Црној Гори“, који представља драгоцен прилог, нарочито у разјашњавању узрока сукоба и почетка аустроугарске агресије на наше земље. Будимир Алексић обрађује односе Црне Горе и сусједне Монархије са којом је она имала око

једне трећине државне границе и са којом је била упућена на неизбежне политичке, економске, културне и остале везе кроз читав 19. вијек и све до 1914. године. Рад се темељи на провјереној изворној грађи и тачним чињеницама у историјској литератури. Нијесу изостављени новински чланци и они ријетки текстови из часописа до којих шири читалачка јавност теже долази.

Уједињењу Црне Горе и Србије 1918. и славној Подгоричкој скупштини аутор је посветио два рада: „Подгоричка скупштина 1918. године и уједињење Црне Горе и Србије“ и „Уједињење Црне Горе и Србије 1918. у српској мемоарској литератури“. Ови радови свједоче да није случајно што црногорско-србијански односи до 1918. године чине једно од веома значајних тематских подручја којима се Алексић бави. У радовима су прегледно, исцрпно и студиозно обрађени сви аспекти уједињења у оном судбоносном раздобљу европске и свјетске историје, када се рјешавала судбина српског и осталих југословенских народа. Обрађен је сам чин уједињења 1918. и контроверзе које су увези с њим настајале, а које су и данас актуелне. У радовима се инсистира на томе да није исправно из данашње перспективе говорити о догађајима из прошлости, већ се морају узимати у обзир историјске прилике у којима су се догађаји дешавали. Српске земље нису случајно остале политички и територијално необједињене у српску државу и у процесу конституисања европских нација и држава током 19. и 20. вијека, и то упркос потискивању османског, а касније и њемачког и аустроугарског завојевача. Разлог је заједнички интерес ванбалканских

центара моћи да се онемогући интегрисање српских земаља у једну српску државу.

Други дио књиге – „Херцеговачке теме“ отвара рад „Отпор Светог Василија унијаћењу Срба и покушаји римокатоличке пропаганде да га прогласи за унијату“ који говори о отпору Светог Василија и настојањима римокатоличких агитатора да поунијате православне Србе у Херцеговини. Аутор се у раду бави расправљањем проблема, односно дубљим анализирањем и освјетљавањем ове историјске појаве. Значај рада одређен је на неки начин и чињеницом да су досадашњи резултати историјске науке о овој проблематици ограничени, па се осјећала потреба за објективном истином о улози Светог Василија, која се могла утврдити искључиво опсежним и исцрпним истраживањима. На таквом темељном приступу овој историографској теми, на оданости задатку истинске спознаје отпора унијаћењу заснива се овај рад. То је обиман истраживачки рад који пружа много важних и нових обавјештења и биће од значаја за боље сагледавање црквене и политичке историје Херцеговине 17. вијека.

Будимир Алексић се у раду „Херцеговина у плановима Црне Горе и асимилација херцеговачких Срба у црногорском државном оквиру (1878–1918)“ бави главним циљем политичког дјеловања господара Црне Горе према Херцеговини и главним карактеристикама планова у погледу стратегијског циља – ослобођења ове области и њеног припајања Црној Гори. У другом дијелу рада он се бави проблемом асимилације херцеговачких Срба у црногорском државном оквиру, односно питањем: Како је дошло

до црногоризације Старе Херцеговине, која је 1878 припала Књажевини Црној Гори. До настанка овог рада, овој теми српска историографија није посветила дужну пажњу. Расправа представља оригиналан прилог проучавању нововјековне прошлости Црне Горе и Херцеговине.

Рад „Књаз Никола Петровић и Херцеговачки устанак (1875–1878)“ говори о односу црногорског књаза према овом устанку и уопште према Херцеговини. Истраживачки процес приликом израде овог рада био је веома сложен, обиман и систематичан. Успјешно је издвојен овај период живота књаза Николе. Сабрано је обиље материјала, добро систематизовано, свеобухватно приказујући дјелатност књаза Николе. Аутор је успио да разријешити многе дилеме и да изнесе досад непознате моменте из књажевог живота. Резултати ових истраживања су значајан допринос науци у проучавању односа Црне Горе и Херцеговине.

„Челници српских културних институција у Старој Херцеговини“ наслов је рада у ком је Алексићобрадио Друштво никшићке читаонице, Позоришно друштво, Пјевачко друштво „Захумље“. Посебно је издвојио и обрадио челнике српских културних манифестација Стевана Врчевића и Стојана Церовића. Даје нам и преглед издавачке дјелатности. Рад представља добар приказ не само културних дешавања у Старој Херцеговини, већ даје cjеловиту слику живота људи тог времена, те политичко и културно дјеловање неких истакнутих личности са овог простора.

О односу Ватикана, загребачког надбискупа, сарајевског бискупа, мостарског бискупа, о вјерској пропаганди, држању херцеговачких и

босанских фрањеваца према српском народу говори рад „Држање римокатоличког клера у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата“. Радом је употпуњена слика свеобухватне прошлости српског народа у нововјековној историји. Дат је пресјек политичких и друштвених прилика у којима је живио српски народ од 1914. до 1918. године.

Слиједи рад „Херцеговина у Зетској бановини (1929–1941) у ком се научној и широј јавности ставља на увид најзначајнија фактографија везана за прилике у Херцеговини у овом периоду. У Зетску бановину је ушло шест херцеговачких срезова: Билећки, Гатачки, Љубињски, Невесињски, Столачки и Требињски. Зетској бановини је припао и Фочански срез који у историјском смислу такође припада Старој Херцеговини.

Предмет рада „Херцеговина у епској поезији 20. вијека“ су епске пјесме, настале у 20. вијеку, а које су тематско-мотивски посвећене свијету, људима, догађајима и поднебљу српске Херцеговине. Њена бурна историја и знамените личности које је изњедрила, имали су истакнуто мјесто у српској епској поезији 20. вијека. Дубље проучавање Херцеговине у епској поезији 20. вијека врло је користан допринос разумијевању културног успона уопште. Критичка анализа и оцјена створеног у овој области за то вријеме може само позитивно утицати на богаћење културе и друштва у коме се она развија. Пјесме обилују подацима који се могу срести у знатном броју историјских докумената. Извори који су пјевачу послужили као грађа за настанак народне пјесме много су разноврснији него што би се прије истраживања могло замислити.

Наравно, оне се морају крајње критички и опрезно узимати као историјски извор у расправама.

Гледано у цјелини, ова књига јесте видан допринос нашој историографији и послужиће као подстицај за даља научна истраживања.

Сазнајемо и много тога новог што нам до сада није било познато. Аутор посједује широку културу и веома је упућен у књижевну литературу, што му је омогућило да пронађе мјеру између научне терминологије и лијепог начина приповиједања. Зато ће књигу радо и са разумијевањем читати не

само стручни кругови већ и шира културна јавност. Значајна одлика књиге је њена заснованост на врло исцрпној литератури, као и на одиста богатој специфичној документацији коју је аутор консултовао. Још једну одлику видимо у лијепом језику и допадљивом стилу којим је писана. У свему књига је драгоцену научно истраживачко штиво, несумњиво потребно не само стручним научним радницима већ и свим осталим поштоваоцима научне мисли. Рецензенти су проф. др Александар Стаматовић, проф. др Далибор Елезовић и др Жарко Лековић.

Др Жарко Лековић

Slavko Burzanović, CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ
POLITICI 1861–1923, CANU, Podgorica 2019.

Odnosi Crne Gore i Italije do sada nisu bili sistematski obrađeni. Knjiga istoričara dr Slavka Burzanovića *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861–1923*, rezultat je autorovih istraživanja u domaćim i stranim arhivima i višegodišnjeg predanog bavljenja ovom temom. Dio rezultata svograda kolega Burzanović je ranije publikovao u vidu nekoliko članaka i priloga, dok su neka od istraživanja u italijanskim institucijama bila podržana kroz dva naučna projekta, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1874–1896*. i *Crna Gora i Jugoistočna Evropa u spoljnoj politici velikih sila početkom XX vijeka*, realizovana u Istorijском институту Crne Gore. Dokumentacionu osnovu ove studije čini istorijska građa koja se čuva u arhivskim ustanovama u Cetinju, Podgorici, Beogradu, Rimu, Milanu, Torinu, Trstu, Veneciji, Bolonji, Beču, Parizu. Korišćeni su važni zbornici objavljene diplomatske građe i privatna zbirka u posjedu porodice Plamenac. Autor je ostvario sistematski uvid u onovremenu italijansku i crnogorsku štampu i konsultovao brojnu monografsku i memoarsku literaturu, kao i druge naučne priloge u kojima se tretira ova problematika. Iako je težište studije na spoljnopolitičkom i diplomatskom djelovanju, naznačeni su osnovi ekonomskih, kulturnih i uku-

pnih društvenih odnosa i uticaja dvije zemlje. Posebno je temeljno obrađen prodor italijanskog ekonomskog uticaja u Crnu Goru u prvoj deceniji XX vijeka. To je veoma važno za razumijevanje odnosa Italije i Crne Gore u političkoj ravni. Spoljnu politiku Italije prema Crnoj Gori autor posmatra u korelaciji sa unutrašnjopolitičkim faktorima koji su u Italiji determinisali spoljnu politiku, i u sklopu ukupnih međunarodnih odnosa italijanske države, posebno sa ostalim evropskim silama, i njenih aspiracija u Jadranskom pitanju i na Balkanu.

Politika Italije kao nove, ali važne evropske sile, prema Crnoj Gori predstavlja značajan dio ukupnog međunarodnog položaja Crne Gore u naznačenom periodu. Kako su ti odnosi dobijali na intenzitetu slijedom različitih faktora, od dinastičkog orođavanja, do ekonomskog upliva italijanskog kapitala, došlo se do tačke kada je u vrijeme Aneksione krize italijanska političko-diplomatska podrška predstavljala posebnu vrijednost i oslonac za crnogorske težnje. Sa ciljem jačanja svojih pozicija na istočnoj obali Jadrana, Italija se u Crnoj Gori susrela sa dominantnim ruskim uticajem, koji nije uspjela da istisne, ali ga je učinila manje ekskluzivnim, kako s pravom konstatuje Burzanović.

Prva poglavlja ove knjige (ukupno 590 strana), posvećena su više određenim italijanskim koncepcijama o povezivanju Risordimenta i Istočnog pitanja, te maglovitom planu o iskrcavanju garibaldinaca u Crnu Goru. Ali uskoro slijede i prvi konkretni diplomatski dodiri kroz posjetu crnogorskog knjaza Nikole kralju Viktoru Emanuelu II, te imenovanje italijanskog konzula u Crnoj Gori 1873. godine. Mada se o tome nije službeno izjašnjavala, italijanska diplomatija je u ovo vrijeme Crnu Goru smatrala praktično nezavisnom državom.

Autor je pokazao da je tokom Velike istočne krize italijansko javno mnjenje imalo simpatije prema Crnoj Gori, ali da je njena vlada iza prijateljske retorike ostajala rezervisana. Razlog nalazi u tome što je Italija je bila preokupirana unutrašnjom integracijom, a politička elita je Crnu Goru posmatrala kao ekspanziona ruske balkanske politike. Nakon Berlinskog kongresa, u maju 1879. godine, u Crnoj Gori je uspostavljeno italijansko poslanstvo zvaničnim akreditovanjem Durandoa, koji se već od ranije nalazio u Crnoj Gori kao specijalni izaslanik, pokušavajući da italijanske interese na ovom području pozicionira između ruskih i austrougarskih.

Krajem XIX vijeka interes Italije za Balkan i Crnu Goru se povećava. Za italijansko-crnogorske odnose brak prijestolonasljednika Viktora Emanuela sa princezom Jelenom Petrović 1896. godine bio je prelomni momenat. Burzanović smatra da su Italijani u Crnoj Gori prepoznali uporište za svoju ekspanziju na Balkanu ili *vrata Balkana*, kako se u jednoj prilici izrazio Antonio Baldači. U prvoj deceniji XX vijeka Italija je, posredstvom kompanija subvencioniranih od države, ostvarila snažan ekonomski prodor u Crnu Goru, što je predmet op-

širnog razmatranja u sedmom poglavlju knjige, naslovljenom *Jačanje italijanskog ekonomskog i političkog uticaja u Crnoj Gori od 1903. do 1909. godine*. Tokom ovog perioda Crna Gora će osjetiti pozitivne posljedice dobrih diplomatskih odnosa sa Italijom, kroz angažovanje italijanske diplomatije 1909. godine za ukidanje člana 29 Berlinskog ugovora, čime je bio ograničen suverenitet Crne Gore na moru.

Prvi svjetski rat donio je jedan paradoks u odnosima dvije zemlje koje će se nakon Londonskog ugovora naći u formalnom ratnom savezništvu. Italija je Crnoj Gori najveću uslugu učinila u vrijeme neutralnosti kada se Austro-Ugarska, iz obzira prema stavovima italijanske vlade, uzdržavala od napada na crnogorske pozicije na Lovčenu. Potom je crnogorsko zauzimanje Skadra imalo strahovite posljedice na odnose Crne Gore sa silama Antante, a pogotovo sa Italijom, kako konstatuje autor Burzanović. Razlog je u tome što su se na području sjeverne Albanije sučelile italijanske i crnogorske pretenzije. Pogoršanje odnosa usljed djelovanja više faktora, uslovalo je odluku kralja Nikole da nakon vojničkog sloma svoje zemlje, januara 1916. godine, za sjedište crnogorske vlade u egzilu izabere Francusku. Po mišljenju autora, tokom rata i u vrijeme mirovne konferencije u Parizu italijanska diplomatija trudila se da ne preuzima obaveze prema crnogorskom kralju i vladi, a da održi pitanje o opstanku crnogorske države otvorenim, i sačeka vrijeme odlučivanja o pitanjima za koje je bila najviše zainteresovana, posluživši se Crnom Gorom kao objektom trgovine. Italijansko podsticanje Božićne pobune, podrška vladi Jovana Plamenca i potpisivanje sa njom ugovora o stvaranju i finansiranju vojne jedinice u Gaeti, koincidiraju sa

periodom loših odnosa Italije i njenih saveznika na mirovnoj konferenciji u Parizu. Potenciranje crnogorskog pitanja bio je jedan od odgovora italijanske vlade na nedovoljno savezničko respektovanje italijanskih interesa na Jadranu. Dalje od ove demonstracije nije se išlo, niti se ikada namjeravalo. Zapravo, posljednja faza italijansko-crnogorskih donosa, 1920–1923. godine, predstavlja samo vrijeme operacionalizacije Rapalskog ugovora kojim je Italija, rješavajući svoje Jadransko pitanje, prestala da podržava crnogorske izbjegličke vlade, konstatuje Burzanović.

U cjelini gledano, Italija je svoje odnose sa Crnom Gorom gradila u okvirima svojih strateških političkih i ekonomskih interesa koji su bili u skladu sa ambicijom da svoju moć proširi i izvan

Apeninskog poluostrva. Razvijeni ekonomski odnosi i relativno česti zvanični susreti na najvišem nivou, uz izraze dinastičkih obzira i naklonosti, donekle su zamagljivali činjenicu da su spoljne politike dvije zemlje bile različite i u svojim tradicijama i u svojim ciljevima. Bez obzira na to, interesovanje i angažovanje italijanske spoljne politike prema Crnoj Gori u naznačenom istorijskom periodu bilo je konstantno, povremeno dinamično, i svakako vrlo važno za međunarodni položaj Crne Gore.

Slavko Burzanović se u dosadašnjem radu istakao kao priređivač više zbornika istorijskih dokumenata, ali će svakako ostati najprepoznatljiviji kao uporni istraživač u oblasti odnosa Crne Gore i Italije, čiji je rezultat ova vrijedna i temeljna studija.

Prof. dr Saša Knežević

À propos d'un pays trop petit pour être une superpuissance, mais trop grand pour accepter le rôle d'une petite nation... Quelques réflexions sur le livre de Andrzej Nowak SUR L'HISTOIRE, PAS POUR LES IDIOTS. CONVERSATIONS ET AFFAIRES, Wydawnictwo Literackie, Krakow 2019, p. 623.

Andrzej Nowak, professeur à l'Université Jagellonne de Cracovie, est sans aucun doute l'un des historiens polonais les plus prolifiques du début du XXIe siècle. Il suffit de mentionner qu'il est l'auteur d'environ 40 livres, près de 200 articles et revues scientifiques. Il a été récompensé à plusieurs reprises pour ses activités scientifiques et de vulgarisation. En 2019 le président de la Pologne Andrzej Duda lui a décerné l'Ordre de l'Aigle Blanc – la plus haute distinction polonaise, selon l'exposé des motifs, en „reconnaissance de services exceptionnels dans la diffusion des connaissances historiques et la propagation des valeurs patriotiques, pour les réalisations dans le domaine des sciences humaines et sociales, et pour la vulgarisation de la pensée scientifique polonaise dans le monde”¹. Le professeur Nowak est également un journaliste reconnu, auteur de plusieurs centaines de textes journalistiques publiés dans des hebdomadaires d'opinion et de magazines d'histoire et de culture. Ses conversations avec

des personnalités du monde politique, scientifique et culturel sont connues depuis des années, notamment Natalya Gorbanievska, Richard Pipes, Antony Polonsky, Vladimir Bukovsky, Iosif Brodski, Irving Krystol, Anna Walenty-nowicz, Jan Olszewski ou Henryk Samsonowicz. À l'étranger, il est principalement reconnu comme soviétologue, spécialiste des relations entre la Pologne et la Russie et des relations internationales en général.

Andrzej Nowak est également connu dans la communauté scientifique française. Il assiste à des conférences et à des colloques sur la Seine, tels que *The Making and Re-Making of Europe: 1919–2019. European Remembrance Symposium 2019* (les 27–29 mai 2019, Paris) ou *La guerre polono-bolchevique (1919–2019). Approches historiques et socioculturelles* (le 18 octobre 2019, Paris). Son nom apparaît dans les analyses françaises de l'historiographie polonaise contemporaine, le plus souvent dans le contexte des liens des historiens avec la vision d'extrême droite de l'histoire et de la proximité avec la communauté politique de droite

¹ *Odznaczenia dla zasłużonych w służbie państwu i społeczeństwu*, <https://www.prezydent.pl> [11.11.2019].

en Pologne². Mais montrer le professeur Nowak uniquement comme un historien conservateur associé au camp de pouvoir actuel en Pologne est trop simpliste. Cependant, ses livres n'étaient pas encore traduits en français

Les échos de son livre bruyant de 2015 *Pierwsza zdrada zachodu. 1920 – zapomniany appeasement (La première trahison de l'Ouest. 1920 – l'appeasement oublié)*³ et commentaires après la publication des quatre premiers volumes de sa propre *Histoire de la Pologne*⁴: résonnent encore et nous avons déjà reçu un autre ouvrage – un livre qui intrigue avec le titre et la mise en page. Écrire dans le titre qu'il traite d'histoire, mais „n'est pas pour les idiots” peut être trouvé par certains lecteurs offensant. Pour les autres ça peut prouver le courage de l'auteur, qui veut secouer ceux qui permettent une situation dans laquelle la mémoire historique remplace hardiment l'histoire, tout en oubliant que la tâche de l'historien est de souligner la complexité de l'histoire et non de la simpli-

fier. Sans décider ici de quel côté la majorité se tiendra, procédons à l'analyse du livre.

La spécificité du travail examiné, qui ne signifie pas pour autant qu'il s'agit d'une solution originale, consiste à le diviser (soulignons un texte volumineux, puisqu'il compte plus de 600 pages) en deux parties. La première contient 10 interviews faites par Andrzej Nowak avec des historiens polonais et étrangers remarquables au cours des 30 dernières années. Parmi ceux-ci figurent à la fois les conversations précédemment publiées dans les magazines *Arka* et *Arkana* de 1991 à 2017, ainsi que celles qui ont été menées spécifiquement pour les besoins de ce travail. Parmi les interlocuteurs du rédacteur en chef de ces magazines figurent: Stefan Kieniewicz, Piotr Wandycz, Richard Pipes, Andrzej Sulima-Kamiński, Roman Szporluk, Tomasz Łubieński, Andrzej Walicki, Henryk Samsonowicz, Andrzej Paczkowski et Antony Polonsky. Cette partie du travail couvre un peu plus de 250 pages de texte.

La deuxième partie de l'ouvrage contient les propres élaborations de l'auteur, qui a également décidé d'associer les textes publiés – des années 2009–2019 – à de nouvelles études. Dans le premier cas, comme vous pouvez le lire dans l'étude, „la majorité a été significativement modifiée et considérablement élargie”.

Au premier coup d'œil, la liste des interlocuteurs d'Andrzej Nowak est très vaste. Sans aucun doute, l'histoire de la Pologne depuis l'époque de Mieszko Ier jusqu'aux polémiques autour de l'Institut de la Mémoire Nationale (Instytut Pamięci Narodowej) est un fil conducteur. Une place très importante, qui sera discutée plus loin dans le texte, est oc-

² Valentin Behr, *Genese et usages d'une politique publique de l'histoire : la „politique historique” en Pologne*, *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, vol. 46, n° 3, 2015, p. 21–48; Georges Mink, *Les historiens polonais face à l'expérience de la „démocratie illibérale”*, „Histoire@Politique” 2017/1 n° 31, p. 36–45.

³ Andrzej Nowak, *Pierwsza zdrada zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2015.

⁴ Idem, *Dzieje Polski*. Tom 1 do 1202. *Skąd nasz ród*, Kraków, Biały Kruk, 2014; Idem, *Dzieje Polski*. Tom 2. *1202-1340. Od rozbicia do nowej Polski*, Kraków, Biały Kruk, 2016; Idem, *Dzieje Polski*. Tom 3. *1340-1468. Królestwo zwycięskiego orła*, Kraków, Biały Kruk, 2017; Idem, *Dzieje Polski*. Tom 4. *1468-1576. Trudny złoty wiek*, Kraków, Biały Kruk, 2019.

cupée par la question de l'atelier scientifique des historiens et des conditions qui ont eu une incidence sur leur travail professionnel. Cela vaut pour les chercheurs polonais et étrangers, et cette période correspond principalement à la seconde moitié du XXe siècle. Cependant, celui qui pense que la première partie du livre qui couvre les entretiens de Nowak avec des historiens exceptionnels est erroné, c'est n'est qu'un recueil de conversations sur l'histoire. Cette partie, ainsi que la deuxième, peuvent être décrites avec audace comme une revue de l'historiographie du XXe siècle, non seulement en Pologne, mais aussi dans le monde. C'est l'histoire de la pensée historique, et même on pourrait dire : philosophie de l'histoire. Nowak, dans ses essais historiques, présente les dernières découvertes de la littérature historique et sociologique polonaise et mondiale, et les événements de l'histoire de la Pologne constituent un point de départ pour une réflexion sur la situation sociopolitique actuelle. Enfin, la question de mémoire nationale et universelle, les différends contemporains sur la politique historique et une tentative d'aborder des concepts et des phénomènes tels que „la république”, „la citoyenneté”, „l'indépendance”, „la modernisation”, „la trahison” ou „la victime” libérée de tout schéma idéologique.

En préparant le livre pour l'impression, Andrzej Nowak, ce qui est mentionné ouvertement dans plusieurs lieux de travail, s'est fixé comme objectif principal de stimuler les disputes sur l'interprétation du passé polonais à une époque où une menace de plus en plus sérieuse pour le débat historique consiste à le remplacer par un manque de pensée „politiquement correct”. Il insiste sur le fait

que cela est particulièrement important, car „Ce n'est que lorsque nous nous parlons, que nous nous écoutons, que nous apprenons nos langues de mémoire et nos différentes généalogies – qu'alors que nous pourrions compter sur une solution réelle au problème des conflits réels de la mémoire. Nous ne pourrions certainement pas les résoudre par une tentative descendante d'exclure un conflit, en refusant de parler”. Si tel est le cas, voyons à quelle conversation Andrzej Nowak nous invite-t-il et ce qu'il propose en tant qu'historien qui, comme il l'a montré, même pendant la bataille pour la défense des cours d'histoire scolaire au début de la deuxième décennie du XXIe siècle, ou dans le cadre du débat sur la nouvelle loi adoptée en 2018 en Pologne sur l'enseignement supérieur et la science (*Une Constitution pour la Science*), il n'est pas indifférent au comportement des jeunes.

Même l'introduction du livre montre l'extraordinaire érudition de son auteur. Nowak cherche les œuvres d'anciens penseurs à commencer d'Aristote, par les chroniqueurs polonais, citant des fragments de sources normatives de premier plan tirées de l'histoire de la Pologne. Et ici au début, vous ne pouvez pas manquer un mot-clef du titre : „un idiot”. Expliquant qui n'est pas un destinataire potentiel du livre, l'auteur a rappelé que le concept même vient du grec *idiotes*, dans lequel il signifiait „un homme qui n'était pas intéressé par la politique et les affaires publiques, s'enfermant dans le cercle des plaisirs privés”. Cependant, pour qui, cependant, une telle attitude est étrangère et qui sait que l'histoire peut être utile pour comprendre le monde moderne, en mettant un accent particulier sur les affaires publiques et leur impact sur, ainsi que sur la manière

dont il pourrait les influencer, l'auteur recommande de lire les pensées, les réflexions et les résultats de la recherche. Justifiant ses intentions, il cite plusieurs discours classiques, dont l'archevêque Jan Łaski de 1514 qui, dans une lettre adressée à Maciej par Miechów, soulignait que l'image de sa patrie à l'étranger était *de facto* une caricature, car il avait le visage d'un pays „sauvage” et „sans histoire”, ce qui signifie qu'il n'est traité que comme une frontière entre la Germanie et l'Asie. Malheureusement, comme il l'a fait remarquer, les Polonais eux-mêmes ont contribué à cette image pendant des siècles, pour qui seul ce qui était répréhensible dans l'histoire de la Pologne et déplorable était intéressant et méritait d'être décrit. Il n'y avait pas de place dans leur récit pour l'héroïsme et parfois pour être victime des Polonais. Comme le note Andrzej Nowak, de telles attitudes sont particulièrement importantes dans le contexte de la construction de la mémoire collective, qui a toujours un caractère politique. Cependant, quand ils essaient de le faire du côté polonais, ils sont immédiatement critiqués et soulignent que la seule intention de ce type de traitement est d'essayer de cacher les faits inconfortables du passé. Cependant, lorsque d'autres pays mènent de telles activités, suggérant de cette manière de régler leur propre passé difficile, ils méritent des éloges. Cela est particulièrement évident dans les actions de certains pays d'Europe occidentale, qui sont capables de montrer leur hypocrisie par la bouche de leurs plus hauts représentants, déclarent que „nous avons perdu la chance de rester silencieux” ou, au mieux, fermer les yeux sur des manipulations évidentes.

Sur les pages de l'ouvrage revu, le problème de la mémoire apparaît à plu-

sieurs reprises. Andrzej Nowak note que grâce à la communication de masse, maintenant – son substitut médiatique moderne a donné à la mémoire une „nouvelle attraction”. Et cela est dû au fait que les médias se caractérisent par la création d' „événements” dans lesquels les émotions vivantes comptent. La mémoire „vivante” et ostentatoire, voire subjective, qui y est montrée l'emporte définitivement sur une histoire „froide” et délibérément constante sur son objectivité. L'auteur, qu'il ne cache pas, observe également avec inquiétude que les musées contemporains évoluent dans une direction similaire, mais à plus petite échelle. „De plus en plus – selon Andrzej Nowak – ils deviennent des musées de la mémoire, s'éloignant de plus en plus de la fonction de musées historiques, reconnus comme anachroniques. Se référant à des manières de plus en plus sensuelles de vivre le passé: celles qui caractérisent le phénomène de la mémoire individuelle. L'imagination sensuelle s'achève ici et déplace progressivement la mémoire elle-même”. À cette liste de substituts artificiels de la mémoire historique, qui entrent hardiment dans le champ précédemment réservé à l'histoire, l'auteur a également inclus les „reconstitutions” des combats de chevaliers et des grandes batailles du passé, qui gagnaient en popularité⁵. Ce

⁵ Il vaut la peine lire une intéressante voix à deux voix sur la reconstruction historique, qui est apparue dans la première publication polonaise entièrement consacrée à la soi-disant histoire publique: Filip Wolański, *Ruch odtwórstwa historycznego w Polsce a tożsamość jego uczestników*, Joanna Wojdon (éd.), *Historia w przestrzeni publicznej*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018, p. 165–173; Piotr Wojnarowicz, Justyna Małysiak, *Z doświadczeń rekonstruktora – o ludziach*

problème apparaît également dans les conversations publiées dans l'ouvrage, ce qui nous a permis de montrer différentes perspectives.

Une autre question qui particulièrement résonne dans les déclarations des historiens concerne la mémoire individuelle et collective. Leurs expériences personnelles ont eu un impact significatif sur la perception et l'évaluation de nombreux processus. La lecture des déclarations contenues dans le volume montre cependant que, surtout, les interrogations des archives et de bibliothèque, la lecture de milliers d'articles et de livres et de nombreuses conversations sur le passé les ont façonnées comme des personnes capables d'expliquer calmement et de manière factuelle la complexité du passé, mais aussi de prévoir avec exactitude l'évolution des événements sociopolitiques. Le professeur Piotr Wandycz (1923–2017 ; historien polonais et américain, professeur à l'Université de Yale, expert en histoire de la Pologne récente et de l'Europe centrale et orientale et en histoire de la diplomatie), avec lequel Andrzej Nowak a eu l'occasion de s'entretenir à New York en mars 1991, en est un exemple typique. C'est alors que cet historien de haut rang dans le monde scientifique a prédit que la Yougoslavie serait un champ potentiel de graves conflits armés internes, qui se sont déjà produits. Quelques mois plus tard, l'orientation générale des changements dans le monde visera à réduire les conflits armés. Un autre problème sur lequel il avait attiré l'attention à l'époque et qui l'avait confirmé les années suivantes était la récurrence du nationalisme en Europe centrale et orien-

przedstawiających świat, którego już nie ma, Joanna Wojdon (éd.), *op.cit.*, p. 174–180.

tale, qu'il considérait compréhensible après avoir levé le voile sur le système communiste. Par conséquent, comme il l'a souligné, après une longue période d'amour fraternel forcé à l'égard des nations socialistes, puis au seuil de la dernière décennie du XXe siècle, il faut essayer d'influencer l'autre côté de l'éducation. L'une des conditions que les Polonais devraient mettre en œuvre dans le cadre de ce processus était la construction de larges ponts d'accord avec l'Ukraine, la Biélorussie et la Lituanie, mais avec une indication claire de notre part que „l'idée de Jagellon est en train de s'arrêter”. Dans le même entretien, la question de la définition de la place de la Pologne et de son rôle en Europe dans la nouvelle situation créée par les changements de 1989–1991 est également apparue. Et ici, Piotr Wandycz a souligné que le problème auquel la Pologne et ses citoyens seront confrontés sera déterminé par le fait que les Polonais ne se sont jamais vus comme une petite nation. C'était même dans les moments les plus difficiles de la période de partition. Rappelant un fragment de la politique polonaise et de la reconstruction de l'Etat publié en 1925, aux pages desquelles le leader du mouvement national polonais Roman Dmowski écrivit directement que les Polonais n'avaient pas fait partie de ces petites nations, comme il en avaient existé beaucoup en Europe centrale et orientale, et même défini de manière prophétique des problèmes majeurs du débat politique polonais de ces dernières années. „Sans tomber dans la mégalomanie, on peut probablement dire que la Pologne est un pays de taille moyenne à l'échelle européenne. Et ceci est important – ne vous laissez pas pousser dans la position d'une petite nation, qui ne doit toujours rester que la pous-

sée d'une politique plus forte". Wandycz a rappelé la déclaration d'un historien français [malheureusement les auteurs n'ont pas découvert qui était-il] qui avait décrit qu'une tragédie polonaise durant l'entre-deux-guerres était le fait que la Pologne avait été un pays trop petit pour être une puissance, mais trop vaste pour accepter le rôle d'une petite nation. C'est pourquoi, à la fin du XXe siècle, la Pologne, en tant qu'état de taille moyenne, n'avait pas l'ambition de façonner le destin de l'Europe entière mais avait déjà dans sa région, c'est-à-dire la partie centre-est du continent, l'occasion de jouer un rôle important. Cependant, ce n'est pas la fin des analyses précises du professeur Wandycz en 1991, rappelées par le livre d'Andrzej Nowak et confirmées par exemple par le fragment consacré à la position de l'Allemagne unie en Europe et aux relations entre Berlin et Varsovie.

Grâce aux interviews incluses dans le livre, nous apprenons les points de vue d'éminents historiens. Non moins intéressant, cependant, est, ce qui permet souvent des questions très complexes, découvrir des conséquences historiques et socio-politiques dans la pensée d'Andrzej Nowak. Par exemple, grâce à la question qu'il a posée au professeur Andrzej Sulima-Kamiński (historien polonais spécialisé dans l'histoire de l'union polono-lituanien, de l'Europe centrale et orientale et de la Russie des XVIe–XVIIIe siècles) en décembre 1998, nous découvrons à quel point il a diagnostiqué à fond les maux de l'Union Européenne, participer à laquelle aspirait la Pologne *de facto* sans regarder les coûts, qui étaient désormais un défi réel et très sérieux. Et donc à la fin du XXe siècle Nowak a dit que nous vivions une vive tension entre le modèle bureaucra-

tique et l'idéal civique, dans lequel les traditions du Commonwealth polono-lituanien sont beaucoup plus intéressantes et inspirantes que le modèle français du système de l'Union européenne, qui était un refuge bureaucratique. „La démocratie moderne traverse une crise”, a-t-il simplement dit, „devient de plus en plus un jeu d'apparences – nous ne décidons pas des questions les plus importantes dans une urne, mais elles sont réglées en dehors de la politique, sans nous, sans citoyens”. L'analyse d'Andrzej Nowak a été approuvée par Andrzej Sulima-Kamiński, qui à son tour a renforcé le message en soulignant que la bureaucratisation est un phénomène effrayant de notre époque, et „l'Europe dirigée par une bande de bureaucrates bruxellois qui sont en contact avec le facteur civil principalement par le biais du centralisme gouvernements nationaux – c'est évidemment un cauchemar”.

Le lecteur pourrait trouver des conversations, surtout celles des années 1990, assez dépassées. Mais cela peut être justifié par le fait que Nowak a voulu restituer à la conscience polonaise les réalisations scientifiques des historiens du monde, comme Richard Pipes – historien et soviétologue américain d'origine juive polonaise, spécialiste de l'histoire russe, conseiller du président américain Ronald Reagan sur la Russie et l'Europe centrale, professeur de longue date à l'Université Harvard. De plus, leurs observations sont des visions prophétiques d'événements survenus plus tard en Europe, tels de Piotr Wandycz, dont nous avons pu être témoins.

Lors de l'année électorale 2007 en Pologne, Andrzej Nowak s'est entretenu avec Tomasz Łubieński, auteur, entre autres, de croquis historiques largement commentés pendant des années et inti-

tulés: *Combattre ou ne pas combattre?* (*Bić się czy nie bić?*)⁶ à propos des soulèvements polonais. Parmi les nombreuses questions soulevées dans leur conversation, le fil des insurgés a dominé et Łubieński a rappelé plusieurs questions importantes au cours de celle-ci. L'un des aspects les plus universels et les plus souvent négligés est de souligner, dans le contexte des légionnaires de Piłsudski et de leurs activités dans la Pologne de l'entre-deux-guerres, qu' „il est impossible d'être un héros toute sa vie". Pas moins important il devrait nous rappeler que pour chaque nation, sa propre histoire est unique. Cependant, quand Łubieński a déclaré que, pour les jeunes, la politesse chargée d'expériences insurrectionnelles devait les repousser. Andrzej Nowak a exprimé ouvertement l'opinion contraire. Se plaignant, il a rappelé ses souvenirs de conversations avec des jeunes d'origine polonaise, qu'il avait rencontrés aux États-Unis et pour qui „la folle expérience polonaise de la lutte pour la liberté" était extrêmement importante. Il a également évoqué les propos du président américain Ronald Reagan, qui, lors d'un discours prononcé devant le Parlement britannique en 1982, avait rappelé ce qui avait été naturellement étroitement lié à la loi martiale en vigueur à l'époque, et avait affirmé, contrairement à la grande majorité de la société polonaise, que la Pologne avait eu cette merveilleuse tradition de „désaccord avec l'esclavage".

Au printemps 2016, l'auteur a interviewé le professeur Andrzej Walicki – philosophe et historien des idées polonais. Parmi les questions soulevées au cours de celle-ci figure la question de

⁶ Tomasz Łubieński, *Bić się czy nie bić?*, Warszawa, Wydawnictwo Literackie, 1978.

la position et de l'importance de la Pologne. Ce qu'Andrzej Nowak, un historien des idées réputé, raconte à ce moment-là mérite d'être cité et de le dédier à tous ceux qui jurent de toute tentative de renforcer la position internationale de la Pologne, la qualifiant de mégalomanie nationale. Rappelant son expérience académique aux États-Unis et en Angleterre et ses conférences à Oxford, où, par exemple, il n'y avait aucune place dans les programmes pour les questions relatives aux affaires polonaises, il a déclaré qu'il était accompagné d'un sentiment de grande injustice à l'égard de l'héritage polonais, résultant de son mépris. „J'ai pensé naïvement", at-il ajouté, en continuant ce fil, „que cela ne peut pas être le cas. Maintenant, je pense qu'il est terriblement naïf d'imaginer que tout le monde s'intéressera aux affaires, à la pensée, aux traditions et à la littérature polonaises, qu'il imprimera immédiatement nos textes dans des magazines de *la Master Journal List*... Malheureusement, si vous n'avez pas le pouvoir politique, militaire ou économique – ça ne suscite pas d'intérêt". Dans la conversation, Andrzej Walicki partage également la crainte exprimée par son interlocuteur face à la disparition de la culture de la lecture. Pour l'historien des idées, ce processus, dont l'une des raisons est, at-il souligné, le manque de temps, est un sujet de préoccupation. Selon Andrzej Walicki, la véritable culture nationale est „une culture de la lecture" et il ne s'agit pas sans aucun doute d'une culture imagée. Pour confirmer cette thèse, Walicki donne l'exemple de Roman Dmowski et les pensées de l'ensemble de la tendance nationale, qui, selon lui, est „infiniment plus riche, comment elle est lue et vue en contexte, que la façon dont on utilise

les slogans, un stéréotype d'image: il y a du noir, et dans notre cas – blanc”.

Les travaux examinés confirment également, en lien avec la question soulevée par Andrzej Walicki, que les historiens polonais les plus remarquables, tels que le professeur Henryk Samsonowicz, doivent leur intérêt pour l'histoire à la fiction historique. Pour le remarquable médiéviste polonais avec qui Andrzej Nowak s'est entretenu en 2017, il s'agissait, entre autres, de livres d'aventures inspirés de l'histoire de Walery Przyborski et de Waław Gąsiorowski – des écrivains du tournant des XIXe et XXe siècles. Par conséquent, comme l'histoire le souligne, c'était pour lui une série de tableaux, mais ils avaient été empruntés à la lecture. La conversation avec l'auteur de *Złota jesień polskiego średniowiecza* („L'automne doré” du Moyen Âge polonais)⁷ contient également de nombreuses réflexions intéressantes, qui résultent principalement de sa vie et de son expérience professionnelle, qui ont probablement été influencées par des fonctions importantes et exigeantes, notamment le recteur de l'Université de Varsovie ou le ministre de l'Éducation nationale. Ainsi, professeur Samsonowicz, qui mérite d'être rappelé à la fois aux professeurs et aux professeurs d'histoire, souligne après un de ses maîtres – Abélard, que la clé de toute sagesse est une question fréquente et urgente, qui ne donne pas de réponses qui ne sont pas toujours bien préparées. Dans une autre partie de la conversation, il dit que, même s'il ne pouvait souscrire clairement à l'opinion selon laquelle l'histoire est un enseignant de la vie, il est convaincu que cela encourage la ré-

flexion sur des questions importantes. Il est significatif qu'il n'exprime pas de tels doutes en ce qui concerne la mémoire, soulignant qu'il partage l'avis de saint Augustin que *Memoria est vis magna* (la mémoire est grande) et ajoute: „La mémoire est nécessaire pour nous, la mémoire de qui nous sommes, la mémoire de nos familles, nos proches, nos amis, le souvenir de nos succès, de nos échecs. Suggérez-vous à un supporter de la Legia [club de sport de Varsovie] d'oublier ce que ce club a accompli ou, dans un ordre complètement différent, à une mère d'oublier ses enfants ? Nous devons avoir une mémoire pour être quelqu'un, pour avoir une identité. Sinon, nous ne serons qu'une séquence de moments non assemblés. Il n'y a pas de communauté ou de personnalité sans mémoire”. Dans l'histoire de Henryk Samsonowicz, en revanche, il est troublé par le type de pratique dans lequel il veut prouver que „je” a 100 % raison, et que tous les autres sont des idiots. „Cela”, a-t-il noté, „est préjudiciable dans toutes les sciences, dans toutes les enquêtes sur la vérité, et en particulier dans un domaine aussi complexe que les décisions et les choix de milliers et même de millions de personnes pendant des générations”. L'interview se termine par une déclaration forte selon laquelle fermer les yeux sur le passé vous éblouit.

Les réflexions sur l'histoire en tant que la science et sur sa place dans la vie des gens, tant au niveau individuel que collectif, sont également devenues l'un des points les plus importants soulevés dans la conversation menée par Andrzej Nowak au tournant de 2018–2019 avec le professeur Antony Polonsky – historien de l'Holocauste et des relations juéo-polonaises. Présentant la voie qui l'a amené à traiter professionnellement

⁷ Henryk Samsonowicz, *Złota jesień polskiego średniowiecza*, Warszawa, Wiedza Powszechna, 1971.

de l'histoire, il a déclaré que ce qui l'attirait le plus dans l'histoire, c'était la capacité de créer sa propre image du passé, utilisant à cette fin des recherches fiables de documents et une attitude empathique à l'égard de la manière dont les gens organisaient leur vie. Polonsky également divise les historiens, dans lesquels le premier groupe est constitué de personnes qui étudient le passé, car ils espèrent que cela les aidera à illuminer le présent. La seconde est celle des chercheurs qui trouvent l'apprentissage du passé attrayant parce que l'histoire leur est beaucoup plus intéressante que le présent, qu'ils n'aiment pas beaucoup. En outre, il note, dans le cadre de la conversation sur les relations entre la Pologne et les Juifs, que la lecture de l'histoire uniquement du point de vue actuel constitue un grave danger. Cette question incite l'interlocuteur Andrzej Nowak, qu'il qualifie de „renseignement de sa vie”, selon Polonski, affirmant qu'il est très difficile de réconcilier les camps, l'un d'entre eux étant centré sur les aspects négatifs du comportement des Polonais au cours de la Seconde Guerre mondiale et l'autre prennent une position excuse, car ils tentent d'expliquer le comportement des Polonais dans des conditions d'occupation particulièrement difficiles. „Entre ces deux camps”, dit Polonsky, „il n'y a presque pas de dialogue. En attendant, ce qui est le plus nécessaire, c'est un dialogue polonais-polonais afin de réduire le fossé qui les sépare dans la compréhension de l'histoire. Nous devons nous rappeler que le passé ne peut pas être changé, qu'il ne peut être compris et accepté que de toutes les souffrances qui y sont associées. (...) Il nous faut un récit sur les événements tragiques du XXe siècle, dans lesquels il y a de la place pour l'hé-

roïsme et le comportement négatif”. Cette déclaration est toutefois complétée par la déclaration selon laquelle nous ne sommes pas obligés de nous entendre sur toutes les questions, mais seulement que nous devons reconnaître la nécessité d'entendre les opinions des autres qui sont exprimées de bonne foi. Et pour y répondre sérieusement.

Parmi les questions soulevées dans la conversation avec Polonsky figure également celle relative aux circonstances du communisme polonais dans les années 1940. Nous sommes attentifs à cette situation, car les opinions qu'il exprime, notamment que les communistes utilisaient l'appareil de violence à cette fin et comptaient sur „l'aide” de l'Union Soviétique, contre la volonté de la vaste majorité de la société polonaise, sont confirmées par les réalisations d'historiens polonais, mais malheureusement, ils sont souvent marginalisés et même contestés par des chercheurs d'autres pays. Principalement pourquoi il est difficile de s'émerveiller de la Fédération de Russie, mais surtout de l'Europe occidentale et des États-Unis.

Ses interlocuteurs ont une distance par rapport à leurs origines scientifiques. Ils sont assez critiques à propos de leurs débuts scientifiques, tels que Antony Polonsky ou Andrzej Paczkowski. On remarque également à quel point ses maîtres jouent un rôle important dans le chemin de la recherche de l'historien, même s'il fallait se disputer avec eux. Nowak n'a pas peur de poser des questions à ses interlocuteurs sur leur environnement familial et leur environnement de jeunesse, même si cela peut sembler peu professionnel dans les conversations sur les grands processus historiques ou sur les grandes œuvres de l'historiographie polonaise et mondiale.

Il est conscient que les premiers fascinations de l'enfance affectent les choix personnels et professionnels ultérieurs, y compris les choix scientifiques.

Nowak entre dans le registre des langues présenté par son interlocuteur avec une dextérité et une élégance remarquables. Il entreprend même un jeu de mots, comme dans le cas d'Andrzej Paczkowski, où le fil des montagnes chéries par l'historien est récurrent. Il n'évite pas l'histoire alternative, ce qui, il y a quelques dizaines d'années, était considéré comme inapproprié par les historiens polonais.

Onze cas, c'est-à-dire la deuxième partie de l'ouvrage d'Andrzej Nowak contient, comme il a déjà été mentionné, des articles historiques et des essais qu'il a publiés au cours de la dernière décennie. L'un des rares éléments qui les unissent est la défense de la signification historique de la conscience nationale, qui, selon lui, est de plus en plus victime d'une „la nouvelle histoire”, largement fondée sur la mémoire sélective. Malheureusement, pour certains historiens, les mots *la nation* ou *national* sont devenus synonymes d'épithètes péjoratives. Et pourtant, comme le souligne l'auteur du livre, les nations et la conscience nationale ont leurs propres histoires qui sont importantes pour des millions de personnes. Et si tel est le cas, la tâche de l'historien devrait être de les étudier, naturellement, ainsi que de nombreux autres récits et souvenirs, mais pas de les „libérer”, mais simplement de rapprocher un „meilleur” avenir, car il est libéré des „démons de l'histoire”. Et c'est même paradoxal que nous ayons aujourd'hui une liberté illimitée en matière de recherche historique. Il convient de rappeler que le sens de l'histoire est la recherche de la vérité sur le passé, dont

le fondement est une analyse critique du rapport de la vérité non seulement à la mémoire, mais aussi aux visions idéologiques du passé et de l'avenir. Et cela, malheureusement, est de moins en moins souvent pris pour acquis comme une circonstance dans laquelle la tâche de l'historien devrait être de souligner la complexité de la matière étudiée, et non de la simplifier artificiellement.

Pour Andrzej Nowak, le baptême de la Pologne en 966 a été l'un des événements les plus importants qui aient donné l'identité à la Pologne, même s'il ne s'agissait que du début de la création d'une organisation publique. Évaluant la décision du prince polonais, il écrit qu'à la fin du Xe siècle, il n'y avait pas d'autre moyen de se rendre en Europe que par le baptême, puisqu'il n'y avait pas d'autre moyen de parvenir à l'humanisme en Europe qu'à travers le christianisme. Les circonstances qui ont accompagné les événements de la seconde moitié du Xe siècle et leur importance dans l'histoire de la Pologne sont devenues pour l'auteur une occasion de réflexion historique plus large, dans laquelle il a notamment critiqué le transfert des règles de la rectitude politique du début du XXIe siècle au Xe siècle, en reconnaissant de telles actions comme „l'absurdité et un mensonge historique”. Certains publicistes ont succombé à cette tentation, par exemple lors de la célébration des anniversaires. Cela ne signifie toutefois pas que la célébration des anniversaires doit être limitée, car, comme il le souligne, ils constituent également une bonne occasion d'examiner de nouveau les événements, les phénomènes, les processus et les personnages que nous célébrons. „Cela permet parfois – comme il le remarque – de compléter et d'améliorer considérablement

l'image du passé, de se rapprocher le plus possible de la réponse la plus précise possible à la question: „comment était-ce vraiment ?”

Les questions sur la place de l'histoire dans la vie des gens constituent également l'un des fils importants du texte consacré à Teodor Parnicki – un écrivain polonais, auteur de romans historiques et historiques fantastiques – et à son roman *Srebrne orły* (*Les aigles d'argent*)⁸. Selon Andrzej Nowak, en 1942–1943, quand Parnicka a écrit son roman – „chercher le sens de l'histoire était plus difficile que d'habitude”, et pourtant l'écrivain n'a pas échappé à l'histoire, ne l'a pas maudite, n'en a pas accepté le non-sens, comme l'a fait Tadeusz Borowski – un écrivain, poète et publiciste polonais dans son poème de guerre *Pieśń* (*La chanson*) dans laquelle il a écrit que „La ferraille restera de nous / et sourd, moqueur des rires des générations”. Parnicki, comme le dit habilement Nowak dans „(...) la perspective du millénaire, a essayé de trouver non pas une justification de l'horreur de son temps, mais une compréhension qui puisse apporter un soulagement” et ajoute que „l'homme pour qui la première langue était l'allemand, le second – le russe, et seulement le troisième – mais choisi – le polonais – recherche un tel chemin vers l'histoire qui ne sera ni une abréviation nationaliste ni une illusion universaliste trop facile”. Andrzej Nowak même déclare que Parnicki cherchait intensément un bon chemin entre ces passions. Et il l'a fait en transformant l'histoire en littérature, mais en voulant avant tout rester fidèle aux personnages qu'il avait tirés des profon-

deurs de l'histoire et de leurs façons de penser et de vivre la réalité. Pour l'auteur de l'ouvrage examiné, l'œuvre de Parnicki est une invitation constante à se connaître dans l'histoire.

L'union polono-lituanienne conclue à Horodło en 1413 est un autre problème auquel Andrzej Nowak a été confronté non seulement sur le plan historique, mais également dans le contexte de sa place dans une approche multidimensionnelle de la mémoire. Possédant une base solide pour dessiner son image sur la base de sources d'époque et de réalisations historiographiques, il a consacré beaucoup d'attention à sa perception et à sa présentation, par exemple dans l'espace public. À cette fin, il notamment évoque anniversaires de cette union – le 500e en 1913 et 600e en 2013, lorsque, dans des conditions sociales et politiques très différentes, elle avait été poussée dans l'ombre par le soulèvement de 1863, qui est devenu également victime de la politique actuelle. La bataille pour la commémoration ou l'absence de commémoration, évoquée par professeur Nowak, des deux événements marquants de son anniversaire en 2013, est une triste preuve de la gravité du problème posé à de nombreuses identités de politiciens polonais, parmi lesquels, surtout, les historiens ne manquent pas. Nous essayons de mettre en lumière les motivations qui guident les politiciens dans leurs actions pour changer leur identité, une demi-pauvreté si la leur en vaut la peine, quand le nouveau s'améliorera, se rappellera immédiatement en affirmant que mieux est l'ennemi du bien, à tout prix et souvent lors de l'interprétation, et même en niant les faits, en imposant les autres, Andrzej Nowak s'est référé à l'un des modèles créés par le théoricien de l'histoire Frank Ankers-

⁸ Teodor Parnicki, *Srebrne orły*, [1944], Warszawa, Noir Sur Blanc, 2005.

mit. Son trait caractéristique est soi-disant „le percée de la modernisation” dans laquelle le début du changement d’identité commence lorsque nous nous considérons nous-mêmes du passé (même très lointain) comme des inconnus. „Un tel changement – nous lisons au travail – est généralement une sorte de suicide, acceptant la nécessité, l’inévitabilité de vous débarrasser de votre identité précédente – au niveau des identités collectives, vous pouvez expérimenter un tel suicide et fonctionner sous une nouvelle forme spirituelle”. Malheureusement, un tel changement laisse une profonde cicatrice dans l’histoire de la communauté. Et ces cicatrices sont particulièrement profondes en ce qui concerne l’histoire de deux nations, comme dans le cas des Polonais et des Lituanais et le différend relatif à l’identité de leur union commune qui a duré plusieurs centaines d’années depuis le tournant des XIXe et XXe siècles. Un projet unique à l’échelle européenne dont les réalisations méritent d’être évaluées et décrites, au lieu d’en faire un élément de jeu politique, malheureusement aussi sur le sol polonais, où il semblerait plus facile de trouver un consensus que sur la route Varsovie–Vilnius. Nowak conclut que, malheureusement, la tradition de l’union polono-lituanienne de Horodło, qui introduisait dans son acte le concept de „la république” en tant que forme de citoyenneté et luttant pour le bien commun, avec le pouvoir du nationalisme.

Les réflexions sur l’union à Horodło sont également un point de départ pour aborder ces éléments de l’histoire de la Pologne dans le contexte de phénomènes et d’activités dans lesquels la Pologne était à l’avant-garde à l’échelle mondiale. Nowak présente les réalisations de l’avocat Mikołaj Cebulka, représentant

le grand-duché de Lituanie au concile de Constance, qui, dans le cadre du conflit territorial et juridique opposant l’État teutonique à propos de la Samogitie, a prouvé de manière remarquable le droit des femmes d’hériter de la couronne et des territoires, ainsi que le droit de la société – aux citoyens de décider de leur propre chef – même s’ils restent païens. Comme c’était novateur dans le contexte de l’Europe du XVe siècle!

Pour Andrzej Nowak, écrire sur le patriotisme et sa compréhension dans l’histoire de la Pologne n’est pas un problème auquel de nombreux autres historiens ne peuvent pas faire face, car ils le considèrent comme un lest qui empêche les Polonais de devenir une „nation moderne”. La situation est similaire en ce qui concerne „l’indépendance”, dont les notions d’histoire polonaise, Andrzej Nowak, mène une analyse intéressante sur les pages consacrées à l’histoire, ne donnant pas „aux idiots”, donnant la place qui lui revient, entre autres, à Stanisław Konarski – un pédagogue polonais, publiciste, réformateur scolaire de XVIIIe siècle. En 1733, dans *Listów poufnych czasów bezkrólestwa* (*Les lettres confidentielles de l’inter règne*)⁹, il a écrit, comme le rappelle Nowak: „La République est la dame suprême de ses droits, indépendante de toute autorité de monarques étrangers. [...] La République de Pologne n’a à juste titre l’autorité suprême d’aucune autorité divine et la protège comme tous les autres royaumes et empires”. Cet argument est complété par des paroles importantes et invariablement opportunes selon lesquelles

⁹ Stanisław Konarski, *Epistolae familiares, sub tempus interregni*, cz. 1–2, 1733 trad. et éd. Władysław Konopczyński, *Listy poufne podczas bezkrólestwa r. 1733. (wybór)*, *Wydania zbiorowe poz. 3; (Wybór)*.

il est abominable que les étrangers accusent citoyens et institutions, les accusant de mépriser leurs droits et affirmant qu'ils pensent la République mieux que ses propres citoyens. En lisant ces mots, écrits il y a près de trois siècles, lorsque les procureurs étaient les voisins de la République de Pologne, on observe que la Pologne vit depuis plusieurs années dans le cadre de relations avec des institutions de l'UE qui non seulement enseignent, mais mesurent avec cynisme les normes des pays européens „plus grands et plus riches” et „plus petits et plus pauvres”. Comme on voudrais appeler de son part : apprenons l'histoire et tirons des conclusions !

Le livre de l'un des meilleurs experts polonais contemporains sur l'histoire de la Russie, en particulier celle de ses trois derniers siècles, ne pouvait pas manquer de faire référence aux relations réciproques entre la Pologne et la Russie. Il y en a beaucoup dans le livre, mais dans l'article de synthèse, il n'y a aucun moyen ni même besoin de se référer à tout le monde. Par conséquent, lorsque nous faisons des choix, toujours subjectifs, nous voudrions attirer l'attention du lecteur sur un problème qui en dit beaucoup sur les causes des tensions et des conflits réciproques, en l'occurrence le XIXe siècle, et qui est malheureusement souvent omis dans leur description. Eh bien, comme nous le lisons dans l'un des chapitres, après l'extension des frontières du tsar de Russie en 1815 pour inclure la Pologne centrale, „[...] plus de gens savaient lire et écrire dans son empire en polonais plutôt qu'en russe”, ce qui signifie que l'élite de langue polonaise dans l'empire Romanov plus nombreux que les russophones. Ces mots parlent d'eux-mêmes. C'est pourquoi on laisse les statistiques sans commentaire.

L'oeuvre examinée est également un trésor de citations de chroniques, lettres, journaux intimes et essais importants pour la Pologne et les Polonais. En raison de leur nature étendue, il est vain d'en chercher beaucoup, et c'est dommage dans les recueils populaires de phrases, ou d'aphorismes. Ce n'est pas rare, car il est difficile de choisir une ou deux phrases, car leur pouvoir réside dans un fragment plus long. Pour les auteurs de cette revue, les mots de Józef Czapski – un artiste, peintre et écrivain polonais, qu'Andrzej Nowak a cités dans l'essai *Łańcuch niewidzialny* (*La chaîne invisible*), sont à la fois d'un fragment et d'une découverte. En espérant qu'au moins pour certains lecteurs de ce texte, ils deviendront aussi importants que pour les critiques, laissez l'auteur cité parler ici. „Cette nation – a écrit Czapski à propos des Polonais – dont la contribution à la culture et à l'art est presque inconnue en dehors de la Pologne, la même nation – et non parmi ses dirigeants et ses prophètes, mais à sa coupe moyenne – sait pertinemment que si le pays l'exige, vous devrez mourir pour ce pays, ce n'est peut-être pas agréable, mais ce n'est certainement pas sujet à discussion. [...] Des victimes innocentes jettent leurs chaînes invisibles au loin, attirant certaines personnes plus que la force et la richesse, plus que le génie. Forte et riche et sans nous sera forte et riche, l'histoire écrira sur les génies, nous les trouverons sur les monuments et les anthologies de poètes, mais ceux sans nom sous les pierres ou dans les fossés, sur lesquels des matières éternelles ont été plantées – leurs noms ne sont certainement pas d'histoire nous ne trouverons pas les noms de tous ceux dont les mères et les soeurs ont aimé, qui sont morts en mourant pour que ceux

qui vivraient après leur mort soient plus grands et plus heureux. Le Polonais est celui qui ne peut pas oublier ces victimes sans nom. Et voici leur victoire”. Ce n’est pas le martyr, mais la vérité sur la Pologne et les Polonais, que beaucoup souffrent et fatiguent même lorsqu’ils vivent depuis longtemps en dehors de leur pays. Ils voudraient se libérer de la politesse, mais ils ne le peuvent pas. C’est dommage qu’ils aient eux-mêmes un problème avec eux-mêmes, essayant également de convaincre les autres, oubliant que la mère – la partie n’est qu’une seule. Eh bien, à moins que des expériences sociales, qui subissent actuellement l’institution de la famille, aboutissent, ce qui détruit le fondement de toute société.

Dans les pages de *Historia nie dla idiotów*, la figure de Józef Piłsudski n’a pas été conçue à plusieurs reprises et dans différents contextes. Pour Andrzej Nowak, le Maréchal était l’un des rares hommes politiques polonais des XIXe et XXe siècles à se caractériser par un rejet de la doctrine et donc par une grande souplesse pour adapter leurs actions aux changements de circonstances. Cela ne signifie pas que son activité a été une réussite. Rappelant les échecs et les humiliations dans sa biographie, professeur Nowak souligne que la question des relations avec la Lituanie après la Grande Guerre et la stricte intégration de sa partie avec Vilnius en Pologne étaient particulièrement pénibles, application de la politique du fait accompli. Le fait que l’auteur du livre soit loin d’idéaler le personnage du Maréchal et que l’objectif principal se soit fixé une évaluation fiable de ses pensées et de ses actes peut être démontré même par le fragment dans lequel il analyse la période qui a suivi son „baptême du feu”, tel

qu’il a décrit les événements des années 1918–1921. „Après les objectifs stratégiques formellement victorieux mais non satisfaisants, Piłsudski – nous lisons – il devait quitter le socle du chef et devenir l’un des acteurs de la scène politique, avec le risque d’échec humiliant inscrit dans le jeu [...]”. Avec cette tâche, comme vous pouvez le lire dans la publication révisée, Piłsudski ne pouvait tout à fait s’en sortir, et la tentation de reconnaître que la faute ne tenait pas à la vision elle-même, mais au côté de la réalité, avec laquelle la volonté de la Grande Unité lutte, était de plus en plus grande. Comme le souligne l’auteur, la réalité de la Pologne reconstruite semblait renforcer cette vision de Piłsudski lui-même: il a mené un grand combat mais la société ne voulait pas faire de sacrifices et c’est pourquoi la Pologne émergente de la poussière d’après-guerre au début des années 1920 était de plus en plus différente de la vision de son chef. Cela a conduit à l’hypothèse risquée adoptée par Piłsudski, selon laquelle la Pologne devrait être sauvée des Polonais eux-mêmes. „L’objectif était de créer une nouvelle Pologne : pas nationale, mais publique, voire créatrice d’État. La Pologne a régi par le mérite pour sa grandeur et le mérite. „Malheureusement, pour que cela se produise, il était nécessaire de faire des „chevaliers” polonais qui serviraient toujours fidèlement leur chef, et que cela ne se produirait jamais, Piłsudski, selon Nowak, le savait parfaitement et c’était là le pathos de sa vision. Est-ce que cela signifie la défaite de Piłsudski ? Une partie de la mise en œuvre de la vision qu’il rêvait depuis la fin du XIXe siècle, certes, mais dans la biographie de Piłsudski, il est toutefois d’une importance fondamentale de laisser une empreinte si profonde sur la vision de la

réalité polonaise qu'il soit lu non seulement par un groupe d'historiens contemporains, mais aussi instinctivement par des Polonais qui n'ont pas le temps d'analyser l'histoire au quotidien, mais savent parfaitement ce qui compte le plus pour leur pays et eux-mêmes.

Parmi les thèmes les plus proches des temps modernes, que nous ne pourrions toutefois plus consacrer à cet article déjà exhaustif, il convient de noter l'analyse de la genèse et des circonstances des changements survenus en Europe centrale et orientale au tournant des années 1980 et 1990 évoqués par Andrzej Nowak. Nous ne voulions pas écrire ici à propos de la chute ou du renversement du communisme, car les concepts présentés par l'auteur du livre nous incitent sérieusement à nous demander si tout ce qui est décrit dans une dimension dans les manuels d'histoire scolaire et scolaire présenté de manière beaucoup plus multidimensionnelle. Et dans le cas de livres écrits, publiés et, comme vous devriez l'espérer, lus également sur la Vistule et sur l'Oder, jusqu'à ce qu'on vous demande de présenter dans ce contexte le concept de „la révolution descendante”. Du moins, être au courant qu'un tel plan avait été créé au Kremlin et que la loi électorale du 4 juin 1989 concernant les Polonais était un événement qui confirmait encore une fois la vieille vérité voulant que les plans visant à maintenir le contrôle de la réalité à long terme – échouent le plus souvent.

Dans l'analyse présentée, seules quelques centaines des problèmes soulevés dans le livre ont été abordés. Parmi ceux-ci, les considérations concernant la place de l'histoire et de la mémoire dans le monde moderne et les relations entre eux. L'idée utilisée pour mettre en lumière ce problème, dans la-

quelle Andrzej Nowak donne la parole à des historiens avec lesquels il a eu l'occasion de s'entretenir au cours des trente dernières années, et leur enregistrement sous la forme d'une interview publiée dans les pages de périodiques, doit être évaluée de manière réfléchie et très intéressante. Dans l'ouvrage *O historii nie dla idiotów*, nous les recevons tous dans un volume compact, grâce auquel nous avons le confort de pouvoir comparer leurs pensées, leurs opinions et leurs appréciations. La réflexion sur la place de l'histoire et de la mémoire dans le monde moderne est également l'un des fils conducteurs des onze textes par Andrzej Nowak, qui constituent la deuxième partie du volume.

Connu pour sa vision conservatrice de l'histoire et des conceptions traditionnelles, Nowak ne tombe pas dans le conflit sociopolitique actuel qui touche la Pologne d'aujourd'hui. Le lecteur polonais s'aperçoit qu'en posant à l'interlocuteur une question, par exemple sur un personnage historique, représentant une vision complètement différente de la réalité ou lorsque l'interlocuteur lui-même a des points de vue complètement différents, Nowak pose des questions sans préjugés ni aversion. C'est très utile de nos jours, même les historiens „se barricadent” de part et d'autre du conflit. Le professeur respecte la controverse intellectuelle, la polyphonie mentale, la considère comme un enrichissement de la culture intellectuelle d'aujourd'hui. Andrzej Nowak présente la culture de la discussion la plus haute, donc au moins pour cette raison, il vaut la peine de chercher ses livres, d'assister à ses conférences et de regarder les débats auxquels il participe : pour apprendre la culture des mots et de la conversation.

Quiconque a eu l'occasion de rencontrer le professeur Nowak, ou même d'écouter sa narration de l'histoire, verra immédiatement en lui un homme d'une grande humilité personnelle, mais aussi un scientifique, qui se manifeste également dans les pages de son livre monumental. Cela se voit, par exemple, quand il parle de ses actions pour retirer de la loi sur l'Institut de la Mémoire Nationale (Instytut Pamięci Narodowej) les dispositions les plus controversées qui pourraient nuire à la liberté scientifique.

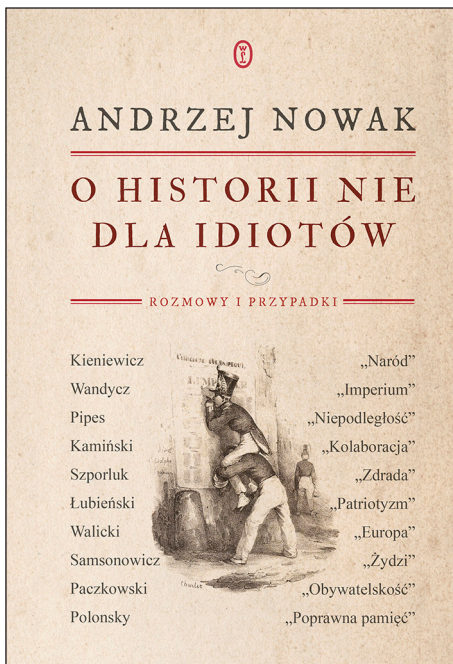
Nowak cherche des sources qui pourraient facilement servir de guides à la réalité, à l'éducation et à la politique actuelles, telles que l'acte syndical de l'union de Horodło ou le travail de Rousseau il y a 250 ans *Uwagi nad rzq-*

*dem polskim (Considérations sur le gouvernement de Pologne)*¹⁰.

Dans son livre Andrzej Nowak prouve qu'il maintient non seulement le niveau le plus élevé de l'étude scientifique de l'histoire, mais est également l'un des rares historiens polonais contemporains, mais qui a aussi le courage de poser des questions aussi importantes dans leurs œuvres, telles que l'importance actuelle et future de l'histoire et de la mémoire dans la formation de l'identité collective, et non seulement parmi les Polonais, mais également dans la civilisation occidentale.

¹⁰ Jean-Jacques Rousseau, *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, in *Collection complète des œuvres de J. J. Rousseau*, s.n., 1782, Tome I^e : Contenant les ouvrages de Politique (p. 415–540).

Marek Białokur
Agnieszka Misiurska

Doc. n° 1. *La couverture de livre*,
<https://www.wydawnictwolite-rackie.pl/ksiazka/5083/O-historii-nie-dla-idiotow---Andrzej-Nowak>
[23.12.2019]

Luka Milunović, CRNOGORSKO GLUMIŠTE.
Od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata. Podgorica: Matica crnogorska;
Cetinje: Državni arhiv Crne Gore, 2017, 514 str.

Monografija „Crnogorsko glumište – od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata“ predstavlja veliki iskorak za kulturnu istoriju Crne Gore. Njen autor, Luka Milunović, više decenija se bavi istraživanjem crnogorskog teatra, teatrologije, glumišta i svih ostalih tema koje su povezane sa pozorištem i njegovim razvojem u Crnoj Gori. Ova knjiga najbolji je dokaz tog velikog autorovog rada i čini sublimaciju tekstova i članaka, koji su nastajali u tom periodu i objavljivani u eminentnim časopisima „Arhivski zapisi“ i „Matica crnogorska“. Zbog toga, kao izdavači ovog djela pojavljuju se Državni arhiv Crne Gore i Matica crnogorska.

Uzeti za temu načnog proučavanja pozorište u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, i danas, a sigurno i u vremenu kada je Luka Milunović započinjao svoje istraživanje, čini se kao lak, možda i trivijalan zadatak. Jedna zgrada, makar se radilo i o slavnom Zetskom domu, par odigranih sezona, naizgled ne čine cjelinu vrijednu detaljnijeg bavljenja. Uz to, pozorište kao tema pripadalo je kulturnoj istoriji, teškoj i najmanje definisanoj oblasti istorijske nauke. Kulturnu prošlost našeg naroda, namjerno

ili nenamjerno, crnogorska istorijska nauka je ostavljala po strani. Dominantno uronjena u političke, diplomatske i vojne teme, naša istoriografija se samo uzgredno doticala kulturnih prilika, pa je u Crnoj Gori, od najranijeg doba pa sve do epohe Petrovića, istorija kulture zauzimala poneko poglavlje, najčešće krajnje, u nekoj monografiji i kod pojedinih autora. Tradicionalni pristup shvatanju prošlosti i onome kako istorija treba da zvuči, učinio je da danas u Crnoj Gori ozbiljno zaostajemo za evropskim i svjetskim trendovima. Teme iz kulture i o kulturi crnogorskog naroda skoro da su izbjegavane, kulturna istorija, kada je spominjana, bila je oblikovana prema marksističkom modelu. Još od sedamdesetih godina XX vijeka „nova“ kulturna istorija i teme vezane za nju dobijaju na značaju u istoriografijama razvijenih zemalja. Kod nas, kulturna istorija ostala je da životari na marginama ukupnih pregleda i monografija opšteg tipa. Takođe, kulturna dešavanja i razvoj kulture u našem narodu proučavani su posebno i odvojeno od ostalih aspekata i istorijskih činilaca. Malobrojni autori, koji su se doticali kulture i njenog progressa u crnogorskom narodu, ostavili su nam

samo fragmentarne bilješke i najopštije crte toga kretanja tokom istorije. Brojne ličnosti, koje su bile nosioci kulture u Crnoj Gori ili su doprinijele njenom razvoju, obrađivane su zasebno i izolovano, bez nпора da se njihov rad poveže u jedan širi kontekst. Međutim, Luka Milunović je svojim radom, objavljenim člancima, koji su sublimirani u monografiji pred nama, pokazao i dokazao da istorija kulture u Crnoj Gori ne samo da ima istaknuto mjesto u opštoj istoriji, jer, slobodni smo da kažemo, bez nje skoro da nema ni bilo koje druge istorije, ona je neraskidivi dio nacionalne istorije, tijesno povezana sa svim drugim granama proučavanja prošlosti. Na primjer, danas se već govori o njegošologiji kao posebnoj naučnoj disciplini, a Milunović nam prikazuje pokušaje izvođenja predstava u Biljardi, značajno oplemenjujući naše znanje o vladici Radu, i daje doprinos u proučavanju tog vremena.

Stavljajući u fokus svog istraživanja pozorište, autor od njega pravi prizmu kroz koju se prelamaju svi događaji, manjeg ili većeg značaja, u Knjaževini ili Kraljevini Crnoj Gori. Štaviše, Luka Milunović u svojim radovima uspijeva da proširi predmet istraživanja. Zato je možda ispravnije govoriti, kao što sam naslov ove monografije ukazuje, o glumištu u Crnoj Gori. Upravo na ovim stranicama vidimo kako se autor trudi da pronađe teatar i glumu i tamo gdje ni ozbiljnim istraživačima i teatrolozima ne bi palo na pamet ga traže. Luka Milunović uspijeva da proširi polje izučavanja glumišta i po vremenskoj i po prostornoj koordinatnoj osi. Za njega, glumovanje u Crnoj Gori počinje mnogo prije vremena knjaza Nikole i početka gradnje Zetskog doma, a predstave se igraju daleko van pozorišnih dasaka. Korijene glumišta, različite dramske oblike, Milunović tra-

ži u pokladama, na trgovima, pazarima, raznim povorkama, posijelima i drugim narodnim okupljanjima, ponekad čak i na tako nevjerovatnim mjestima kao što su granične karaule. Takvi događaji, sa rijetkim elementima scenskog izraza, sežu duboko u narodnu tradiciju, koja se proteže možda sve do renesansnog dvora Crnojevića, a autor ih izvlači na svjetlo istorijske scene i daje im odgovarajuće mjesto u našoj kulturnoj istoriji. Tek u člancima Luke Milunovića saznajemo da u Crnoj Gori pozorišna tradicija ide dalje od gradnje Zetskog doma. Kako nam uvodni članak ove monografije kazuje, prvi scenski oblici na Cetinju pojavljuju se već u doba vladike Petra II. Prvi pokušaj igranja neke predstave bio je u Biljardi i to ništa manje nego „Gorskog vijenca“.

Velikim trudom i uložnim vremenom, autor uspijeva da sakupi razbacane čestice i najmanje informacije o pokušajima scenskog djelovanja ili glumovanja, kako sam to naziva, bilo gdje i bilo kada, jedino je važno da se desilo u Crnoj Gori ili da su Crnogorci učestvovali u tome. No, Milunović se tu ne zaustavlja, već tako sakupljene podatke sublimira, podvrgava strogom pogledu naučne kritike i uvezuje sa ostalom događajnom istorijom našeg naroda. Ovim metodom, autor istrajno gradi jednu mrežu događaja i stvara sopstvenu prizmu kroz koju se ogledaju svi važni događaji iz crnogorske istorije, posebno u periodu vladavine knjaza, a kasnije i kralja Nikole I Petrovića Njegoša. Zato u ovoj monografiji nećemo naći informacije i istorijske podatke koji se odnose samo na pozorište i glumište u Crnoj Gori, nego i o svim društvenim pitanjima i problemima koji su bili aktuelni u tadašnjem crnogorskom društvu. U njima možemo da čitamo o reformi državne uprave, epidemiji

kolere, Veljem ratu, nastajanju drugih institucija kulture itd.

I tu Milunović ostaje originalan. Kroz prizmu glumišta, skreće pažnju na period početka vladavine knjaza Nikole, od Druge Omer-pašine godine do početka Veljeg rata. Opisuje jednu malu „renesansu“ koja se desila u Crnoj Gori, i to ne samo u sferi kulture. Nastavljajući rad svog strica knjaza Danila na reformi društva, knjaz Nikola transformiše crnogorsku državnu upravu iz korijena, uređuje vojsku, podiže obrazovanje otvaranjem čitaonica u svim većim mjestima. U okviru tog svojevrsnog preporoda, autor nam ukazuje da se našlo mjesta i za pozorište. Uredno bilježi u svojim člancima izvedene predstave, datume izvedbe, autore i učesnike. Preko podataka koje nam iznosi autor uspijevamo da rekonstruiramo ne samo pozorišnu scenu, nego i ukupnu kulturnu klimu u Crnoj Gori.

Po dobijanju međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878. godine, nastaje novi period u razvoju crnogorske države i njene kulture. U decenijama mira koje su uslijedile, stvara se povoljna klima za nove kulturne uzlete. Ipak, s obzirom na veće mogućnosti ulaganja, taj razvoj nije toliko dinamičan kao u prve dvije decenije vladavine knjaza Nikole, što Milunović ističe u svojim radovima. Pomno istražujući ovaj period, autor primjenom strogih naučnih metoda secira kompletnu kulturnu scenu Crne Gore, dijeleći je na dva perioda. U oba ova perioda pozorišna scena se vrtjela oko Zetskog doma. Prvi obilježava početak izgradnje, 1. maja 1884. godine, Zetskog doma, a drugi započinje 1910. godine, kada je otvoreno prvo državno pozorište u Crnoj Gori. U ova dva perioda uistinu počinje da se razvija pozorišna scena kod nas. Stvaraju se

prve amaterske pozorišne trupe, pišu se dramski komadi za izvođenje, javlja se i prva pozorišna kritika. Autor nam jasno pokazuje da je pozorišna umjetnost najprisutnija kulturna djelatnost u Crnoj Gori do Prvog svjetskog rata. Intenziviranje pozorišne produkcije za Milunovića znači veće udubljivanje u problematiku. Pišući o tome, autor zalazi iza scene i proučava sve aspekte i preduslove koji su potrebni da bi jedno pozorište moglo da funkcioniše. U njegovim člancima nalazimo podatke o finansiranju pozorišta, angažmanu stranih glumaca ili cijelih putujućih trupa, scenografiji, izradi kostima i ljudima koji su ih izrađivali, zanatima koji su bili uključeni u pravljenju scene i kulisa, drugim umjetnicima koji su bili angažovani u nastajanju predstava. Iz tekstova predstavljenih u ovoj monografiji možemo saznati o odnosu crnogorskih vlasti i vladarskog doma prema pozorištu, statusu glumaca, posebno kasnije profesionalnih, u društvu, kao i o narodnom doživljaju umjetnosti na daskama. Kroz njih upoznajemo stanje u crnogorskoj kulturi na kraju XIX i početkom XX vijeka, ali i stičemo poseban uvid u opšte stanje crnogorskog društva toga doba.

Zbirka članaka koja se našla u ovoj monografiji predstavlja jedinstveni naučni osvrt na razvoj pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori. Iscrpnost podataka koje autor donosi, a tiču se ne samo glumišta i dasaka koje život znače, već i mnogih drugih pojava i dešavanja u crnogorskom društvu, navode na pitanje kako je sve to postignuto. Sada već višedecenijski rad Luke Milunovića obilježen je pomnim i dugotrajnim radom u mnogim, ako ne i svim, arhivima i bibliotekama u Crnoj Gori. Uporan i vrijedan istraživač crnogorske kulturne i ekonomske prošlosti, Milunović se predstavlja čitalačkoj

publici jezgrovitim esejima u kojima obrađuje brojne teme, a prvenstveno njegovu glavnu preokupaciju - pozorište i pozorišnu umjetnost. Njegovi članci ne zatvaraju, već otvaraju teme i stoje kao otvoreni pozivi budućim istraživačima

kulturne prošlosti Crne Gore da preko njih uđu u dubine istorije.

Ovako objedinjeni članci i teme, kao u ovoj monografiji, važan su putokaz za dalja istraživanja naše kulturne prošlosti i razvoja pozorišne umjetnosti.

Vukota Vukotić

САДРЖАЈ

ГОДИШЊИЦА

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА ПОКРЕТА НЕСВРСТАНИХ

- Љубодраг ДИМИЋ, *Акција „Мир“ (или како је остварена „висока обавештености“ и „вештини предвиђања“ политичких потеза учесника Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља у Београду септембра 1961. године)* 7

ЧЛАНЦИ

- Ифигенија РАДУЛОВИЋ, Снежана ВУКАДИНОВИЋ, *Докимасија против Филона или о лошим грађанима и честитим странцима* 33
- Немања ВУЈЧИЋ, *Robovi s Jadrana u klasičnoj Grčkoj* 47
- Владимир ТОМИЋ, *Везе Цетиња и Београда, Црнојевићки узор у Београдском четворојебанђељу* 63
- Лука МИЛУНОВИЋ, *Vjenčanje Crne Gore s morem. O slici I. Žmirića i svijetlu arhivskoga dokumenta* 75
- Saša KNEŽEVIĆ, *Crna Gora i Istočno pitanje na kraju XIX vijeka* 85
- Peter MIKŠA, Matija ZORN, *Rasparčana Slovenija 1941–1945. na primjeru okupacionih granica* 97
- Богдан ЖИВКОВИЋ, *Од новог помирења до стратешког савеза: односи југословенских и италијанских комуниста од 1962. до Тољатијеве посете јануара 1964. године* 121
- Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ, *„Либијско прољеће“: фрагментација патримонијалне војске* 147

ПРИЛОЗИ

- Раденко ШЋЕКИЋ, *Хладни рат у новом миленијуму* 173

ПРИКАЗИ

- Ivan LAKOVIĆ, Branko Bogdanović, dr Radoslav Raspopović,
CRNOGORSKO NAORUŽANJE / MONTENEGRIN WEAPONS.
Ilustrovana monografija o razvoju pješadijskog naoružanja u
Crnoj Gori (1870-1916), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2020,
273 str. 191
- Жарко ЛЕКОВИЋ, Будимир Алексић, *ИЗ ПРОШЛОСТИ ЦРНЕ*
ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ, Институт за српску културу – Никшић,
Никшић 2020, 331 стр. 195
- Saša KNEŽEVIĆ, Slavko Burzanović, *CRNA GORA U ITALIJANSKOJ*
SPOLJNOJPOLITICI 1861–1923, CANU, Podgorica 2019, 589 str. ... 201
- Marek BIAŁOKUR, Agnieszka MISIURSKA, Andrzej Nowak *Sur*
l'histoire, pas pour les idiots. Conversations et affaires, Wydawnictwo
Literackie, Krakow 2019, p. 623. À propos d'un pays trop petit
pour être une superpuissance, mais trop grand pour accepter
le rôle d'une petite nation... Quelques réflexions. 205
- Vukota VUKOTIĆ, Luka Milunović, *CRNOGORSKO GLUMIŠTE.*
Od 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata. Podgorica: Matica
cmogorska; Cetinje: Državni arhiv Crne Gore, 2017, 514 str. 221

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕЙ

ШЕСТЬДЕСЯТ ЛЕТ ОТ ОСНОВАНИЯ ДВИЖЕНИЯ НЕПРИСОЕДИНЕНИЯ

Любодраг ДИМИЧ, <i>Движение „Мир“ (или как был достигнут „высокий уровень информированности“ и „умение предвидеть“ политические шаги участников Конференции глав государств и правительств неприсоединившихся стран в Белграде в сентябре 1961 года)</i>	7
--	---

СТАТЬИ

Ифигения РАДУЛОВИЧ, Снежана ВУКАДИНОВИЧ, Докимасия <i>против Филона или о плохих гражданах и честных иностранцах</i>	33
Неманя ВУЙЧИЧ, <i>Рабы с Адриатики в классической Греции</i>	47
Владимир ТОМИЧ, <i>Связи Цетинье и Белграда, Црноевичские примеры в Белградском четвероевангелии</i>	63
Лука МИЛУНОВИЧ, <i>Венчание Черногории с морем. О картине И. Жмирича в свете архивного документа</i>	75
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Черногория и Восточный вопрос в конце XIX века</i>	85
Петер МИКША, Матия ЗОРН, <i>Разделённая Словения 1941–1945 на примере оккупационных границ</i>	97
Богдан ЖИВКОВИЧ, <i>От нового примирения к стратегическому альянсу: отношения между югославскими и итальянскими коммунистами с 1962 года до визита в Тольятти в январе 1964 года</i>	121
Елисавета БЛАГОЈЕВИЧ, <i>„Ливийская весна“: фрагментация патримониальной армии</i>	147

ПРИЛОЖЕНИЯ

Раденко ШЋЕКИЧ, *Холодная война в новом тысячелетии* 173

ОБЗОРЫ

- Иван ЛАКОВИЧ, Бранко Богданович, др. Радослав Распопович,
ЧЕРНОГОРСКОЕ ВООРУЖЕНИЕ / MONTENEGRIN WEAPONS.
Иллюстрированная монография о развитии пехотного
вооружения в Черногории (1870-1916), Университет
Черногории, Подгорица, 2020, 273 стр. 191
- Жарко ЛЕКОВИЧ, Будимир Алексић, *ИЗ ПРОШЛОГО*
ЧЕРНОГОРИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ, Институт сербской
культуры – Никшић, Никшић 2020, 331 стр. 195
- Саша КНЕЖЕВИЧ, Славко Бурзанович, *ЧЕРНОГОРИЯ В*
ИТАЛЬЯНСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ 1861–1923,
Черногорская академия наук и искусств,
Подгорица 2019, 589 стр. 201
- Марек БИАЛОКУР, Агнешка МИСИУРСКА, Андрей Новак *Sur*
l'histoire, pas pour les idiots. Conversations et affaires,
Wydawnictwo Literackie, Krakow 2019, p. 623. A propos d'un
pays trop petit pour être une superpuissance, mais trop grand
pour accepter le rôle d'une petite nation... Quelques réflexions. 205
- Вукота ВУКОТИЧ, Лука Милунович, *ЧЕРНОГОРСКИЙ ТЕАТР.*
С 19 века до Первой мировой войны. Подгорица: Матица
черногорска; Цетинье: Государственный архив
Черногории, 2017, 514 стр. 221

CONTENTS

ANNIVERSARY

ON THE OCCASION OF THE 60th ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF THE NON-ALIGNED MOVEMENT

- Ljubodrag DIMIĆ, *“Peace” Action (or how the “high level of information”
and “skill of anticipation” of political moves of the participants in
the Conference of Heads of State and Government of Non-Aligned
Countries in Belgrade in September 1961 were achieved)* 7

ARTICLES

- Ifigenija RADULOVIĆ, Snežana VUKADINOVIĆ, *Dokimasia v. Filon
or On Bad Citizens and Virtuous Foreigners* 33
- Nemanja VUJČIĆ, *Slaves from the Adriatic in Classical Greece* 47
- Vladimir TOMIĆ, *Connections between Cetinje and Belgrade, The Work
of Crnojević Dynasty as a Model for the Belgrade Four Gospels* 63
- Luka MILUNOVIĆ, *Montenegro’s Marriage with the Sea. On the
Painting by I. Žmirić in the Light of an Archival Document* 75
- Saša KNEŽEVIĆ, *Montenegro and the Eastern Question at the End
of the 19th Century* 85
- Peter MIKŠA, Matija ZORN, *Divided Slovenia 1941–1945 on the
Example of Occupation Borders* 97
- Bogdan ŽIVKOVIĆ, *From a New Reconciliation to a Strategic
Alliance: Relations between the Yugoslav and Italian Communists
from 1962 to Togliatti’s Visit in January 1964* 121
- Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, *“Libyan Spring”: A Fragmentation of
the Patrimonial Army* 147

CONTRIBUTIONS

- Radenko ŠĆEKIĆ, *The Cold War in the New Millennium* 173

REVIEWS

- Ivan LAKOVIĆ, Branko Bogdanović, dr Radoslav Raspopović, *MONTENEGRIN WEAPONS. An Illustrated Monograph on the Development of Infantry Weapons in Montenegro (1870–1916)*, University of Montenegro, Podgorica, 2020, p. 273 191
- Žarko LEKOVIĆ, Budimir Aleksić, *FROM THE PAST OF MONTENEGRO AND HERZEGOVINA*, Institute for Serbian Culture - Nikšić, Nikšić, 2020, p. 331 195
- Saša KNEŽEVIĆ, Slavko Burzanović, *MONTENEGRO IN ITALIAN FOREIGN POLICY 1861–1923*, Montenegrin Academy of Science and Arts, Podgorica, 2019, p. 589 201
- Marek BIAŁOKUR, Agnieszka MISIURSKA, Andrzej Nowak *Sur l'histoire, pas pour les idiots. Conversations et affaires*, Wydawnictwo Literackie, Krakow 2019, p. 623. *À propos d'un pays trop petit pour être une superpuissance, mais trop grand pour accepter le rôle d'une petite nation... Quelques réflexions.* 205
- Vukota VUKOTIĆ, Luka Milunović, *MONTENEGRIN ACTORS. From the 19th century until World War I*. Podgorica: Matica crnogorska; Cetinje: State Archives of Montenegro, 2017, p. 514 221

TABLES DES MATIÈRES

ANNIVERSAIRE

SOIXANTE ANS DE LA FONDATION DU MOUVEMENT DES NON-ALIGNÉS

Ljubodrag DIMIĆ, Action „Mir“ - Paix (<i>ou comment le „haut niveau de renseignement“ et la „capacité d’anticipation“ des actions politiques des participants à la Conférence des chefs d’État et de gouvernement des pays non-alignés à Belgrade en septembre 1961 ont été réalisés</i>)	7
---	---

ARTICLES

Ifigenija RADULOVIĆ, Snežana VUKADINOVIĆ, <i>Dokimasie contre Philon ou des mauvais citoyens et honnêtes étrangers</i>	33
Nemanja VUJČIĆ, <i>Esclaves de l’Adriatique en Grèce à l’époque classique</i>	47
Vladimir TOMIĆ, <i>Liaisons entre Cetinje et Belgrade, les modèles de rôle de Crnojević dans les Quatre Évangiles de Belgrade</i>	63
Luka MILUNOVIĆ, <i>Mariage du Monténégro avec la mer. Sur le tableau de I. Žmirić à la lumière d’un document d’archives</i>	75
Saša KNEŽEVIĆ, <i>Le Monténégro et la question orientale à la fin du XIXe siècle</i>	85
Peter MIKŠA, Matija ZORN, <i>Slovénie fragmentée entre 1941 et 1945 sur l’exemple des frontières d’occupation</i>	97
Bogdan ŽIVKOVIĆ, <i>D’une nouvelle réconciliation à une alliance stratégique: les relations entre les communistes yougoslaves et italiens de 1962 à la visite de Togliatti en janvier 1964.</i>	121
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>„Printemps libyen“: fragmentation de l’armée patrimoniale</i>	147

ANNEXES

Radenko ŠČEKIĆ, *La guerre froide au nouveau millénaire* 173

PRÉSENTATIONS

- Ivan LAKOVIĆ, *Branko Bogdanović, dr Radoslav Raspopović, ARMES AU MONTÉNÉGRO /MONTENEGRIN WEAPONS Monographie illustrée sur le développement des armes d'infanterie au Monténégro (1870-1916), Université du Monténégro, Podgorica, 2020, 273 p.* 191
- Žarko LEKOVIĆ, *Budimir Aleksić, DU PASSÉ DU MONTÉNÉGRO ET D'HERZÉGOVINE, Institut de la culture serbe - Nikšić, Nikšić 2020, 331 p.* 195
- Saša KNEŽEVIĆ, Slavko Burzanović, *MONTÉNÉGRO DANS LA POLITIQUE ÉTRANGÈRE ITALIENNE 1861–1923, CANU, Podgorica 2019, 589 p.* 201
- Marek BIAŁOKUR, Agnieszka MISIURSKA, *Andrzej Nowak Sur l'histoire, pas pour les idiots. Conversations et affaires, Wydawnictwo Literackie, Cracovie 2019, p. 623. À propos d'un pays trop petit pour être une superpuissance, mais trop grand pour accepter le rôle d'une petite nation... Quelques réflexions.* 205
- Vukota VUKOTIĆ, Luka Milunović, *THÉÂTRE MONTENEGRIN. Du XIXe siècle à la Première Guerre mondiale. Podgorica: Matica crnogorska; Cetinje: Archives d'État du Monténégro, 2017, 514 p.* 221

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проредка. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (*.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

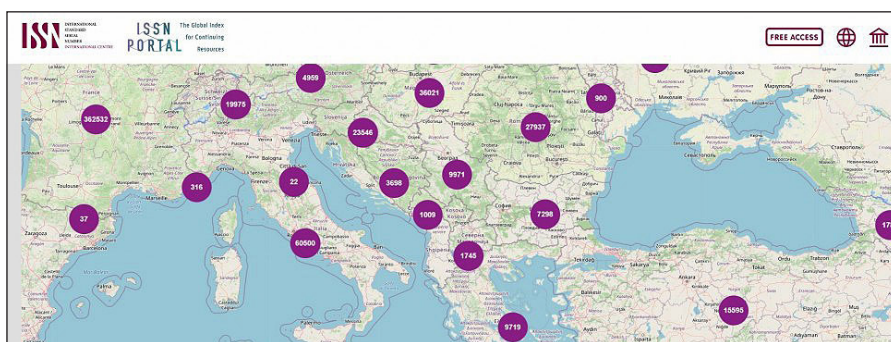
Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталогски су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост

додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: <https://portal.issn.org/>), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХСШ

Бр. 3-4/2020.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807